A magyar művelődés és a kereszténység

La civiltà ungherese e il cristianesimo

II.

Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság—Scriptum Rt.
Budapest—Szeged
1998

Congressi dell' Associazione Internaziole di Studi Ungheresi
A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság Kongresszusai

http://www.bibl.u-szeged.hu/filo

1981, Budapest
La filologia ungherese nel mondo
Hungarológiai oktatás régen és ma
La poesia ungherese
A magyar vers

1986, Vienna
La cultura ungherese nella valle del Danubio
A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében

1991, Szeged
La peregrinazione scientifica degli ungheresi all'estero – Stranieri in Ungheria
Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön – külföldiek Magyarországon

1996, Roma – Napoli
La civiltà ungherese e il cristianesimo
A magyar művelődés és a kereszténység

2001, Jyväskylä
Il potere e la cultura
A hatalom és a kultúra

A magyar művelődés és a kereszténység II.
La civiltà ungherese e il cristianesimo II.

A MAGYAR MŰVELŐDÉS ÉS A KERESZTÉNYSÉG
A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai
Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14.

LA CIVILTÀ UNGHERESE E IL CRISTIANESIMO
Atti del IV Congresso Internazionale di Studi Ungheresi
Roma–Napoli 9–14 settembre 1996

Szerkesztette / a cura di

Jankovics József
Monok István
Nyerges Judit
Sárközy Péter

ISBN 963 8335 53 X Ö (összkiadás)
ISBN 963 8335 55 6 (II. kötet)

http://www.bibl.u-szeged.hu/filo
nmft@c3.hu

Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság
Associazione Internazionale di Studi Ungheresi

A MAGYAR MŰVELŐDÉS ÉS A KERESZTÉNYSÉG
A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai
Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14.

II.

Szerkesztette

Jankovics József
Monok István
Nyerges Judit

Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság—Scriptum Rt.
Budapest—Szeged
1998

IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus
Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14.

Rendezők

Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság
Centro Interuniversitario per gli Studi Ungheresi in Italia
Università degli Studi di Roma „La Sapienza"
Istituto Universitario Orientale di Napoli

Megjelent az OKTK Közalapítvány támogatásával.

Indice – Tartalomjegyzék

I.

La civilta ungherese e il cristianesimo 1
Di Francesco, Amedeo: La letteratura Ungherese e il cristianesimo (Ipotesi di lavoro e proposte di ricerca) 4

Le origini. La cristianizzazione del popolo ungherese

Györffy György: La christianisation des Hongrois et de la Hongrie 19
Róna-Tas András: The Christianity of the Hungarians before the Conquest 29
Somorjai Ádám: Sant'Adalberto e il Cristianesimo ungherese nel contesto centroeuropeo 36
Érszegi Géza: Le 'libertà' di Montecassino a Pannonhalma 44
Klaniczay Gábor: Il culto dei santi ungheresi nel Medioevo in Europa 53

Paganesimo, cultura popolare e il cristianesimo

Voigt Vilmos: Ursprung der Ungarischen „Urreligion" 67
Corradi Musi, Carla: Reminiscenze pagane nella cultura ungherese 73
Erdélyi Zsuzsanna: Gli strati arcaici della poesia religiosa popolare ungherese 84
Agostini, Paolo: Lo strato più „antico" del lessico religioso magiaro 90
Rózsavölgyi Edit: L'influsso del cristianesimo sullo sviluppo della lingua ungherese 103

Rapporti italo-ungheresi nel Medioevo

Schiavetto, Franco-Lucio: Un intrigo internazionale tra la Curia papale e la Corte di Ungheria nelle cronache del XIII secolo. Antefatti e motivi dell'uccisione di Gertrude d'Andechs 115
Kovács Zsuzsa: Italiani alla corte di Andrea III, re d'ungheria (1290–1301) 132

Andrási Dorottya: I rapporti dei giuristi ungheresi con l'Italia nel XIII° e XIV° secolo 140
Mihályi Melinda: La pavimentazione medievale dell'Abbazia cistercense ungherese di Pilis 146
Lukács Márta: Santi ungheresi nel Trecento italiano 163
Prokopp Mária: L' ex-chiesa di Donnaregina a Napoli e i suoi affreschi 171

L'Umanesimo, Rinascimento, Barocco

Vasoli, Cesare: Tra la Firenze di Lorenzo de' Medici e la Buda di Re Mattia Corvino 183
Birnbaum, Marianna D.: Janus Pannonius' Italianate Self-Fashioning 199
Miggiano, Gabriella: „Etiam tacente Christo": l'eresia laica di Galeotto Marzio 208
Ślaski, Jan: Ungheria, Polonia e Roma cristiana dal Medioevo al Barocco 227
Téglásy Imre: Giovanni Sambuco, lo scrittore Italo-Ungherese 242
Szabó Ferenc: Deux théologiens du renouveau catholique aux XVI–XVIIe siècles Roberto Bellarmino et Péter Pázmány 248
Borzsák István: Latinità, cristianesimo e la cultura ungherese 256
Sherwood, Peter: Tested Remedies: Manuscript Folk Medical Notes in a Copy of Apáczai Csere's Magyar Enciklopédia in London 265

Rapporti italo-ungheresi nei secoli XVIII°–XIX°

Köpeczi Béla: Nuova idea dell'Ungheria, 1700 275
Pantini, Emilia: Le radici ungheresi di un grande giornale romano: il Cracas 281
Sinopoli, Franca: Imre Károly Reviczky e la tradizione dei classici alla fine del settecento 284
Ubrizsy Savoia, Andrea: La botanica come legame scientifico-culturale tra l'Italia e l'Ungheria 295
Madarász Imre: Cristianesimo, liberalismo e patriottismo nell'opera di Eötvös e Manzoni 312

La ricerca di Dio nella cultura nei secoli XIX°–XX°

T. Erdélyi Ilona: Deutschsprachige Dichtung in Ungarn und ihre Gegner um 1820–1830 319
Szkárosi Endre: Inno del Niente Ateismo, paganesimo e cristianesimo nelle avanguardie storiche italiane e unghersi 328
Masini, Matteo: Dezsö Kosztolányi Homo Moralis 338
Ferroni, Nicoletta: La ricerca di dio nell'opera di Attila József 343
Pál József: Ispirazioni religiose nella poesia di Sándor Weöres 351
Ruspanti, Roberto: Roma Ritrovata 358
Sciglitano, Mariarosaria: Due gemelli alla ricerca della madre/patria dell'umanità I due gemelli di Giorgio Pressburger 382
Keserü Katalin: Liturgy and Ritual in Contemporary Hungarian Art 394
Franchi, Cinzia: Dio e paesaggio nella poesia transilvana ungherese contemporanea 405

Un capitolo della storia dei rapporti tra l'Italia e l'Ungheria (1945–1956)

N. Szabó József: Rapporti culturali italo–ungheresi (1945–1948) 409
Csorba László: Un Capitolo della Storia dell'Accademia Ungherese: La sezione culturale della legazione situata in Via Giulia 418

Relazioni di chiosura

Szegedy-Maszák Mihály: Christian Traditions and Modern Hungarian Literature 437
Fischer, Holger: Kirche und nationale Identität in Ungarn 445
Wakabayashi Kazuhiro: Hirten, Herodes, Christkind – Weihnachtsspiel als Spiegel der Kulturen – 460
Vattimo, Gianni: Christianity and Modern Europe 466

Indirizzo di saluto di **Papa Giovanni Paolo II°** ai partecipanti del IV° Congresso Internazionale di Studi Ungheresi. Castelgandolfo, 14 settembre 1996 473

II.

Régi magyar kultúra

Pražák, Richard: Mór püspök Szent Zoerard és Benedek remetékről szóló legendája a történelmi, irodalmi és művészettörténeti összefüggések tükrében 481
Kristó Gyula: Vallási türelem az Árpád-kori Magyarországon 485
Font Márta: Magyarok és keleti szlávok az Árpád-korban. Adalékok a kapcsolatok egyháztörténeti hátteréhez 497
Ritter, Ralf-Peter: Az Ehrenfeld-Kódex latin megfelelőjéhez 507
Vizkelety András: Egy ismeretlen magyar dominikánus írásai a 13. századból 517
Körmendy Kinga: Padova kánonjogi doktorai és kódexeik az esztergomi káptalanban a XIV–XV. században 527
Petneki Áron: Zarándokság és a zarándoklatok kritikája 538
Sroka, Stanisław: Mieszko veszprémi püspök pontificaléjának jelentősége a középkori magyar kultúrában 552
Móser Zoltán: Szent László lándzsájának hegyéről. A Szent László-legenda falképciklusról 554
Jankovits László: Egy elutasítás háttere – az 1465-ös magyar követség Firenzében 562
Kulcsár Péter: Mátyás király és a vallás 570
Csernus Sándor: Lancelot király és Magyarország mint a Kereszténység védőbástyája 580
Sulyok Hedvig: Egy magyarországi humanista egyházfő műveltségéhez 597
Pomozi Péter: Báthory István király szerepe Lívföld művelődéstörténetében (vatikáni–erdélyi–lengyel–balti érintkezések) 606
Kruppa Tamás: Adalékok Báthory Zsigmond havasalföldi hadjáratához 613
Huszti Vilmos: Oláh Miklós pályafutása, levelezése és leveleskönyvének humanista vonásai 622
Deé Nagy Anikó: Régi bibliák egy erdélyi könyvesházban, a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai könyvtárban 631
Szelestei N. László: Magyarországi diákok a bécsi jezsuita gimnáziumban 1578-ban (Rekreációs diárium töredéke) 644
Király Péter: Magyar–olasz zenei kapcsolatok a 17. század végéig 651
Szakály Ferenc: A harmadik skizma hatása a török kori magyar művelődésre 668
Gábor Csilla: Szent Ignác-i lelkiség, barokk világkép Káldi György prédikációiban 679

Kovács András: *„Simulált is szegény fejedelem az religio dolgában..."* Bethlen Gábor fejedelem gyulafehérvári szószék- és orgonarendeléséről 689
Rákos Péter: Európa és Magyarország Comenius életében és műveiben 698
Gussarova, Tatjana: A vallási kérdések tárgyalásának légköre a magyar országgyűléseken a XVII. század első felében 705
Bitskey István: Ókeresztény szerzők Pázmány Kalauzában 710
Mester Fiore: Pázmány Péter mentalitása és személyisége 717
P. Vásárhelyi Judit: Szenci Molnár Albert bibliakiadásának háttere 723
Hargittay Emil: A biblikus mitizáció a 17. századi magyar költészetben 731
Kecskeméti Gábor: Teológia és retorika a régi magyar prédikációirodalomban 743
Dukkon Ágnes: A bibliai idézetek szerepe Tótfalusi Kis Miklós írásaiban 754
R. Várkonyi Ágnes: Kereszténység és béke-kultúra a koraújkori magyar politikában 761
Varga J. János: Kollonich Lipót és az „Einrichtungswerk". A bíboros érsek egyházpolitikájának változatai 770
Csetri Elek: Tolerancia és erdélyi felvilágosítók 777
Kibédi Varga Áron: A halotti beszéd pragmatikája Verestói György ürügyén 786
Szilágyi Ferenc: Fiziko-teológia a XVIII. századi hazai irodalomban 794
Molnár Szabolcs: Az „Öreg Szikszai" 804
Bjørn Andersen, Zsuzsanna: Ludvig Holberg *Hegyi Erasmus*a mint jezsuita iskoladráma 813
Kilián István: Egyház, iskola, dráma és színjáték a XVII–XVIII. században 821
Pintér Márta: Egyházi és világi mecenatúra a 16–18. századi színjátszásban 836
Fülöp Lajos: A gyöngyösi ferences könyvtár művelődéstörténeti értékei 848
Chiorean, Ioan: A római egyetemi kollégiumok szerepe a 18. századi erdélyi román értelmiség alakulásában 860
Debreczeni Attila: Felvilágosult szemlélet és felekezetiség? 867
Mózes Huba: A lírai költészet műfajai korai magyar bibliafordításokban 873
Hölvényi György: Antonio Ludovico Muratori hatása Magyarországon 882
Oláh Anna–Zárug Péter Farkas: Itáliai matematikusok erőfeszítései a Bolyai-kéziratok kiadása érdekében 892
Beke Margit: Az esztergomi érsekek temetései Pozsonyban a XVIII. században 900
Peykovska, Penka: Fermendzsin Özséb és a magyar történetírás 907

Népi kultúra és a kereszténység

Kósa László: Kereszténység és magyar népi kultúra 913
Lukács László: Szent István király a magyar néphagyományban 925
Nagy Ilona: Mária-legendák az apokrif evangéliumoktól a 20. századi folklórig (részlet) 935
Liszka József: Szent Vendel kultuszának elterjedése a Kárpát-medencében (a szlovákiai Kisalföld emlékei alapján) 947
Tánczos Vilmos: Középkori szentkultusz a moldvai népi imádságokban 957
Faragó József: A mennybe vitt leány balladája a magyar népköltészetben 968
Kríza Ildikó: Halotti búcsúztatók az irodalom és folklór határán 975
Silling István: A bácskai népi vallásosság szent szövegei és a ferencesek 984
Lantosné Imre Mária: Forráskultusz és paraliturgia. Egy vallásos néphagyomány továbbélése a pécsi egyházmegyében 989
Küllős Imola: Népi vallásosság és történelmi identitás (Egy XX. századi református prófétaasszony tevékenysége a Kárpátalján) 1000
Bárth János: Vallási alapismeretek oktatása a kalocsai érsekség területén a XVIII. század közepén 1009
Paládi-Kovács Attila: Egyházak, iparosok, munkások a 19–20. század fordulóján 1016
Penavin Olga: A szlavóniai magyarok nyelve. In memoriam Kórógy 1026

Nyelvünk és a kereszténység

Benkő Loránd: Az itáliai kultúra nyelvi emlékei az Árpád-kori Magyarországon 1037
Ruzsiczky Éva: A kereszténység fölvételének szerepe a magyar szinonima kialakulásában 1043
T. Somogyi Magda: A keresztény eszmekör első szövegemlékeink szókincsének tükrében 1051
Zelliger Erzsébet: Pálos eredetű munkák és a magyar irodalmi nyelv 1056
Hajdú Mihály: A kereszténység fölvételének hatása a magyar névhasználatra 1062
Gergely Piroska: Az erdélyi egyházak hatása a keresztnévhasználatra az erdélyi akadémiták középkori és korai újkori névanyagában 1068
Ördög Ferenc: A harangnevekről 1078
Murvai Olga: Két cirill betűs magyar nyelvű Miatyánk Erdélyben 1085
De-Bie Kerékjártó, Ágnes: Bibliai és pogány eredetű kifejezések a magyarban 1093

Szűts László: Vallási vonatkozású kifejezések, frazeológiai egységek, szólások, közmondások szerkezeti és nyelvhelyességi vizsgálatáról 1106
Artowicz, Elżbieta: A katolikus és a protestáns iskolai hagyomány szerepe a mai magyar nyelv grammatikai modelljének kialakulásában 1110
Előry Vilma: Archaizálás és megújítási igény a protestáns énekirodalomban 1116
Péntek János: A hitélet anyanyelvisége a mai Erdélyben 1123
Sándor Klára: A nyelvcsere és a vallás összefüggése a csángóknál* 1130
Paczolay Gyula: Bibliai közmondások és szólások a magyarban és más nyelvekben 1151
Szász Erika: A magyar katonai nyelv fejlődése 1161
Révay Valéria: Az ősi magyar szókincs a Biblia nyelvében 1164
Tóth Szilárd: Rovásírás és latin betűs írás a magyar művelődésben 1171
Katona Edit: Interferencia-jelenségek vizsgálata a *Hitélet* című vajdasági magyar katolikus folyóiratban 1181

III.

Irodalom és művelődés

Kulcsár Szabó Ernő: (Fel)adott hagyomány? A keresztény művelődésszerkezet örökségének néhány kérdése 1944 utáni irodalmunkban 1189
Mezei Márta: Vallásváltoztatások és megítéléseik a 19. század elején 1205
Gyapay László: „Részegnek mondassék a józan, ha magát a világosságot mérték felett kívánja" (Vallás és filozófia viszonya Kölcsey gondolatvilágában) 1212
Dávidházi Péter: A *Hymnus* paraklétoszi szerephagyománya 1219
Szabó G. Zoltán. A Hymnus Istene (Isten és sors összefüggései Kölcsey Hymnusában) 1237
Várhelyi Ilona: Kölcsey istenképének fejlődése 1242
Korompay H. János. Romantikus azaz keresztyén (Az 1840-es évek kritikatörténeti tanulságai) 1254
Lizanec, Petro: Az olasz tudomány és keresztény kultúra szerepe Mihajlo Lucskaj ungvári esperes hagyatékában 1259
Tarnói László: Értékítéletek a magyarországi német nyelvű irodalmi életben a XVIII–XIX. század fordulóján 1265
Ratzky Rita: Bibliai motívumok Petőfi Sándor költői képeiben 1279
Gerevich-Kopteff Éva: A *hübrisz* és a *superbia* megjelenési formái Madách *Tragédiájá*ban 1290
Nagy Miklós: Róma ellen (Jókai és a katolikus egyház magyar bírálói a kiegyezés évtizedében) 1299

Kozma Dezső: Kereszténység-élmény és létértelmezés a XIX. század második felének magyar költészetében 1305
Szörényi László: „Kinek én ezt írám tört címere mellett"? (Lajos dalünnepe) R. Takács Olga: Fraknói Vilmos olasz kapcsolatai 1311
R. Takács Olga: Fraknói Vilmos olasz kapcsolatai 1323
Császtvay Tünde: A szent célok és az üzlet Lonkay Antal és Mikszáth Kálmán szolgálata 1328
Kolmanová, Simona: Jókai humora és az egyházak 1339
Tamás Attila: Kereszténység és „latinos" pogányság Kosztolányi Dezső műveiben 1347
Sieroszewski, Andrzej: Az emberi magatartás példái Németh László regényeiben 1354
Görömbei András: Németh László és a kereszténység 1360
Lahdelma, Tuomo: Az úr érkezése mint újtestamentumi transzfiguráció 1365
Tomiš, Karol: Vallásos motívumok Ady Endre és Ivan Krasko költészetében 1376
D'Alessandro, Marinella: Hitek, vallások, felekezetek Ady publicisztikájában 1382
G. Komoróczy Emőke: Biblikus emblémák Kassák költészetében 1390
Tverdota György: Pauler Ákos és József Attila 1402
Szőke György: „Hogy valljalak, tagadjalak..." (Hit és nem-hit kettőssége József Attilánál) 1407
N. Horváth Béla: Isten-képek József Attila költészetében 1414
Kabdebó Lóránt: Az út poétikája („Vendégség"-élmény a huszadik század költészetében) 1421
Imre László: Reményik Sándor vallásos lírája és a kisebbségi etika 1429
Kántor Lajos: Erdélyi zsoltár – kisebbségi zsoltár? (Változatok a XX. század első feléből) 1435
Sájter Laura: Keresztény motívumok a magyar szecessziós drámairodalomban 1442
Visky András: Mítosz vagy zsáner (Tamási Áron és a magyar színházi tradíció) 1449
Gerold László: Tóth Ferenc: Jób 1456
Szabó Lilla: A magyar művelődés és a kereszténység összefüggésének kérdése a „római iskola" tükrében 1463
Máté Zsuzsanna: Sík Sándor élmény-esztétikájáról 1480
Bosnyák István: „Atyámfia anyag!" avagy egy ellen-gubbiói krisztiánus esztétika és kortörténeti háttere 1487
Tamás Ferenc: Egy evangéliumi ember a XX. században (Az esszéista Rónay György szellemi magatartása) 1493
Bodnár György: Mirjamok és Máriák (Kaffka Margit mitikus elbeszélései) 1501
Bányai János: Füst Milán biblikus versélménye 1509

Megela, Ivan: Kodolányi János történeti trilógiája (Eurázsiai lélek és kereszténység egyetemessége) 1515
Botka Ferenc: 700 éves Szent Ferenc vagy az Assisi film (Déry Tibor hosszú-költeménye 1926-ból) 1523
Gömöri György: Radnóti Miklós és a Biblia 1541
Wassiljeva, Natascha: „Én katolikus vagyok" (Babits Mihály katolicizmusa és vallásos ösztönzések kisprózájában) 1548
Kelevéz Ágnes: „Hiszem az ezer istent" (A fiatal Babits rendhagyó *Credó*ja) 1553
Karafiáth Judit: Mauriac Magyarországon 1568
Sárközi Mátyás: Istenkeresés a nyugati magyar költészetben 1578
Márkus Béla: Szabad akarat, predestináció, munkaetika (Sarkadi Imre bibliai-dogmatikai motívumairól és utalásairól) 1584
Harkai Vass Éva: Bibliai példázat és regény (Mészöly Miklós: Saulus) 1590
Büky László: Az *ördög* és az *angyal* Nagy László költészetében 1595
Jastrzębska, Jolanta: Az Egy családregény vége mint apokrif írás 1603
Dobos István: A vallásos horizont Esterházy Péter regényeiben 1608
Faragó Kornélia: Biblikus-keresztény jelentéselemek profán élettérben 1615
Szabó Zita: Az úton lévő Dante Kosztolányinál és T. S. Eliotnál 1621
Thomka Beáta: A látomás alakzattana 1625
Szigeti Lajos Sándor: Evangélium és esztétikum a modernségben 1636
Danyi Magdolna: Pilinszky János költészete és a keresztény hitvilág (tanulmányvázlat) 1645
Berszán István: Bibliai toposz, liturgikus látás és a szöveg agóniája Pilinszky János verseiben 1652
Juhász Erzsébet: Az áldozat eleme Pilinszky János költészetében 1664
Tasi József: „Zárás és nyitás az utolsó fejezetre?" (Korszakváltás Pilinszky költészetében a hatvanas–hetvenes évek fordulóján) 1670

Kereszténység és nemzettudat

Kiss Gy. Csaba: Nemzeti identitás – vallási identitás a közép-európai nemzeti himnuszokban 1681
Csorba Sándor: Nemzeti himnusz és európai gondolkodás 1690
Brandt, Juliane: Magyar protestantizmus és társadalmi változás 1867–1914: az egyházi értekezletek mint a tartalmi és szervezési adaptáció kísérletei 1709
Illés László: Az egyház szociális tanításai és a magyar katolikus sajtó az 1930-as évek elején 1717
Halmesvirta, Anssi: Mindszenty József bíboros közéleti moralizmusa 1728
Egyed Péter: A kolozsvári iskola 1740

Szabó Ferenc: A protestáns egyházak autonómiája körüli politikai küzdelmek a Bach-korszakban 1749
Tatár Mária Magdolna: Bjørnson és szlovák informátorai: Mi történt Csernován? (Andrej Hlinka perének sajtóvisszhangja) 1755
Nagy Olga: Az egyház kulturális és mozgalmi szerepe az erdélyi kisebbségi létben 1759
Salat Levente: A kisebbségi helytállás modelljei 1765
Pozsony Ferenc: Egyház, népi kultúra és identitás kapcsolata a romániai magyar szórványközösségekben 1778
Várdy Béla: Magyar vallási élet gyökerei Amerikában a századforduló idején 1785
Várdy Huszár Ágnes: Az amerikai magyar egyházközségek megszületése és kifejlődése 1796

Iskola és könyvtár

Fedinec Csilla: Az ungvári görög katolikus tanítóképző kultúrmissziója az észak-keleti Felvidéken 1813
Mihalovics Árpád–M. Lengyel Alojzia: Katolikus gimnáziumok Észak-kelet-Magyarországon (1920–1948) 1820
Cseke Péter: Keresztény erkölcs és kisebbségi ifjúságnevelés a két világháború közötti Erdélyben 1842
Engel Köllő Károly: Az Erdélyi Katolikus Akadémia megalakulása és működése 1851
Csicsery-Rónay István: Könyvkiadás az emigrációban a keresztyén humanizmus jegyében 1863
Kovács Ilona: Az amerikai magyar egyházi kiadványok 1868
Csapó Julianna–Csáky S. Piroska: Áhítat vagy divat? (Magyar nyelvű egyházi kiadványok Vajdaságban 1945–1995 1885

Régi magyar kultúra

Richard Pražák *(Brno)*

Mór püspök Szent Zoerard és Benedek remetékről szóló legendája a történelmi, irodalmi és művészettörténeti összefüggések tükrében

A legrégebbi magyarországi legenda, a *Vita sanctorum Zoerardi confessoris et Benedicti martyris,* Szent Mórnak, a pannonhalmi bencés monostor növendékének, apátjának, a későbbi pécsi püspöknek a műve.[1] A legenda a 1064-es évet megelőző időszakban keletkezett, mert Mór püspök 1064 húsvétján, Salamon király és László herceg látogatása alkalmából a legendát a pécsi székesegyházban Gézának, a nyitrai hercegnek ajánlotta, a Zoerard testéből kiemelt lánc egy darabjával együtt.[2] Zoerard aszkézisének ezen értékes emléke, az említett lánc központi helyet foglal el a szent későbbi tiszteletében.

A Zoerard- és Benedek-legenda történelmi hátterének elemzése azt mutatja, hogy az ír–skót misszió és a nagymorva korszak által előkészített talajon keletkezett. Jelentős szerepet kell tulajdonítanunk a görög egyházi hatásnak is, és a Bizánc közel-keleti határvidékén virágzó maronita kereszténység remete-aszkézisének. Meghatározónak bizonyultak az Ottó-kori reneszánsz eszméi, melyek a bencés rend közép-európai missziójában öltöttek testet.[3] Már a 11. századból is vannak bizonyítékok a Zoerard- és Benedek-kultusz összefonódásáról a magyar államiság gondolatával, és az erről való gondoskodásról az Árpád-házi fejedelmek sorában. Erről tanúskodik például Géza herceg érdeklődése Zoerard lánca iránt, valamint Zoerard és Benedek egész országra kiterjedő kultuszának megnyilvánulásai, melyek nemcsak Nyitrára, hanem a magyar érsekek esztergomi székhelyére és a pécsi püspökségre, Mór székhelyére is kiterjedtek. Zoerard és Benedek kanonizációjára már 1083. július 16–17-én sor került, tehát korábban, mint Gellért, István és Imre kanonizációjára. Szent Zoerard és Benedek kultusza a 11. századtól ismert, Magyarországon kívül Horvátországban, Lengyelországban és Morvaországban a 11–13. században terjedt el.[4]

---

[1] Vö. Pražák, R.: *A Legenda Sanctorum Zoerardi et Benedicti történelmi és kulturális összefüggései.* Irodalomtörténeti Közlemények, Bp., 84, 1980. 393–408, és Pražák, R.: *Mór püspök Szent Zoerard és Benedek remetékről szóló legendája.* In: *Mons Sacer 996–1996.* Pannonhalma 1000 éve. I. 1996. 333–340.

[2] Vö. *Scriptores rerum hungaricarum* (továbbá SRH) II. Bp., 1938. 360.

[3] Vö. Pražák, R.: *Nejstarší uherská legenda Legenda Sanctorum Zoerardi et Benedicti v širších historických a kulturních souvislostech své doby.* Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity 28, Brno, 1981. 207–224.

[4] Vö. Pražák, R.: *Legendy a kroniky koruny uherské.* Praha, 1988. 56–73.

Még a történelmi elemzésnél is mélyebbre mutatnak a Zoerard- és Benedek-legenda irodalmi és művészettörténeti összefüggései. E legenda átmenetet jelent a legendisztikus félirodalmi acta miraculi és a hagiografikus költemény között. A legenda szerzője, Mór pécsi püspök, autopsziából indul ki, Zoerard tanítványának, Benedeknek és Fülöpnek, a zobori Szent Ipoly bencés monostor apátjának a tanúságtételéből, és ezt az alapanyagot részben már a rímes próza szellemében formálta át, amely a 10. század közepétől a 12. századig az európai középkor irodalmi alkotásainak egyik legjellemzőbb formája.[5] A legenda a Zoerard aszketikus erényeit dicsérő reflexív kitételekkel érzelmileg rendkívül hatásos, különösen a szent halála utáni csodákat bemutató részben. Irodalmi műről van tehát szó, jóllehet a szerzőnek nem állott szándékában irodalmi stilizáció miatt feladni közlésének hitelességét, amely autopsziára és a kortársak hiteles tanúságára épül.[6]

A legenda fő jellegzetessége – amely a Karoling-korral köti össze – a jámborság hangsúlyozása, amelynek dicsfénye az aszketikus ideálok szellemében az önsanyargatás mögé van rejtve, ugyanakkor azonban magán hordozza a keresztény Istennek hozott önkéntes áldozat motívumát is úgy, ahogyan az a Karoling-korszak műveire jellemző. Ez a kor hozza meg az egyház története: az egyes püspökségek és monostorok, jelentős személyiségeik iránti történeti érdeklődést is.

Mindkét tendenciát – a jámborságot mint a szeretet és az Isten számára hozott áldozatot, és azoknak a személyeknek a tiszteletét, akik hozzájárultak bizonyos konkrét egyházi intézmények dicsőségének emelkedéséhez – fellelhetjük más keresztény írók mellett, például Pál Diakónus művében, aki a 8. században közvetlenül a montecassinói bencés főmonostorral állt összeköttetésben, vagy más kortársainál, például Alkuinnál, aki Nagy Károly bizalmasa és Vergilius tisztelője volt.[7]

Nemcsak a keresztény kor összefüggéseinek föltárása kedvéért, hanem a Zoerard- és Benedek-legenda irodalmi családfájának közelebbi meghatározása miatt is szükséges a legenda rímes, részben Andrásnak, Zoerard patrónusának szentelt részeinek összevetése a középkori himnikus költészettel. A legendaszerű elemek mindig is részét alkották a latin himnuszköltészetnek, míg a középkori szentekről szóló himnuszok gyakran kifejezetten balladisztikus hangvételűek voltak, mégpedig mindenekelőtt a himnikus költészet legrégebbi, kora-középkori megnyilvánulásaiban, a Szent Ambrus-féle himnuszokban. A legendás híradás, a himnikus költemény és a történelmi ballada (mindhárom megtalálható a Zoerard- és Benedek-legendában is) kombinációjának érdekes típusát tartalmazza Radbod, utrechti püspök Szent Márton föl-

[5] Pl. Polheim, K.: *Die lateinische Reimprosa.* Berlin, 1925.

[6] Vö. *SRH* II. Budapest, 1938. 357–361. (ed. Madzsar I.).

[7] Pl. Mayer, H. B.: *Alkuin zwischen Antike und Mittelalter.* Ein Kapitel Frühmittelalterlicher Frömmigkeitsgeschichte. Zeitschrift für katholische Theologie 81, 1959.

di maradványainak áthelyezéséről szóló officiuma a 10. század elejéről, amely mű egyébként irodalmi lényegét és feldolgozásának módját tekintve a szóban forgó legendától jelentősen eltér, úgyhogy semmilyen közvetlen kapcsolat nem tételezhető föl közöttük.[8]

Figyelmet érdemel néhány művészettörténeti tény is, amely összefüggésbe hozható a Zoerard- és Benedek-legenda történelmi hátterével. Ezek is a Karoling-korszakkal való irodalmi összefüggéseket támasztják alá. Nevezetesen a Nyitra megyei, gímeskosztolányi Szent György-templom falfreskóiról van szó, amelyek nyilvánvalóan a 11. század első felében keletkeztek. E festmények esetében preromán stílusról beszélhetünk, amely a Karoling udvari festészettől függetlenül fejlődött, és például a trieri Apokalipszis illusztrációiban nyilvánult meg, a naturnsi Szent Procul-templom falfestményein és más helyeken. Ez a stílus az antik és a bizánci absztrakció és az expresszív fogalmi stilizáció felé mutatott, s a félreeső területeken megőrződött egészen a 10–11. századig. Az istenszülő Mária felfogásában érezhető az erős bizánci hatás, továbbá megfigyelhető a szír eredetű, a csillagot figyelő mágusok hármas csoportja, mert a szír-palesztin maroniták Krisztus születésén és a háromkirályokon kívül ünnepeltek még egy harmadik jeles karácsonyi ünnepet, az úgynevezett csillag megjelenésének napját.[9] A Nyitra megyei kis templom e kompozíciója fontos a Mór-legenda ismert maronita elemének szempontjából, amely Zosimas apát említésével kapcsolatos. Ami a bizánci elemeket illeti, ismeretes, hogy éppen a regensburgi iskola volt az, amelyik fölhasználta a Karoling hagyományt a bizánci kezdeményezésekkel kapcsolatban. Tekintettel a Nyitra-vidék régebbi regensburgi kapcsolataira, ez a tény nem is annyira meglepő.[10]

A legenda művészettörténeti összefüggéseit vizsgálva figyelembe kell vennünk a lombard stílust, amely a szentek életében hangsúlyozta a mártíromságot, és Észak-Itáliában keletkezett a 10. és 11. században, amikor erősödtek a kapcsolatok az újonnan kereszténnyé vált közép-európai területtel, nevezetesen Magyarországgal. Kérdés, nem éppen onnan merít-e a legenda szerzője, Mór püspök, Zoerard aszkézisének és önsanyargatásának plasztikus, sőt festői ábrázolásakor. Mór ugyanis kapcsolatban állt Gellért püspökkel, és feltehetőleg más, Észak-Itáliából származó személyekkel is. Zoerard aszkézisének ábrázolása a lombard falfestmények mártíromságot bemutató jeleneteire emlékeztetnek, ahogyan azt például a galliani San Vincenzo-

---

[8] Vö. Szövérffy, J.: *Die Annalen der lateinischen Hymnendichtung.* 1. Die lateinischen Hymnen bis zum Ende des 11. Jahrhunderts. Berlin, 1964. 317–319.

[9] Vö. Dvořáková, V.–Krása, J.–Stejskal, K.: *Středověká nástěnná malba na Slovensku.* Praha–Bratislava, 1978. 105; Krása, J.: *Nástěnné malby v kostele sv. Jiří v Kostolanoch pod Tribečem.* Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok 2, Bratislava, 1968. 117–18.

[10] Vö. Falk, R.: *Italienisch–deutsche Kulturbeziehungen in der Zeit von 900 bis 1056.* Archiv für Kulturgeschichte 15, Berlin–Leipzig, 1923. 205.

templom 1007-ből való Szent Vince mártíromsága mutatja.[11] A lombard stílus is tagadhatatlan összefüggéseket mutat a Karoling korszakkal.

A Mór-legenda irodalomtudományi és művészettörténeti összefüggései is alátámasztják a legenda történelmi elemzésének eredményeit, és még nyilvánvalóbbá teszik rokonságát a Karoling korszakkal. A Szentanya, II. János Pál 1995 júniusában Kassán kijelentette, hogy „a két szent remete, Zoerard és Benedek azért jöttek Lengyelországból Magyarországra, hogy ott terjesszék a kereszténységet, ezért a szlovákok és magyarok szentjei egyaránt". Zoerard és Benedek legjelentősebb kultusza Lengyelországra összpontosul (Sziléziára és a Dunajec térségére), a történelmi Magyarország határain belül leginkább a mai Szlovákia területén (Nyitra és vidéke, Vág-mente) terjedt el, de jelentős mértékben elérte a magyarok lakta területeket is (Baranya, Somogy, Kisalföld), akárcsak Horvátországot (Zágráb). E kultusz eljutott mind Csehországba, mind Morvaországba, és ismert volt Itáliában is.

Mór püspök szent remetékről, Zoerardról és Benedekről szóló legendája a pannonhalmi bencés monostor területén keletkezett, ahol Mór fiatal skolasztikusként találkozott Zoerard tanítványával, Benedekkel, és később pannonhalmi apátként a zobori apáttal, Fülöppel, és közvetlen információkra tett szert tőlük a zobori remeték szent életéről. E legrégebbi magyarországi legenda bizonyítja, hogyan kapcsolódott be Magyarország az európai kultúra és krisztianizáló politika jelentős áramlataiba, a Karoling reneszánsz, az ír–skót misszió korától fogva a Nagymorva birodalmon keresztül egészen a kora középkori keresztény közép-európai társadalom létrejöttéig a 10–11. században. E legenda kapcsolódik a bizánci és az Ottó-kori reneszánsz központjaihoz, ugyanakkor azonban a hazai, magyarországi (ennél fogva egyszersmind felvidéki szlovák) hagyomány részének kell tartanunk, a keresztény kultúra egyik legértékesebb emlékének, amely egyúttal a magyarországi kora középkori keresztény társadalom kezdeti fejlődésének történelmi bizonysága.

[11] Vö. Bologna, F.: *Die Anfänge der italienischen Malerei.* Dresden, 1964. 10. kép.

Kristó Gyula *(Szeged)*

Vallási türelem az Árpád-kori Magyarországon

E rövid dolgozat nem vállalhatja fel a címben foglalt gazdag problematika részletes kifejtését, inkább csak tézisszerűen és vázlatosan sorolja elő a témához vonható mozzanatokat, még pontosabban: azok közül is csak néhányat. Előrebocsátom, hogy a vallási türelmet az alábbiakban tág értelemben használom, egyaránt kitérek a más hitet vallókra és az elhajlókra. A rövidség okáért hat pontba foglalom mondanivalóm lényegét.

Pogányság

Roppant fontos, hogy különbséget tegyünk a megkeresztelés (keresztvíz alá kerülés) és a keresztény módra élés között. Úgy tűnik, időben is nagy távolság választja el ezeket. A megkeresztelés többnyire igen gyorsan végbement. A fekete magyarok megtérítésére 1008 elejéig nem került sor, ugyanakkor 1009 elejére már valamennyien keresztények lettek, méghozzá nem feltétlenül békés úton, hanem helyenként erőszakkal (a térítők – akik között Szent Péter legációjának tagjai is ott voltak – a fekete magyarok közül többeket megvakítottak). Ez azonban rendkívüli eset, háborús helyzet következménye volt, hiszen tudjuk, hogy 1008-ban Szent István király hadat vezetett Fekete Magyarország ellen, s annak földjét részint erőszakkal, részint megfélemlítéssel és szeretettel, vagyis fizikai és erkölcsi erő együttes alkalmazásával tette egy év leforgása alatt kereszténnyé.[1] A tipikusabb azonban a – legalábbis durva – erőszak mellőzése lehetett. Ilyenként történhetett meg Ajtony pogány népének megtérítése 1030-at követően. A nagyobbik Gellért-legenda leírása szerint a csanádi püspökhöz „özönlöttek a nemesek és közemberek, gazdagok és szegények és kívánták, hogy az egy Istent jelentő Szentháromság nevében keresztelje meg őket". Ugyanakkor a szelíd erőszak megnyilvánulásának fogható fel az az eljárás, hogy Gellért ispánokat rendelt magához, akik „sokakat hoztak, és ezek Keresztelő Szent János monostorában megkeresztelkedtek. Mert nagy tömeg nép állt a kapunál a cinteremben, az ennivalójukat is magukkal hozták, és nem volt pihenésük azoknak, akik őket keresztelték, csak éjszaka".[2]

A megkeresztelés sem ért el azonban mindenkit nagyon gyorsan. Jellemző, hogy még az Árpádok családjába tartozó Vazul-fiak – apjuk Szent

[1] Kristó Gyula: *A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, 82 (1985) 13.

[2] *Árpád-kori legendák és Intelmek.* Szerk. Érszegi Géza. Bp., 1983. 83–84.

István elleni merényletének idején, 1032 körül – is pogányok lehettek, Levente élete végéig megmaradt annak, András Oroszországban, Béla pedig Lengyelországban hajtotta keresztvíz alá fejét.[3] Ha még Szent István közeli családtagjai, unokaöccsei is el tudták kerülni a megkeresztelést, ez nem mutat (szélsőséges) erőszakra a térítésben. De akiket megkereszteltek, azok sem váltak rögvest a hit meggyőződéses híveivé. Jellemző, hogy az 1046-ban a kereszténység és Péter király ellen felkelt pogányokra a magyar krónika a *renati* szót használta,[4] ami azt jelenti: előzőleg már keresztény hitűek voltak, s most visszatértek a pogánysághoz. Az 1060–1061. évi második pogány mozgalom résztvevői ellen ugyan kemény erőszakot alkalmazott I. Béla király, de ennek az volt az oka: a lázadók a püspökök megkövezésére, a papok kibelezésére, a klerikusok leöldösésére, a dézsmaszedők felakasztására uszítottak, s ennek érdekében a felszólításoknál bizonyára többet is tettek. Feljogosít ennek feltételezésére az a tény: az első, Vata-féle pogány mozgalom akkora pusztítást vitt véghez a magas klérus körében, hogy mindössze három püspök menekült meg a vérengzésből.[5] A keresztény királyok erőszakját tehát egy-egy pogány terror váltotta ki. Nem kevesen lehettek az ősi hit követői még 1092-ben sem, ha Szent László királynak ekkor zsinati végzésben kellett előírnia: „Akik pogány szokás szerint kutak mellett áldoznak, vagy fákhoz, forrásokhoz és kövekhez ajándékokat visznek, bűnükért egy ökörrel fizessenek".[6] Ez az elszegényedett pogány népesség számára igen jelentős büntetési tételnek számíthatott.

Nagy mérsékletet tanúsított az egyház és a kereszténység mellett álló királyi hatalom a pogány temetkezésekkel kapcsolatban. Mást aligha tehetett, ugyanis még az 1047 körül meghalt Leventéről, két, keresztény hitre tért magyar király testvéréről is tudjuk, hogy „ha tovább élt volna, és elnyeri az ország feletti hatalmat, kétségkívül megrontotta volna egész Magyarországot a pogány bálványozással. Minthogy maga Levente nem élt katolikus módon, ezért pogány szokás szerint temették el őt a Dunán túl, Taksony falu környékén".[7] A temetkezéseket tekintve még sokkal rosszabb lehetett a helyzet országszerte. Nem véletlen, hogy az első törvénycikkeket, amelyek a keresztény módra való temetkezést szorgalmazták, csak közel száz évvel Szent István után fogalmazták meg. A viszonyokra jellemző, hogy Kálmán király 1100 táján még azt kénytelen előírni, hogy „a keresztények temetkezési he-

---

[3] Kristó Gyula–Makk Ferenc: *Az Árpád-ház uralkodói.* Bp., 1995. 70., 78. IPC-Könyvek.

[4] *Scriptores rerum Hungaricum.* I. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapestini 1937. 338.

[5] *Képes Krónika.* Ford. Bellus Ibolya. Bp., 1986. 125–126. 113.

[6] *Árpád-kori törvények.* Ford. Szilágyi Loránd. Bp., 1962. 32.

[7] Az 5. jegyzetben *i. m.* 113–114.

lyei csak a templomok körüli térségben lehessenek".[8] Vagyis a formálisan megkeresztelteknek még a 11–12. század fordulóján is vonakodtak a templom körüli cinterembe temetkezni. Megerősíti ezt az a régészeti álláspont, hogy a köznépi soros temetkezés, amely szegény mellékleteket hagyott hátra, és nem tekinthető az egyház kívánalmai szerinti temetkezésnek, mélyen belenyúlt a 12. századba.[9] Hogy még a 12. század végén sem temetkezhetett minden keresztény a templom mellé, az az 1181. évi oklevél igazolja, amely Becen feleségének lakott településtől távolabbi sírját említi, sőt még a 13. században is hallunk magányos (tehát nem keresztény) sírról.[10]

A pogányság kereszténységbe történő békés átvezetését szolgálták azok az eljárások, amelyek igyekeztek összemosni a két hitvilág közti éles választóvonalakat. Ezt szinkretizmusnak nevezzük. Ilyennek tekinthető az ősi magyar hiedelemvilág rontó és segítő hatalommal rendelkező szépasszonya alakjának továbbélése Szűz Máriában; „a kereszténység hatására e szerepkörök egyikét átvette Szűz Mária: a segítő Szűzanya lett a Boldogasszony, s a rontó hatalom az immár »ördög cimborájává vedlett« szépasszony hatáskörébe csúszott".[11] Hasonló a helyzet a pogány és keresztény kultikus helyek folytonosságát illetően is. „Elsősorban németországi példák alapján tudjuk, hogy az első térítések során a korábbi szentélyek helyén vagy pogány temetőkben fatemplomot építettek, ezzel mintegy kizárva a pogány rítusok továbbfolytatását, ám egyúttal fenntartva az évszázadok óta »szentnek tartott« helyek folyamatosságát is".[12] Noha ilyen lelet Magyarországról még nem ismert, megkockáztatható, hogy talán pogány kori kultikus volta miatt kapta a 'szent erdő' jelentésű nevet a kelet-magyarországi Igyfon erdeje,[13] ahol a pogányok fákhoz, forrásokhoz és kövekhez ajándékokat vihettek. A pogány hitvilág eredeti értelmet vesztett, széttöredezett elemei, morzsái évszázadokon át tovább élhettek még, de ez a körülmény alapvetően nem kérdőjelezhette meg azt, hogy a 11. század első felében megkeresztelkedett magyarság másfél-két évszázad alatt, nagyjából 1200 tájára immár a mindennapok gyakorlata alapján is kereszténnyé vált, keresztény módon élt.

Alighogy befejeződött a Kárpát-medence pogány tömegeinek átvezetése a kereszténység létformába, és gyökeret eresztett körükben a keresztény mód-

---

[8] A 6. jegyzetben *i. m.* 48.

[9] J. Giesler: *Untersuchungen zur Chronologie des Bijelo Brdo-Kultur.* Prähistorische Zeitschrift, 56 (1981) 151–153.

[10] Kristó Gyula: *Sírhelyekre vonatkozó adatok korai okleveleinkben.* Acta Huniversitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Hisorica, 71 (1981) 23.

[11] Szegfű László: *Sarolta.* In: *Középkori kútfőink kritikus kérdései.* Szerk. Horváth János–Székely György. Bp., 1974. 247. Memoria Saeculorum Hungariae.

[12] Trogmayer Ottó: *...de diruto quondam monasterio... (Szer és Szermonostor).* In: *Árpád előtt és után.* Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről. Szerk. Kristó Gyula–Makk Ferenc. Szeged, 1996. 121.

[13] Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* II. Bp., 1998.[2] 414.

ra élés, a pogány kunok (az „új pogányok") első csoportjai az 1220-as évek második felében, további, nagy létszámú komponensei az 1230-as évek végén, majd az 1240-es évek folyamán kértek és nyertek bebocsátást Magyarországra. Bár egyes szórványaik alkalmasint megkeresztelkedhettek röviddel beköltözésük után, túlnyomó többségük megmaradt pogánynak. Ezt mutatja IV. László király 1279. évi első kun törvényének 1. cikkelye: „a kunok mindnyájan, kivétel nélkül, akik még nincsenek megkeresztelve, bármilyen korúak és neműek is, a keresztség szentségét elnyerni akarják és óhajtják..., a bálványok tiszteletét is mindenféle pogány szokást kivétel nélkül elhagyván és teljességgel megszüntetvén, a katolikus hit egységét óhajtják szolgálni".[14] S ez még persze csak a megkeresztelést jelentette; a kunok esetében is legalább egy-másfél évszázadra tehető az az idő, ami alatt ténylegesen elsajátíthatták a keresztény módra élés gyakorlatát.

Eretnekség

„A középkori magyar kereszténység történetében az eretnekségek viszonylag csekély szerepet játszottak."[15] Első jelentkezésük a 11. század közepére tehető, s Gellért püspök *Deliberatió*ja tudósít egy fajtájáról. Az egyik vélemény szerint a balkáni bogumil *haeresis* hatolt be Dél-Magyarországra, ahol elsősorban az e területen főpásztori tevékenységet kifejtő Gellértnek gyűlt meg vele a baja.[16] A másik álláspont elismeri, hogy a püspök által leírt eretnekség „a bogumilizmusra emlékeztető elemeket tartalmaz; kérdés, hogy valóban a Bizáncban, Bulgáriában fellépő bogumilok magyarországi jelentkezésére utal-e, kérdés, hogy a nála az egyház ellenségeire, illetve a krónikákban a pogánylázadás résztvevőinek megjelölésére alkalmanként felbukkanó *heretici* megjelölés nem inkább a pogány hithez való visszafordulókat, illetve a fiatal magyar egyház politikai ellenfeleit jelöli-e, mintsem valamiféle, a bogumil tanítások jegyében fellépő szekta tagjait".[17] Bármiként álljon is a helyzet (magam inkább az előző álláspont felé hajlok), maradandó hatást ez az eretnekség még Dél-Magyarországon sem fejtett ki. Az újabb, 150 év múltán szintén a délvidéken (annak más részén) fellépő, bogumil elemeket is magában foglaló boszniai patarén mozgalom teljességgel független a Gellért által említett *haeresis*től. Az Árpád-korban ez tekinthető a legjelentősebb eretnek kihívásnak, ami a magyar államot és egyházat – nem is törzsterüle-

[14] A 6. jegyzetben *i. m.* 81.

[15] Klaniczay Gábor: *Eretnekségek.* In: *Korai magyar történeti lexikon.* Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál–Makk Ferenc. Bp., 1994. 196.

[16] Szegfű László: *Eretnekség és tirannizmus.* Irodalomtörténeti Közlemények, 72 (1968) 502–510.

[17] Klaniczay Gábor: a 15. jegyzetben *i m.* 196.

tén, hanem tágabb érdekszférájában – érte. Imre magyar király fellépését III. Ince pápa felszólítása váltotta ki, aki még arra is felhatalmazta a magyar uralkodót, hogy a bogumil eretnekség mellé állt Kulin boszniai bán felett akár világi törvényt is ülhet. A pápai káplán részvételével folyó tárgyalások 1203-ban látszólag a római egyház győzelmét hozták, hiszen Kulin és fia, valamint a bogumil elöljárók is lemondtak a szakadárságról, s ígéretet tettek a római egyház szabályai szerinti hitélet megvalósítására. Valójában nem győzelem volt ez, hanem csak rövid életű kompromisszum, hiszen a megegyezést követően a 13. század folyamán még gyakorta ütötte fel fejét Boszniában és a szomszédos területeken a patarén eretnekség.[18] Nem gyakorolt számottevő hatást Magyarországra az 1263. évben területén jelentkező flagelláns eretnekség.[19] Bár a keleti kereszténység híveit gyakorta nevezték szakadároknak, esetükben mégsem eretnekségről beszélhetünk, hanem egy, a kereszténység római rítusához alapelveiben közel álló, de attól mégis markánsan különböző, szinte újnak tekinthető vallásról, az ortodoxiáról.

Ortodoxia

Az itt tárgyalt vallási irányzatok közül talán ezzel foglalkozott legtöbbet a szakirodalom, így e helyütt kiváltképpen megelégszem egy rövid áttekintéssel. A magyarság kereszténységről szerzett első ismeretei az ortodoxiából valók, jóllehet abban az időben még nem következett be a nagy *schisma* (1054), amely végérvényessé tette a szakítást a kereszténység nyugati és keleti ága között. A magyar nyelv legrégibb, kereszténységre utaló szavai bolgár-szláv eredetűek. E „szókincs *(kereszt, pap, szombat, panasz, vádol, diák, karácsony)* a bizánci egyház térítő tevékenységéről tanúskodik". Közismert, hogy az első keresztény egyházi szervezet, Turkia püspöksége a 10. század közepén Bizáncból eredt.[20] Kevéssé tudott, hogy ennek emléke a terminológiában még sokáig fennmaradt. István egyházmegyéi közül „az erdélyi az egyetlen, amelyet nem székhelyéről, hanem területről neveztek, s ebben az az előzmény él tovább, hogy Erdélyben Gyula szervezőmunkája eredményeképpen a 950-es évek óta létezett egy görög rítusú térítőpüspökség. István erdélyi püspöksége természetesen latin rítusú volt, de neveként megtartotta a területre utaló elnevezést".[21] Több a bizonytalanság a tekintetben, hogy meddig

[18] Kristó Gyula: *A korai feudalizmus (1116–1241).* In: *Magyarország története.* Előzmények és magyar történet 1242-ig. 2. Főszerk. Székely György. Szerk. Bartha Antal. Bp., 1984. 1263–1264.

[19] A 7. jegyzetben *i. m.* 225.

[20] H. Tóth Imre: *A magyarok és a szlávok a 9–11. században.* In: a 12. jegyzetben *i. m.* 82., 79–80.

[21] Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon.* Bp., 1988. 482. Nemzet és Emlékezet.

élt a görög rítusú episzkopális szervezet Magyarországon. Újabban megfogalmazott vélemény szerint „bizonyítottnak látszik, hogy Szent István alatt bizánci szertartású, több püspökséget egyesítő, csak Magyarország határain belül működő metropólia volt hazánkban, a konstantinápolyi patriarchátusa, joghatósága alatt", sőt e metropólia még a 12. század második felében is létezett volna.[22] Magam hajlok azon vélemény elfogadására, hogy a bizánci püspökséglistákban szereplő adatok nem a valóságot, a tényleges helyzetet tükrözik, hanem „csupán a bizánci egyház jogigényét jelenítik meg... Legkésőbb 1003 körül, az erdélyi egyházmegye létrejötte után az addig a területen működő bizánci missziós püspöknek be kellett szüntetnie tevékenységét, és visszatért a Bizánci Birodalom területére. A püspökséget a folytonosság és Magyarországra való visszatérés reményében egy ideig még folyamatosan betöltötték, később pedig a jogigény életben tartása érdekében szerepeltették a konstantinápolyi patriarchátus egyházmegyéit felsoroló listákban".[23]

A 10–11. század folyamán számos ortodox kolostor (Veszprémvölgy, Pentele, Szávaszentdemeter, Marosvár, Oroszlános, Aracs, Szőreg, Visegrád, Tihany, Zebegény) létesült.[24] A 11. század első felében uralkodó közhangulatra jellemző az a bánásmód, amellyel a latin rítusú kereszténység képviselői a görög egyház szerzetesei iránt viseltettek. Miután 1028 táján Csanád leverte Ajtonyt, a győztes hadvezér tíz papot szekérre ültetett, „és a csanádi egyházmegyébe vitte őket, először is Oroszlánosra, ahol Szent György vértanú tiszteletére monostort emelt... Innen tovább menve Marosvárra értek, ahol a görög szerzetesek voltak, akik a maguk szertartása és szokása szerint tartották az istentiszteleteket. A püspök (Gellért) pedig, miután Csanád ispánnal megtanácskozta a dolgot, ezt a görög apátot szerzeteseivel Oroszlánosra vitte át, az ő monostorukat pedig Csanád a püspöknek és szerzeteseinek jelölte ki".[25] Bizonyos mérvű változás a nagy *schismát* követően állt elő. „Az uralkodó álláspont szerint... 1054 után Magyarországon nem jött létre több keleti rítusú monostor, illetve templom".[26] Ez azonban nem hatott ki a már létező bazilita monostorok sorsára, amelyek tovább éltek és virágoztak. „Hogy főleg a 12. században még sok görög rítusú bazilita monostor működött Magyarországon, azt III. Ince pápának Imre magyar királyhoz intézett 1024. évi leveléből tudjuk. Számos helyen még a tatárjárást is megélték a görög szerzetesek...

---

[22] Baán István: *„Turkia metropolitája"*. Újabb adalék a bizánci egyház történetéhez a középkori Magyarországon. Századok, 129 (1995) 1169–1170. L. még uő.: *„Turkia metropóliája"*. Kísérlet a Szent István kori magyarországi orthodox egyházszervezet rekonstrukciójára. In: *Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig.* Szerk. H. Tóth Imre. Szeged, 1995. 19–25.

[23] Koszta László: *A keresztény egyházi szervezet kialakulása.* In: a 12. jegyzetben *i. m.* 114.

[24] Makk Ferenc: *Bizánci egyház.* In: a 15. jegyzetben *i. m.* 109–110.

[25] A 2. jegyzetben *i. m.* 83.

[26] Makk Ferenc: a 24. jegyzetben *i. m.* 110.

A 13. század elejétől kezdve azonban nagy lendületet vett a görögök kiszorítása monostoraikból. Már Imre király kezdeményezte a pápánál az összes magyarországi görög monostor egy püspökségben történő egyesítését és a pápa fennhatósága alá helyezését, vagy pedig azt, hogy élükre latin apátok és prépostok kerüljenek, akik ezeket az egyházakat megreformálják. III. Honorius pápa 1221-ben rendelt el vizsgálatot a Visegrád melletti görög monostor ügyében, s úgy rendelkezett, hogy a görögök helyébe latinokat telepítsenek".[27] „A bizánci egyház elsorvadásában Magyarországon is nagy szerepet játszott a latin császárság létrejötte 1204-ben és a negyedik lateráni zsinat (1215) latinizációs programja. A szakadárnak és eretneknek tekintett ortodox egyházi intézmények elsorvadtak, majd – többségük már a 13. század első felében – a nyugati rendek, illetve egyházi szervek kezére kerültek, s ezt a pápaság is támogatta... Pusztulásukban közrejátszott a tatárjárás" is.[28]

Amennyire kitüntetett figyelemben részesítette a magyar történetírás a korai, 10–12. századi ortodox egyház kárpát-medencei jelenlétének vizsgálatát, annyira elhanyagoltnak tekinthető a mai napig az erre következő, de hatásait illetően az elsőt sokszorosan felülmúló ortodoxia kutatása. Arról a keleti rítusról van szó, amelyet a 13. század elejétől kezdve a Kelet-Magyarországra bevándorló románok képviseltek. A románság sok vitát kiváltó eredetének kérdéskörében kevés hangsúly esik arra, hogy hol, mikor és milyen körülmények között jutott e nép ortodox hitéhez. (Pedig ennek még a dákoromán kontinuitáselmélet szempontjából is van/lenne vallomása. Ha ti. a románság – miként ez a teória vallja – a magyar honfoglaláskor már bent élt volna a Kárpát-medencében, aligha tudta volna megőrizni vallási másságát, ortodox hitét, hiszen ez a 11–12. század egyetlen más kárpát-medencei népének sem sikerült.) Elsősorban a pápaság tartotta feladatának, hogy a Magyarország keleti határain megjelent „új pogányok", a kunok megtérítéséről gondoskodjék, illetve hogy magának nyerje meg a görög rítusú románokat. „Az 1220-as évek közepén domonkos akció indult a Kárpátok keleti oldalán élő kunok megtérítésére is. A hittérítés sikere nyomán 1226/7-ben Róbert esztergomi érsek pápai legátusként püspökséget alapított. Az új missziós egyházmegye feladata a kun térítés folytatása lett, amelyet a forrásokban szereplő neve (kun püspökség) is mutat... IX. Gergely pápa kivette az új püspökséget az esztergomi érsekség alól, és közvetlenül a Szentszék joghatósága alá vonta". Az egyházmegye a tatárjárás alatt teljesen elpusztult, és a kunok áttelepülésével eredeti feladatát elvesztette.[29] Ugyancsak IX. Gergely méltatlankodott 1234. évi levelében amiatt, hogy „a kun püspökség területén levő románok csak névlegesen keresztények, valójában megvetik a római egyházat, az egyházi szentségeket nem a kun püspöktől, hanem bizonyos görög álpüspö-

[27] Kristó Gyula: a 18. jegyzetben *i. m.* 1168–1169.
[28] Makk Ferenc: a 24. jegyzetben *i. m.* 110.
[29] Koszta László: *Missziós püspökségek.* In: a 15. jegyzetben *i. m.* 459.

köktől veszik fel, sőt a románok közé települt magyarok és németek is a keresztény hit gyalázatára ezeket a szentségeket fogadják el. A pápa arra buzdította Béla királyt, hogy az engedetleneket az egyház iránti engedelmességre kényszerítse, s a románok fölé helyezendő új püspököt támogassa azokból a jövedelmekből, amelyeket a románoktól beszedett".[30] A kifejezetten románok fölött egyházi fennhatóságot gyakorló latin püspökségek létesítésére azonban csak a 14. század második felében és a 15. század elején, tehát oly kései időpontban került sor, amikor azok már semmit sem tehettek az északra tartó ortodox tömegek latinizálása érdekében (1371: szereti, 1376: szörényi, 1382: argyasi, 1410: moldvabányai püspökség).[31] A 13. század közepétől megjelentek a Kárpát-medence délkeleti részén az ortodox román kőtemplomok (pl. Demsus).[32] Vagyis szinte abban a történelmi pillanatban, mikor elsorvadtak a nagy múltú, 10–11. századi alapítású bazilita monostorok, az ország más régiójában, más etnikumhoz köthetően feléledt és diadalmasan tört előre az ortodoxia. Máig adós történettudományunk annak a kérdésnek a megválaszolásával, hogy miért nem volt akarata és/vagy ereje a magyar államnak és egyháznak arra, hogy ennek gátat vessen. Bizonyos, hogy szerepet játszott ebben a román ortodoxiának és a kun „új pogányságnak" a szoros szimbiózisa, a tatárjárás után fellépett nagyfokú munkaerőhiány (amely nem válogatott a munkáskezek között, vagyis közömbös volt a vallási kérdések iránt), továbbá a magyar állami és egyházi szervezet 13. század végi és 14. század eleji ernyedtsége. Kérdés, hogy milyen más tényezőket kell még e vonatkozásban számba vennünk.

Iszlám

A 10–12. századi Kárpát-medence nem elhanyagolható számú népességét tették ki az iszlámhívők. Eredetileg a csatlakozott katonai segédnépek közé tartoztak, e vallás etnikai hordozói a kavarok részét alkotó kálizok és a 10. század eleji iszlamizáció eredményeképpen muszlimmá lett, a Kárpát-medencébe bejött volgai bolgárok voltak.[33] A magyarországi forrásokban izmaeliták néven szerepelnek. A 11–12. század fordulója táján készült törvények irányukban az erőteljes beolvadást szorgalmazták. Már Szent László király áttelepítést írt elő azon izmaelita kereskedők számára, akik „megkeresztelkedésük után visszatértek a körülmetélésen alapuló régi törvényükhöz". Még határozottabb intézkedéseket foganatosított Kálmán király – feltételezhető pápai hatásra – a régi hitükhöz ragaszkodó iszlámhívőkkel szemben asszimi-

[30] Kristó Gyula: a 18. jegyzetben *i. m.* 1347.

[31] Koszta László: a 29. jegyzetben *i. m.* 459.

[32] Entz Géza: *Demsus.* In: a 15. jegyzetben *i. m.* 165.

[33] Kristó Gyula: *A székelyek eredetéről.* Szeged, 1996. 29–30., 36–47. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár.

lálódásuk érdekében. Maga elé rendelte azokat, akik böjtjükben eltértek a keresztény böjti rendtől, vagy akik tartózkodtak a disznóhús fogyasztásától, vagy más („vétkes") szokásokat folytattak; azokat pedig, akik a régi hitükhöz ragaszkodó izmaelitákat bevádolták, a muszlimok javaiból részeltette. Előírta a muzulmánok számára templom építését és felszerelését s ennek megtörténte után a falu fele népességének máshová költözését. Megkövetelte, hogy muszlim a leányát csak kereszténnyhez adhassa feleségül. Kötelezővé tette számukra vendégségben a disznóhús fogyasztását.[34]

A muszlimokról igen részletes beszámolót hagyott ránk a 12. század közepén Magyarországon éveket eltöltő és velük találkozó Abu-Hámid. Tőle tudjuk, hogy az iszlámhívők két csoportja élt ekkor itt, a közelebbről máig bizonytalan kilétű magrebiek és a kálizokkal azonos hvárezmiek. „Itt ezerszámra élnek a magrebi származásúak, és szintén megszámlálhatatlanul sokan vannak a hvárezmiek. A hvárezmi származásúak a királyt szolgálják, kereszténnyeknek tettetik magukat, s titokban tartják, hogy muszlimok. A magribi származásúak ezzel szemben csak háborúban szolgálják a kereszténnyeket, és nyíltan vallják az iszlámot". Hogy sokan lehettek, az jelzi, hogy Abu-Hámid – bizonyosan alapos túlzással – tízezernél több pénteki (nyílt vagy titkos) iszlám imahelyet említ. Figyelmet kelt, hogy az akkor uralkodó II. Géza király nem folytatta azt az asszimiláló politikát, ami főként Kálmánt jellemezte. Ennek több bizonyságára is lelünk Abu-Hámidnál: a magyar király meghagyta a muszlimokat „vallásuk gyakorlásában", nem kényszerítette őket arra, hogy kereszténnyeknek vallják magukat, engedélyezte számukra ágyasok tartását. Abu-Hámid szerint II. Géza ennek kapcsán „szembeszállt a keresztény papokkal...; ez a király szereti a muszlimokat". A valóságban inkább arról lehet szó, hogy a gyakorta háborúkat vívó magyar uralkodónak égetően szüksége volt a muzulmánok fegyvereire és harci tapasztalataira. Jellemző, hogy a Magyarországról távozó Abu-Hámidnak maga II. Géza adott megbízást, hogy toborozzon számára nyilazásban kiváló muszlimokat és törököket.[35]

A 13. század elejéről Jákút tollából ránk maradt leírás további érdekes információkkal szolgál a magyarországi muszlimokról. Eszerint Magyarország szélén még ekkor is mintegy harminc nagy faluban éltek iszlámhívők, akik már minden egyéb téren hasonultak a magyarokhoz, azok nyelvét beszélték, azok viseletét hordták, velük együtt harcoltak, de vallásukat még szívósan őrizték. Azok a muszlimok, akikkel Jákút találkozott, Aleppóban tanultak vallásjogot, hogy hazatérve otthon népük vallási ügyeit intézzék.[36]

---

[34] A 6. jegyzetben *i. m.* 30., 44–45.

[35] *Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153.* Közzétette O. G. Bolsakov–A. L. Mongajt. Bp., 1985. 56., 57., 60., 62., 65.

[36] *A honfoglalás korának írott forrásai.* Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1995. 71–72. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár.

Minden jel szerint a magyarországi mohamedánok a 13. század folyamán feladták különállásuk utolsó elemét, iszlám hitüket is, és beleolvadtak a magyarságba.

Zsidó vallás

Zsidók magyarországi jelenléte a 10. század közepe óta kimutatható. A 11. századtól kezdődően héber nyelvű vallástörvényi művekben említenek magyarországi zsidó tudósokat.[37] Bővebb ismereteket a hazai zsidókról a 11–12. század fordulója tájáról való zsidó törvényekből nyerhetünk, ezek közül legkorábban Szent László király 1092. évi szabolcsi zsinati határozatából. „Noha Európában a világi és egyházi törvényhozás a zsidók és keresztények közti házasságot már régóta tiltotta, a László kori zsinat 10. törvénycikke valószínűleg VII. Gergely pápa (1073–1085) római zsinaton kiadott, zsidókat korlátozó rendelkezései hatására született, ugyanis mindkettő megtiltotta a zsidók keresztényekkel való házasságát, keresztény szolga, illetve rabszolga tartását, a velük való kereskedést... Kálmán I:75. törvénycikke a zsidók ingatlanszerzési jogát szabályozta, amely szerint birtokot csak a püspöki székhelyen vásárolhattak, azt is csak pogány szolgákkal műveltethették. Minthogy a zsidók közül földingatlant csak kevesen szerezhettek, és keresztény munkaerő hiányában nehezen művelhették, ezért a kereskedelem és a hitelüzlet terén kerestek és találtak nagyobb érvényesülési lehetőséget. Ebbe kapcsolódtak be azok a zsidók is, akik az első keresztes háború nyomán támadt üldözés miatt Magyarországon leltek menedéket. Mindez szükségessé tette a kereskedelemnek és pénzüzletnek zsidó és keresztény viszonylatban való törvényes rendezését. Ezt a feladatot Kálmán király oldotta meg az ún. második törvénykönyve élén álló hét szakaszos zsidó törvényekkel".[38] Az a körülmény, hogy – szemben az izmaelitákkal – a zsidók irányában éppen nem a beolvasztás, hanem az elkülönülés politikája érvényesült, kapcsolatos azzal az általános keresztény felfogással, amely a zsidókra mint Krisztust megölő népre tekintett, s amit ráadásul Magyarországon felerősített az, hogy a zsidók – főleg a 13. század első évtizedeiben – a magyar népesség abszolút többségétől élesen elütő módon kiterjedt pénzügyi és hitelügyleti tevékenységet folytattak.

Jelentős mértékben megnövekedett a zsidók (és mellettük a pénzügyletekkel foglalkozó izmaeliták) szerepe az 1210-es években, amikor végbement a királyi szervezeten felépülő államháztartás jövedelemforrásainak bérbeadása. Izmaeliták és zsidók bérelték a só- és pénzverő kamarákat, a vámokat. Az

[37] Scweitzer József: *Zsidók.* In: a 15. jegyzetben *i. m.* 749.

[38] Jánosi Mónika: *Zsidó törvények.* In: a 15. jegyzetben *i. m.* 750.

1222. évi Aranybulla tilalmazta, hogy kamaraispánok, pénzverők, sótisztek és vámszedők izmaeliták és zsidók legyenek. III. Honorius pápa 1225-ben a toledói zsinat (1217) azon határozatára figyelmeztette II. András királyt, hogy zsidó közhivatalt nem viselhet. A tilalom azonban nem érvényesült Magyarországon, az Ausztriából ide jött zsidó Teha comes 1232-ben arra kért engedélyt a magyar uralkodótól, hogy egy faluját eladhassa, mivel a királyi pénzverő kamara bérleti díja egy részével hátralékban volt.[39] A pénzverés IV. Béla alatt is megmaradt kamarabérleti rendszerben, 1250 táján egy Bécsből bevándorolt zsidó vállalkozó, Henel bérelte a pénzverést. Ő és fiai hozhatták magukkal Ausztriából II. Frigyes osztrák herceg zsidó privilégiumát (1244), amely mintául szolgált IV. Béla 1251. évi, hasonló tárgyú kiváltságlevele kiadásához. A magyar király „intézkedéseinek vezérfonala, hogy a zsidó is »vendégnek« minősül, akit alsó fokon sajátos jogszokásai..., felső szinten pedig a király különös oltalma illetnek meg. Ennek megfelelően a zsidóság kivétetett a városbírák hatásköre alól. Alsó fokon, egymás közti pereikben a zsidóbíró volt az illetékes. A kereskedelemben a városi polgárokkal azonos jogokat élveztek. Számos intézkedés védte a zsidóságot az atrocitásokkal és önkénnyel szemben: a privilégiumot a magyar zsidóság a kései középkorig aranybullájának tekintette, és újból meg újból megerősítette".[40] Az 1279. évi budai zsinat előírta, hogy „a zsidó, kit a keresztények jósága befogadott és a kinek maguk közt lakást engedett, a kánonok értelmében, bal mellén ruhájára vörös karikát, a szerecsen izmaelita pedig sárga karikát varrjon, hogy meg lehessen ismerni; s e megkülönböztető jel nélkül ki ne járjon; ha pedig erre nem hajlandó, a keresztény szakítson velük meg minden érintkezést".[41] Bár a zsidókat sújtó rendeletek egyike-másika szigorúnak számított, Magyarországon olyan pogromokra, amilyenek Nyugat-Európában ellenük zajlottak le, nem került sor, kiűzetésüket is csak az Árpád-koron túl Nagy Lajos király rendelte el, de azt is hamarosan visszavonta.[42]

Összegzés

A fentebb szinte jelzésszerűen, érintőlegesen – korántsem a teljesség igényével – tárgyalt jelenségek egyértelműen arra mutatnak, hogy Magyarországon az Árpád-korban *nagyfokú* vallási türelem érvényesült. Ennek okai több körülményre vezethetők vissza. A magyarság multikulturális, sok vallású, vallási értelemben türelmes steppei közegből érkezett a Kárpát-medencé-

[39] Kristó Gyula: a 18. jegyzetben *i. m.* 1279–1280., 1340., 1362.

[40] Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok.* Bp., 1993. 69. História Könyvtár. Monográfiák.

[41] Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt.* II. Bp., 1899.[2] 364.

[42] Schweitzer József: a 37. jegyzetben *i. m.* 750.

be. Országa kezdettől fogva szintén többféle vallásnak adott otthont. A toleranciára tehát saját hagyományai mellett napi politikai szükséglet is kényszerítette. A türelem rovására intolerancia, radikalizálódás ritkán és rendre csak akkor figyelhető meg, amikor ezt külső tényezők (főleg a pápaság nyomása, világpolitikai konstellációk, háborús helyzet) előidézték. A magyar állam és az egyház így is – vagy ennek ellenére – nagyjából a 13. század elejére-közepére elvégezte a vallási homogenizációt (az ebbe bevonni nem is szándékolt zsidók kivételével), de erőtlennek bizonyult a kelet felől újonnan jelentkező, az „új pogánysággal" összefonódó ortodoxiával szemben. Amikor pedig ernyedt állapotából kiemelkedve, megerősödve hozzáláthatott volna az újabb homogenizációhoz, az időpont már késeinek bizonyult. A teret nyert ortodoxiával szembeni hatékony fellépés esélyeit tovább rontotta, hogy a 14. század végén az ország déli határai mentén olyan ellenség jelent meg, az iszlámhívő oszmán birodalom, amelynek puszta ténye leértékelte az ortodoxiával szembeni oppozíció értelmét és kilátásait. Így vált a latin kereszténységet elfogadó, azt délre és keletre terjeszteni kész, offenzív Magyarországból a középkor végén és a korai újkorban a kereszténység védőbástyája,[43] defenzív Magyarország.

[43] Imre Mihály: *„Magyarország panasza"*. A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában. Debrecen, 1995. 14–166. Csokonai Könyvtár.

Font Márta *(Pécs)*

Magyarok és keleti szlávok az Árpád-korban
Adalékok a kapcsolatok egyháztörténeti hátteréhez

1. A magyarság és a keleti szlávok a kereszténység felvételének időszakában

A keleti szlávok egyes csoportjaival, feltehetőleg a Kijev környékén lakó polján törzzsel már az etelközi magyarság is kapcsolatba került. Dzsajhani adata szerint a magyar törzsek „súlyos élelmiszer-adókat" vetettek ki a szlávokra.[1] Ez megfelelt a steppei lovasnomádok és a földművelő népesség szokásos kapcsolatrendszerének. A 9. században mind a magyarok, mind a keleti szlávok pogányok voltak, így e mozzanat egyháztörténeti aspektussal nem rendelkezik. Még akkor sem, ha mindkét törzsi-nemzetségi keretek között élő népcsoportot elérte már a hittérítés első hulláma.[2]

A magyar törzsszövetség 10. századi történetéből ehelyt a bizánci misszió fokozatos előretörését emelném ki, amelyhez hasonló történt a keleti szlávok lakta térségben.[3] A keresztény hittérítés előretörése idején a két törzsszövetség kapcsolata meglazult, a magyar honfoglalással távolabb kerültek egymástól. A magyar kalandozások elsősorban nyugat felé irányultak, kevesebb alkalommal Bizánc ellen. A keleti szlávok „kalandozó" hadjárataink célpontja elsősorban Bizánc volt, másodsorban Kazária. 970-ből származik az egyetlen olyan információ, amikor a két törzsszövetség összefogott és együtt indultak Bizánc ellen.[4] A katonai együttműködésen kívül nem szűntek meg a kereskedelmi kapcsolatok sem, hiszen az Al-Duna vidékére a magyarok lovakat exportáltak.[5] Ezek az adatok a keresztény hittérítéssel nincsenek kapcsolatban.

---

[1] *A honfoglalás korának írott forrásai.* (HKIF) Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1995. 33.

[2] A magyarokra vonatkozóan: a Konstantin és Metód legenda tanúsága szerint ld. in: HKIF 160–161.; a keleti szlávokról ld. Photios pátriárka enciklikája, a vitáról ld. Vodoff, V.: *Naissance de la Chrétienté russe.* Paris, 1988. 30–33. és Fenell, J.: *A History of Russian Church.* London & New York, 1995. 22.

[3] Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Bp., 1988. 85.; *Povest' vremennyh let.* (PVL) I–II. Pod red. Lihačev, D. S.–Romanov, B. A. Moszkva–Leningrád, 1950. itt: I. 44.; a kettő összehasonlítása: Font, Márta: *On the Question of European Regions from Eleventh through the Thirteenth Centuries.* In: Specimina Nova Dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nominatae. VIII. Pécs, 1992. 171–178.

[4] Szaharov, A. M.: *Orosz–magyar szövetségi kapcsolatok a 9–10. században.* Századok 1986/1. 111–112.

[5] PVL I. 48.

A kereszténység felvétele a Kijevi Ruszban és Magyarországon számos hasonló, de nem kevés lényegesen eltérő körülmény közepette ment végbe. Hasonló volt, hogy a térítés elsődlegesen Bizánc közreműködésével történt. A Kárpát-medence törzsfői közül az erdélyi Gyula, a Balaton menti Bulcsu és az Árpádok közül Termascu keresztelkedett meg, a Maros menti Ajtony vezér valamivel később. Különbség, hogy a Kijevi Ruszban csak a nagyfejedelem családjának megtéréséről van tudomásunk, más törzsek elöljáróiról nem szól a forrás. Hasonló vonás, hogy mindkét helyen a társadalom elitjében kezdődik a térítés, tőlük kaptak támogatást a térítő papok. Különbség, hogy a Kárpát-medence nyugati felét a magyarokénál régebbi keresztény hagyománnyal – mégpedig latin rítust követő hagyománnyal – élő lakosság foglalta el. Megállapítható, hogy a kereszténység felvétele, terjesztése, illetve az egyházszervezet kiépítése mindkét esetben korábbi előzmények után, határozott politikai céllal történt. Géza fejedelem 972-ben nyugat felé nyitott, hogy törzsének szállásterületét ebből az irányból biztosítsa; Vlagyimir 988-ban a bizánci császárnak (II. Bazileosz) segítségére volt, mikor a lázadó Bardasz Phokasz ellen a Krímben segítette. Vlagyimir segítségének értékét mutatja, hogy igazi bíborbanszületett hercegnőt kapott feleségül: a megkeresztelkedés a házasságkötés előfeltétele lehetett. A két nagyfejedelem (Géza és Vlagyimir) életmódjában és mentalitásában lényeges változást a kereszténység nem jelentett. A krónikás, merseburgi Thietmar jegyezte fel Gézáról: elég gazdagnak tartotta magát ahhoz, hogy két úrnak is szolgáljon. Vlagyimir pedig a császári rokonság ellenére is megtartotta számos feleségét.

A Géza- illetve Vlagyimir-kori kereszténység felvétele az egyház szervezeti kereteinek kialakítását is magával hozta; de mindez nem történhetett nagyobb dimenziókban, mint a keresztény lakosság lélekszáma. Sajnos, erről támpontul szolgáló adataink sincsenek. Ahogy Géza nagyfejedelemsége mint politikai alakulat területileg nem volt azonos Szent István államával, úgy Vlagyimiré sem a Bölcs Jaroszlav korabeli Rusz területével: az ezredforduló után mindkét esetben területi bővülés következett be. Magyarországon az első templomot Géza fejedelem építtette Esztergomban Szent Adalbert tiszteletére, Kijevben pedig Vlagyimir a Tizedtemplomot. Mindkét régióban folytatódott a hittérítés, de nem zárult le. Ismert, hogy Kijevben ezt követően is megfordultak a latin rítust propagáló hittérítők pl. Querfurti Bruno;[6] Géza területén pedig Veszprém mellett bazilita kolostor működött.[7] E mozzanatok egyben azt is jelzik, hogy a bizánci és a római egyház közti területi választóvonal sem alakult ki, formálódott csupán. A 10–11. század fordulóján Kijevben a latin térítés nem tudott igazán eredményes lenni, ezt adja tudtunkra a

[6] Monumenta Germaniae Historica Scriptores (MGH SS) t. IV. Hannover 1841. (reprint 1963.) 129–130.

[7] Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet.* 79–81.

Povest' vremennih let szövege – mondai elemek közé ágyazva.[8] A Novgorod–Kijev-tengely mentén táguló határok, a Kijevi Rusz növekedése nem a keresztény, hanem a pogány lakosság arányait növelte. A Kárpát-medencében István király államszervező harcai nyomán kialakuló állami keretek a keresztény lakosság – mégpedig a bizánci rítust követő keresztény lakosság – növekedését eredményezték. Az erdélyi Gyula területén a 10. század közepétől működött Turkia püspöke, a marosmenti törzsfő, Ajtony pedig monostort is alapított. A korábbi álláspont szerint Gyula és Ajtony legyőzésével egyértelművé vált a latin egyház túlsúlya a Kárpát-medencében, hiszen a csanádi püspökség élére a velencei születésű Gellért került, Erdély pedig Szent István alapította egyházmegyének számított. Az újabb kutatások során Baán István mutatott rá arra, hogy az ezredfordulón az ortodoxia háttérbe szorítása nem ennyire egyértelmű. A közelmúltban publikált konstantinápolyi regeszták alapján jutott arra a következtetésre, hogy Turkia metropóliája továbbra is létezett, mégpedig a kalocsai érsekséggel lehetett azonos.[9] (Olajos Terézia pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a magyar vonatkozású bizánci forrásanyag feltárása még korántsem fejeződött be.[10]) Baán István gyanúsnak ítéli az erdélyi, a bihari és a csanádi egyházmegyék hovatartozását: az alapítólevelek hiányát emeli ki; magam inkább úgy gondolom – egyetértve az említett szerző óvatos megfogalmazásával –, hogy az erdélyi püspökség esetében Gyulafehérvár püspöki székhellyé válása bizonytalan;[11] a bihari esetében a László-kori „újraalapítás" (ekkor lesz Várad a központ) ébreszt kétséget. A csanádi esetében pedig Gellért püspök küzdelme[12] az általa kívánatosnak tartott állapotok elérésére, és sejteti egy eltérő egyházi gyakorlat (ortodox?) létezését.

Amit a római–bizánci kereszténység egymás mellett létezése mellett kiemelendőnek tartok mindkét helyszínen, az a pogány gondolkodásmód (mentalitás) további jelenléte. Magyarországon a Vazul-ügy és a Vazulfiak

---

[8] PVL I.

[9] Baán István: *„Turkia metropóliája"*. Újabb adalék a bizánci egyház történetéhez a középkori Magyarországon. = Századok 1995 (129) 1. 1167–1170.; Uő.: *„Turkia metropóliája"*. Kísérlet a Szent István-kori magyarországi ortodox egyházszervezet rekonstrukciójára. In: *Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig.* Szeged, 1995. 19–26.

[10] Olajos Terézia: *Felhasználatlan bizánci forrás a magyarság korai történetéhez.* Antik Tanulmányok 1987–1988. (33) 24–27.; ld. még erről Makk Ferenc: *Külföldi források és a korai magyar történelem (X–XII. század).* Acta Universitatis Szegediensis de A. József nominatae. Acta Historica t. CII. Szeged, 1995. 25–41.

[11] Györffy György: *Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának regisztruma.* Századok 1983. (118) 5. 1103–1134.; Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon.* Bp., 1988. 482–512.

[12] Ld. a legendáját in: Scriptores rerum Hungaricum (SRH) I–II. ed. E. Szentpétery Budapestini 1937–38. itt: II. 480–512.; Kristó Gyula: *Gellért püspök, valamint Péter és Aba Sámuel királyok viszonyának kérdéséhez.* Magyar Könyvszemle 1985/2. 170–180.; Szegfű László: *Eretnekség és tirannizmus.* Irodalomtörténeti Közlemények 1968. 501–516.

esete tanúskodik erről; Vlagyimir fiai közül pedig Msztyiszlav a legjellemzőbb példa, aki Bölcs Jaroszlávval folytatott évtizedes küzdelmet a Fekete-tenger melléki Tmutarakanyból kiindulva. Msztyiszlav a steppei nomádok közt maga is pogány hagyományos szerint élhetett.

2. Az Árpádok és Rurikidák dinasztikus kapcsolatai

A keleti és nyugati kereszténység a fentebb vázolt módon együttesen volt jelen az ezredforduló mindkét újonnan szervezett államában. A keresztény világhoz (Orbis Christianus) való tartozás egyik mutatója volt a külpolitikai kapcsolatrendszer, amelynek a középkori forrásokon keresztül legkönnyebben megragadható oldala a dinasztikus házasságok létrejötte. Az uralkodó családok közti házassági kapcsolatok a politikai szövetségek létét mutatja, de van egy rejtett – a középkori krónikások által jószerivel csak sejtetett – jelentőségük is: megkönnyítették a két ország között az információáramlást és az udvari szokásokon keresztül alakították az ízlést, befolyásolták a gondolkodásmódot. De mindez megfordítva is igaz: a királyi (fejedelmi) udvar felfogásából láttat valamit, hogy honnan választották az uralkodó számára feleséget, vagy hová házasították ki leányaikat.

Az Árpád-házi királyok és családtagjaik közül több házasodott a Rurikok családjából. Királyaink közül I. András (1046–1060) volt az első, aki *de Ruscia* házasodott.[13] Felesége, Anasztázia (?), Bölcs Jaroszlav kijevi nagyfejedelem leánya volt.[14] András herceg, a megvakított Vazul fiának esete a 11. században tipikusnak tekinthető. Apja neve azt sejteti, hogy bizánci rítus szerinti keresztény, valójában pogány volt, ahogy menekülésük idején mindhárom fia is az lehetett. Levente pogányként is tért vissza (1046), testvérei, Béla és András keresztények módjára. András megkeresztelkedésére vélhetően a kijevi udvarban került sor, házasságkötésével egy időben. Erről neve árulkodik: András apostol népszerű volt a keleti szlávok körében, amiről számos névadás tanúskodik; és nem véletlenül alakult ki az a legenda, mely szerint Kijev környékén maga András apostol térített.[15] Az András név a magyar nyelvben kettős alakban fordul elő (ma már külön névvé váltan): András és Endre. Az előbbi az „Andreas" latin formából idomult a magyar kiejtéshez, míg az utóbbi a szláv „Andrej" magyarított változata.

A következő király, akinek Kijevből származó felesége volt: Kálmán (1095–1116).[16] Kálmán felesége Eufemia, Vlagyimir Monomah nagyfejede-

---

[13] SRH I. 345.

[14] *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* (KMTL) Bp., 1994. 42. (I. András szócikknél, Kristó Gyula)

[15] PVL I. 12.; értelmezését ld. Fenell, J.: *Russian Church.* 20–21.

[16] SRH I. 429.; PVL I. 195.; KMTL 205. (Font Márta)

lem (1113–1125) leánya, a házasságkötésre pedig 1112-ben került sor. A házasság a királyné eltaszításával ért véget, valamikor 1113/14 tájékán. Ez a kora-középkorban egyáltalán nem szokatlan eset, az ok, ami miatt mégis fontos: Eufemia Kijevbe visszatérte után szülte meg fiát, Borisz herceget. Borisz pedig az 1130–1140-es években makacs trónkövetelőként II. Bélának és II. Gézának is gondot okozott.[17] Eufemia 1139-ben halt meg egy Kijev környéki kolostorban.

A 12. század közepén II. Géza (1141–1162) nősült a Rurikok családjából: Eufroszinát, a kijevi nagyfejedelem, Izjaszlav Msztyiszlavics (1146–1154) húgát vette el.[18] Kálmánéval ellentétben ez a házasság sikeresnek bizonyult. Eufroszina fiai közül kettő is a magyar trónra került, mégpedig nem is jelentéktelen uralkodóként: III. István (1162–1172) és III. Béla (1172–1196). A királynénak, illetve a rokonság tényének szerepe volt abban, hogy II. Géza hat alkalommal is hadjáratot vezetett sógora, a kijevi nagyfejedelem megsegítésére,[19] de abban is, hogy gazdag ajándékokkal bocsátotta útnak az udvarából távozó anyósát.[20] A királyné – ha közvetve is – bizonnyal hatással volt arra a lépésre, ami III. Bélát a halicsi expanzió indítására ösztökélte.[21]

A királyi hercegek közül Szár Lászlónak volt ruszbeli felesége,[22] de róla ennél többet nem tudunk. 1104-ben Kálmán király testvére, Álmos herceg kötött házasságot kijevi hercegnővel, Predszlavával, aki az éppen uralmon lévő nagyfejedelem, Szvjatopolk (1093–1113) leánya volt.[23] Predszlava a megvakított II. Béla király anyja volt, de magyarországi életéről semmit sem tudunk. Nem hallgathatom el azt a feltételezésemet, hogy I. (Szent) László királynak is lehetett Ruszból származó felesége. Feltételezésemet arra alapozom, hogy László 1077-ben kb. 37 évesen lépett a trónra. Ezt követően vette feleségül Sváb Rudolf, német ellenkirály leányát. A kor szokásait figyelembe véve elképzelhetetlennek tartom, hogy korábban ne lett volna felesége. Erre enged következtetni a mogyoródi csatát megelőző eset, amikor hadi segítséget gyűjtő útját a Kijevi Ruszban kezdte.[24] László kapcsolatai a későbbiekben is megmaradtak, ismeretlen nevű leányát ruszbeli fejedelemhez adta felesé-

---

[17] Makk Ferenc: *Borisz, egy XII. századi trónkövetelő.* In: Acta Universitatis Szegediensis de A. József nominatae. Acta Antiqua et Archeologica. Supplementum VI. Szeged 1987. 61–65.; Uő.: *Magyar külpolitika (896–1196).* Szeged 1993. 136–137.

[18] KMTL 205. (Font Márta)

[19] SRH I. 460.; Polnoje szobranyije russzkih letopiszej. (PSZRL) II. (Ipatyjevszkaja letopisz) Moszkva, 1962. 360-465.

[20] PSZRL II. 482–483.

[21] Font Márta: *Magyar–orosz politikai kapcsolatok a 12. században.* Aetas 1995/3. 53–75.

[22] SRH I. 344.

[23] PVL I. 185.

[24] SRH I. 377.; Font, Márta: *Szoszednyije szlavjanszkije goszudarsztva v polityike Laszlo I Szvjatogo.* In: Studia Slavica Savariensia. Szombathely (sajtó alatt).

gül, aki több ízben is Magyarországon tartózkodhatott, amint erre a somogyvári alapítólevél tanúnévsorában utalást találunk.[25]

László vején kívül a 11. században magyar felesége csak a kereszténységet felvevő Vlagyimir fejedelem Szvjatoszlav nevű fiának lehetett.[26] Más magyarázatot ugyanis nem tudunk arra, miért éppen Magyarország felé próbált meg menekülni, amikor apja halála (1015) után hatalmi harc kezdődött fiai között. Szvjatoszlavot a Kárpátokban érték utol, és ölték meg. A 11. századot követően hosszú ideig nem tudunk magyar királyleányok ruszbeli fejedelmekkel kötött házasságáról. Legközelebb IV. Béla idején fordult elő ilyen eset: Konstancia nevű leánya Lev Danyilovics halicsi fejedelem, Anna pedig a Csernyigovból való Rosztyiszlav felesége lett. Ezek a házasságkötések – motivációjukat tekintve – az előzőektől lényegesen különböznek; mindkettőre a tatárjárás után került sor, a két Rurikida herceg közül az egyik (Rosztyiszlav) Magyarországon telepedett le és a macsói bán tisztét viselte.[27]

A házasságkötések közül egyetlen egy esetben sincs tudomásunk arról, hogy a különböző rítust követő házaspár valamely tagját újrakeresztelték volna; amit egy névváltozás mindenképpen jelezne. A felsorolt esetekben ez bizonyosan így volt, annak ellenére, hogy Mathias, Krakkó püspöke már 1144-ben Clairvaux-i Bernáthoz írott levelében panaszkodott: a Ruszban az átkeresztelés szokása dívik.[28]

A dinasztikus kapcsolatok hatása – mint II. Géza esetében említettem – a hadviselésben is jelentkezett.[29] A szokásos dinasztikus segítségnyújtás idején, a hadakozásról tudósító Kijevi Évkönyv a katonai események mellett egyházi vonatkozásokról nem tudósít. Véleményem szerint a különböző rítust követő keresztény egyházak közti különbségtétel II. András idején jelentkezett, amikor a magyar király a fiát, Kálmán herceget a pápától kapott koronával koronáztatta meg, és nemcsak hadsereget, hanem latin papokat is küldött Halicsba.[30] Kétségtelen, a római katolikus–ortodox szembenállásnak már III. Béla idején kimutathatók a nyomai Magyarországon,[31] de a keleti szlávokkal való kapcsolatokon ekkor még nem hagyott nyomot. Az egyházi unió kérdése a tatárjárás után Danyiil halicsi fejedelem (1238–1264) és a pápa közti kap-

---

[25] *Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* (RA) I–II. Ed. E. Szentpétery. Bp., 1923.

[26] PVL I. 95.

[27] RA I/2. 287–289.; Wertner, M.: *Boris und Rostislav.* Berlin, 1889.

[28] Idézi Fenell, J.: *Russian Chruch.* 91.

[29] Az Árpád-kori ruszbeli hadakozásról ld.: Kristó Gyula: *Az Árpád-kor háborúi.* Bp., 1986. 71–72, 75, 81–86, 97, 100–109.; Makk Ferenc: *Külpolitika.* 127–128, 143–144, 160–161, 183–184., Font Márta: *II. Géza orosz politikája és hadjáratai (1141–1152).* In: AUS AH t. 67. Szeged, 1980. 33–39.; Uő.: *II. András orosz politikája és hadjáratai.* Századok 1991 (125) 1–2. 107–144.

[30] Font Márta: *II. András.*

[31] *III. Béla emlékezete.* Szerk. Kristó Gyula–Makk Ferenc. Bp., 1981. 61–62.

csolat során vetődött fel a leghatározottabban: a pápától kapott korona (1254) és a remélt katonai segítség fejében Danyiil hajlandónak mutatkozott, hogy elfogadja az egyházi uniót. A Halicsba érkező papok tevékenységét sem a helyi papság, sem a lakosság nem tudta elfogadni; a katonai segítség elmaradásával pedig a fejedelem számára is értelmetlenné vált.[32]

3. A római katolikus – bizánci ortodox kettősség átalakulása

Magyarországon a veszprémvölgyi apácákon és az Oroszlámosra telepített bazilita szerzeteseken kívül másutt is éltek szerzetesek a bizánci rítus szerint. A veszprémvölgyi alapítás nagy valószínűséggel Saroltho̊z köthető;[33] az oroszlámosi monostort eredetileg Marosváron (Csanádon) Ajtony alapította Keresztelő Szent János tiszteletére. I. Andrásnak a kijevi hercegnővel kötött házassága újabb bazilita monostor alapítását eredményezte Szent András tiszteletére Visegrádon.[34] A visegrádi monostor lakói óorosz és görög szerzetesek lehettek, illetve ide kerültek a csehországi Sázavából is barátok, akik itt találkozhattak kijevi szerzetesekkel is. H. Tóth Imre azon a véleményen van, hogy Visegrád közvetítő szerepet játszott az ócseh és az óorosz kultúra között.[35] I. András másik nevezetes kolostoralapítása a tihanyi bencés monostor, ahová András király temetkezett. Ugyanakkor Tihanyban a hegyoldalban remetebarlangokat is feltártak, amelyek a bizánci rítusú szerzetesek jelenlétéről tanúskodnak. Figyelemreméltó körülmény, hogy mind a visegrádi, mind a tihanyi remeték lakóhelye nagyon emlékeztet a kijevi barlangkolostor elhelyezkedésére. A bazilita kolostorok közül alapítólevél a veszprémvölgyi apácák számára készült. Egy másik bazilita monostor (Szávaszentdemeter) birtokairól összeírás készült a 12. században. A birtok – és egyéb adományok összeírása alapján állapította meg Györffy György, hogy a szávaszentdemeteri monostort az 1120-as években halicsi fejedelmek is megajándékozták, később pedig III. Béla király juttatott nekik újabb javadalmat.[36] Bizonyára nem mindegyik bazilita kolostornak voltak óorosz (keleti szláv) lakói, de a felsoroltaknak az említett okok miatt – úgy vélem – igen.

---

[32] A halics–volhiniai fejedelmekhez intézett pápai leveleket ld. In: *Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae illustrantia. (1075–1953.)* I. Romae, 1953. 14–51.; *Analecta Vaticana 1202–1366.* Cracoviae, 1914. 15–16, 27–28, 30–32, 35–36.

[33] Koszta László: *A kereszténység kezdetei és az egyházszervezés Magyarországon.* In: *Az államalapító.* Szerk. Kristó Gy. Bp., 1988. 153–207. itt: 168.

[34] H. Tóth Imre: *Adalékok a korai magyar–szláv egyházi és kulturális kapcsolatok kérdéséhez.* In: *Fejezetek a régebbi magyar történelemből.* I. Bp., 1981. 55–71. itt: 65.

[35] H. Tóth Imre: *Sázava–Visegrád–Kijev.* In: *Magyarok és szlávok.* Szeged, 1993. 1–16.

[36] Györffy György: *A szávaszentdemeteri görög monostor 12. századi birtokösszeírása.* A MTA Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei. 1952/3–4. 325–362., 1953/1–2. 69–104.

Az ortodox egyház magyarországi jelenlétéről vallanak azok a patrociniumok, amelyek inkább vagy elsősorban a keleti keresztény egyházakban tisztelt szentek nevét viselik, pl. Keresztelő Szent János, András, Mihály, Demeter, György, valamint Kozma és Damján. E szentek kultusza kezdettől fogva jelen volt a magyarországi kereszténységben. Újabbakkal azonban nem bővült az ortodox szentek köre. III. Béla részéről történt kísérlet egy újabb ortodox szent, Rilai Szent Iván kultuszának megteremtésére, de a király szándéka nem valósult meg.[37] A sikertelen kultuszteremtés, Lukács érsek elzárkózó magatartása a Bizáncban nevelkedett III. Béla megkoronázásától, az ekkor kezdődő halicsi expanzió együttesen jelzik, hogy a 12. század utolsó harmadában megváltozóban volt az ortodoxia megítélése. Lukács érsek magatartása az egyházi körökben meglévő türelmetlenségről árulkodik. Magam úgy gondolom, ahogy ez a negatív viszonyulás nem volt jellemző a kalocsai érsek környezetére, nem volt jellemző III. Béla királyi udvarára sem.[38] Mindemellett érlelődött az a felfogás, amely II. András III. Ince pápa (1198–1216) gregoriánus irányvonala mellé állította; és a 13. század elején a schismatikusnak nevezett ortodoxokkal szemben – keleti szláv területen is – az uniós törekvéseket magáévá tette.

A Kijevi Ruszban nem volt egyetlen latin rítust követő monostor sem. Latin rítus szerint működő templomokat a Ruszban hosszabb-rövidebb időt töltő kereskedők építtettek – ennek helyszíne jobbára Novgorod volt. A kijevi–magyar kapcsolatok következményeként kerülhettek magyar származású személyek a kijevi Barlangkolostorba. A kolostorban csodatévőként tisztelt Magyar Mózes nem szerzetesként érkezett Kijevbe. Testvéreivel, Györggyel és Jefremmel együtt a kereszténységet felvevő Vlagyimir nagyfejedelem fiának, Borisznak szolgálatában álltak. Borisz környezetében Györgynek jutott a legfontosabb szerep, ő Borisz fejedelem szűkebb környezetéhez tartozott: jelen volt Borisz sátrában, amikor urát megölték, sőt a gyilkosoknak maga is áldozatul esett.[39] Mint Borisz mártíromságának részese, nemcsak a legendában emlékeznek meg róla, de Borisz ikonográfiájának is konstans figurájává lett.[40] György testvérei, Mózes és Jefrem elmenekültek; Mózes lengyel földre, onnan visszatérve lett a Barlangkolostor szerzetese.[41] Harmadik testvérük-

---

[37] *III. Béla emlékezete.* 101.

[38] Makk Ferenc Béla halicsi hadjáratai során a magyarok és a halicsiak közti vallási ellentéteket tételez (Makk Ferenc: *Magyarország a 12. században.* Bp., 1986. 213.); vitázva vele a helyzetet differenciáltabban látom (Font Márta: *Megjegyzések a 11–13. századi orosz–magyar kapcsolatok egyháztörténeti vonatkozásairól.* In: *Történeti Tanulmányok Dél-Pannóniából.* II. Pécs, 1994. 29–37.)

[39] PVL I. 91.

[40] Ruzsa György: *Borisz és Gleb ikonográfiájának néhány kérdése, különös tekintettel a magyar vonatkozásokra.* Ars Hungarica 1974/2. 409–422.

[41] H. Tóth Imre: *Adalékok.* 66.; legendája: Iglói Endre: *Magyar Mózes legendája.* Filológiai Közlöny 1962/1–2. 1–16.

ről tudunk a legkevesebbet: a Novgorodhoz tartozó Torzsokban telepedett le, és minden valószínűség szerint a Borisz és Gleb tiszteletére szentelt monostor szerzetese lett, amint erről a 14. század elejéről adatolható tisztelete tanúskodik.[42] Mózes és testvérei kijevi földre kerülve az ortodox egyházi gyakorlatot követték – meglehet, távozásuk előtt Magyarországon is a bizánci keresztények közé tartoztak. Igen kevés ismeretünk van róluk, így személyükben csak arra szolgálnak példaként, hogy nemcsak a magyar királyok kíséretében-testőrségében találunk ruszbelieket a 11. században,[43] hanem a Rurik fejedelmek kíséretében is felbukkantak Magyarországról származó személyek.

4. Összegzés

Az adatok tükrében az állapítható meg, hogy a 10. század végén megkeresztelkedett magyarok és keleti szlávok számára a 11. század folyamán is elsődlegesen a keresztény–pogány különbségtétel volt a meghatározó. A művelt egyháziak érzékelték, látták – pl. Magyarországon Querfurti Bruno, Gellért püspök –, hogy a formálódó keresztény hitélet számos kívánnivalót hagy maga után. Az 1054. évi egyházszakadás nem tükröződött sem a magyar, sem az óorosz gyakorlatban. A dinasztikus kapcsolatok során úgy viszonyultak egymáshoz, hogy mindkét uralkodóház a keresztény világhoz tartozik (ld. átkeresztelések hiánya). A különbségtétel a 12. század második felében kezdett megfogalmazódni, a teológiában jártas, művelt egyházi körökben (ld. Lukács érsek magatartását). Ezt a felfogást némi késéssel tette magáévá a királyi udvar, az egyházi unió kívánalma csak II. András környezetében nyilvánult meg. III. Ince és a nyomdokain haladó 13. századi pápák uniós elképzelései azért találhattak visszhangra a magyar királyi udvarban, mert egybevágtak az expanziós törekvésekkel. A római egyház szempontjából a Balkánon a bogumil eretnekek elleni küzdelemről, északkeleten a schismatikusok egyházi unió felé fordításáról, Kumánia területén pedig a pogány kunok megtérítéséről volt szó; így a magyar uralkodó ez irányú hadi vállalkozásai pápai támogatást élveztek (ld. a koronaküldést). Az ortodoxia elleni fellépés kialakulásához hozzájárult a római egyház Bizánc-ellenessége, amely az 1204. évi kereszteshadjáratban csúcsosodott ki.

Az 1054. évi schisma hatása a Kijevi Ruszban sem mutatkozott meg azonnal. Azok a források, amelyek a korai időszakra vonatkoztatva latin-ellenességről ejtenek szót, későbbi kompilációk. „Az elbeszélés a latinokról" gö-

[42] Ferincz István: *Mojszej Ugrin i jego bratyja.* Studia Slavica Hung. 38 (1993) 1–2. 19–25.

[43] Ld. erre Imre herceg „dus Ruizorum" címe – erről Kristó Gyula: *Oroszok az Árpád-kori Magyarországon.* In: *Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp., 1983. 191–207.

rög nyelvű teológiai munkák szláv fordításaként terjedt el. A görög eredetit hitelesíti pl. a magyarok elnevezése „peonok/pionok", amely a 12. századi bizánci krónikaírók által használt „paionok" átvétele lehet. Az első szöveg a 15. századból származik, a 16–17. századból a vitairat több változata is fennmaradt.[44] A tatárjárás előtti Ruszban (1240 előtt) nem alakult ki ellenszenv a latin rítussal szemben; a Kijevi Rusz inkább sajátos toleranciát és mérsékelt érdeklődést tanúsított iránta.[45] J. Fenell e vélekedését egyetlen megszorítással tudom elfogadni: a magyar és lengyel szomszédsággal rendelkező Halics–Volhiniának tapasztalnia kellett a 13. századi uniós törekvéseket, sőt az 1240-es években a pápai küldöttek a vlagyimiri Alekszandr Nyevszkijt is felkeresték.[46] Az unió ügye nagyon távoli problémának látszott, teológiai szinten nem váltott ki reakciót. Nyevszkij elutasítása csakúgy, mint a halicsi Danyiil átmeneti beleegyezése tisztán politikai döntés volt. Lényegbevágó üggyé csak a 15. századra, a firenzei unió körüli időre nőtt, ennek megfelelő erőteljes reakciót váltott ki: ettől kezdve terjedtek a latin-ellenes pamfletek.

[44] HKIF 176–178. (Ferincz I. fordítása)
[45] Fenell, J.: *Russian Church.* 97.
[46] Font Márta: *Oroszország, Ukrajna, Rusz.* Pécs, 1995. 128.

Ralf-Peter Ritter *(Berlin)*

Az Ehrenfeld-Kódex latin megfelelőjéhez

Volf György 1878-ban[1] így méltányolta a „legrégibb magyar könyv" első birtokosát: „Szerencsés fölfedezője... hazánk szülötte dr. Ehrenfeld Adolf bécsi jogtanácsos, a ki nevét még egyéb érdemekkel is elválaszthatatlanul fűzte e kincshez" (V). Meggyőződése már fél évszázaddal később tévedésnek bizonyult, amikor a Londonból hazatérő eddigi „Ehrenfeld-Kódex" (EhrK.) Jókai Mór születése századik évfordulójának az alkalmából megkapta a „Jókai-Kódex" nevet.

Már csak azért is meg kellett volna őrizni a régi elnevezést, amit Volf György mesélt a kódex felfedezésének körülményeiről. Ezek szerint a 15 éves Ehrenfeld és társai Nyitrán régi könyvekkel dobálództak, amelyek közül egy Ehrenfeld fejéhez ütődött. Ehrenfeld felfigyelt a földre esett könyvre és régi magyar szöveget lelt benne – Se non è vera, è ben trovata!

Különben, ha eltekintünk a kódex nyelvtudományi és irodalomtörténeti értékétől, tehát csupán a minőségét vesszük tekintetbe, meg kell állapítani, hogy mostani neve annyi megtiszteltetést jelent a világirodalom egyik legkiemelkedőbb alakjának, mint az íróról elnevezett konyhai különlegesség, hiszen a magyar fordítás minden más, csak nem remekmű. Több helyen kimondottan groteszk félreértésekre került sor. Egynéhányra már P. Balázs János[2] felhívta a figyelmet a kiadás apparátusában.

Balázs az EhrK-nek megfelelő latin szöveget Sabatier két művéből adja meg, a Speculum perfectionis – azaz „tökéletesség tükre" – és az Actus című Ferenc-legendák változatának a kiadásából,[3] néha utalván a magyar szövegnek pontosabban megfelelő variánsokra, főleg a több régi kiadásban – közöttük egy tizennyolcadik századbeli győri – is létező Speculum vitaeből,[4]

---

[1] Volf György: *Régi magyar codexek. Ehrenfeld Codex...* Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. VI. kötet. Bp., 1878.

[2] P. Balázs János: *Jókai-Kódex. XIV–XV. század. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője.* Codices Hungarici VIII. Bp., 1981.

[3] Sabatier, Paul: *Speculum perfectionis seu S. Francisci Assisiensis Legenda antiquissima, auctore fratre Leone.* Collection de documents pour l'histoire religieuse et littéraire du Moyen âge. Tome I. Paris, 1989.; Sabatier, Paul: *Actus beati Francisci et sociorum eius.* Collection de documents pour l'histoire religieuse et littéraire du Moyen âge. Tome IV. Paris, 1902.

[4] *Speculum vitae B. Francisci et sociorum eius.* Venetiis 1504 (Metis 1509). *Speculum vitae B. Francisci et sociorum ejus* in duas partes divisum. In quo ad multorum aedificationem notabilia quaedam de ipso Sancto ac sociis iisdem describuntur quae in legendis praetermissa fuere. Omnibus Religiosae Perfectionis studiosis commodissimum. A mendis expurgatum, in meliorem ordinem ac stilum redactum et notis brevibus illustratam. Opera et studio F. Guiliel-

meg egy pesti kéziratból. Érdekes módon ehhez felhasználja a SpP. esetén Sabatier első kiadását. Ha a második kiadást[5] vette volna alapul, akkor a megjegyzések zöme fölöslegesnek bizonyult volna, mert Sabatier később több tekintettel volt a SpV. és néhány kézirat – például a Liegnitzi (LiK.),[6] a budapestivel majdnem azonos, most Krakkóban megőrzött akkori Berlini Kódex (Biblioteka Jagiellonska, MS Theol. Lat. Quart. 196 – BbK. illetve KrK.) és Vatikáni Kódex (VatK.) – tanúságára, amely csoport egyébként magyar keletkezésű kompilációnak számít (Clasen).[7]

A többféle legenda – a SpV. kivételével – most kényelmesen hozzáférhető egy új spanyol kiadásban;[8] benne vannak Celanói Tamás művei (pl. Mir.)[9] is, de hiányzik belőle a Liber Conformitatum (Cn.).[10]

Már Volf sejtette, hogy az egyetlen EhrK-beli fejezet, amelynek akkor még nem ismerték latin megfelelőjét, a pisai Bartolomeus művéből való, de példány nem állt rendelkezésére.

Katona Lajos[11] ugyan rábukkant egy magyarországi példányra (60), de úgy látszik, nem állt módjában kiaknázni. Így csak Balázsnak sikerült kitölteni az utolsó hézagot.

Egy minél pontosabban megfelelő latin szöveg viszont nyelvészeti tekintetben is roppant fontos, pl. Leila Behrens bőven él disszertációjában az úgynevezett „Abweichungsgrammatik" – vagyis a latin eredetitől való eltérések nyelvtana – keretében az EhrK-beli szövegkörnyezetekkel, ahol a Balázs féle latin szövegre támaszkodva néha helytelen következtetésre kellett jutnia.

---

mi Spoelberch Ordinis Minorum Regularis Observantiae Provinciae Germanae Inferioris Definitoris. Anvers, 1620. 1. XXVI, 208 S.; 2. VIII, 192 u. VIII.; *Antiquitates Franciscanae seu speculum vitae beati francisci et sociorum ejus* Autoribus FF. Fabiano, et Hzgelino (sic!) et aliis Minoritis D. Francisco coævis; Castigatore autem et adnotatore, R.P. Philippo Bosquiero Cæsarimontano ejusdem Ordinis Provinciæ Flandriæ. Köln, 1623. XVI, 473 u. VII.; *Antiquitates franciscanae seu Speculum vitae beati francisci et sociorum ejus.* Authoribus FF. Fabiano, et Hugolino et sociis Divo Francisco caævis. Cum Facultate Superiorum. Jaurini, Typis Gregorii Joannis Streibig, privil. Typog. Anno M.DCC.LII.

[5] *Le Speculum perfectionis ou Mémoires de Frère Léon. Sur la seconde partie de la vie de saint François d'Assise.* Tome I. Texte latin. Manchester 1928 [²1966].

[6] Sabatier, Paul: *Description du manuscrit franciscain de Liegnitz (Antiqua Legenda S. Francisci).* Opuscules de critique historique II. Paris, 1901.

[7] Clasen, Sophronius: *Legenda antiqua s. Francisci. Untersuchung über die nachbonaventurianischen Franziskusquellen, Legenda trium sociorum, Speculum perfectionis, Actus b. Francisci et sociorum eius und verwandtes Schrifttum.* Studia et documenta franciscana V. Leiden, 1967.

[8] *Summa Franciscana vel Sancti Francisci et Sanctae Clarae Assisensium opuscula, biograpiae et documenta. Compilavit Leonardus Gracia Aragon OFM.* Publicaciones Instituto Teológico Franciscano. Serie Mayor 11. Murcia, 1993.

[9] Fr. Thomae de Celano: *Tractatus de miraculis B. Francisci* (1290).

[10] Bartholomeus de Pisis: *Liber conformitatum.* Milana, 1510 (²1513, ³Bologna, 1590).

[11] Katona Lajos, Irodalomtörténeti Közlemények XIII (1903).

Így a következő idézetben nem azzal van dolgunk, hogy a középkori fordító nem adta vissza az alanyt (o.c. 46), hanem az előtte lévő forrásban az *ipse* egyszerűen nem volt meg:

1. 1.1. *Ipse audivit eum frequenter cum Christo et beata Virgine et angelis colloquentem. Ipse insuper vidit lucem igneam de caelo super sanctum Franciscum descendentem.*
   1.2. *Ipse etiam audivit eum frequenter cum Christo loquentem et cum beata virgine et cum angelis. Insuper vidit lucem igneam de celo super sanctum franciscum descendentem* (SpV. 90b)
   1.3. *Es ew gÿakorta hallotta zolnÿ ÿstenuel Es bodogaÿonual : es angyalokual Meg annakfelete lata tewzes vylagossagot ewrÿa zallanya menbelewl.*

Balázs feldolgozása sajnos több tekintetben eléggé pontatlan és hiányos. Néhány példa:

Balázs általában a Budapesti kódexből idéz variánst, akkor is, ha a SpV. ugyanazt mutatja:

2. 2.1. Balázs 233: *„Melius est, ut Domino serviatis et in hoc saeculo tribuet vobis necessaria corporum (BpK., SpV.* ***corporis****) et finaliter salvabit (BpK., SpV.* ***servabit****) animas vestras. Tunc eis Dominus inspirabit, ut propter humilitatem et patientiam (BpK., SpV.* ***karitatem****) vestram, quam illis ostenderitis (BpK., SpV.* ***ostenditis****), convertantur." Fecerunt itaque fratres [BpK., SpV. Ø* ***omnia****], sicut eis dixit beatus Franciscus.*

A BpK-ből idézett adatok nem megbízhatók. A BpK nem nyújtja pl. *sed totus;* a Sabatier féle *se nudum* helyett (Balázs 37), hanem mind a kettőt:

2.2. BpK. (=KrK.!): *Sed totus se nudum offerens bracchiis crucifixi, qui est benedictus in saecula saeculorum. Amen*

Hogy csak a SpV-ből idéz variánst, holott a BpK-ben is megvan, előfordul, de ritkán:

2.3. Balázs 25: *sicut* (SpV. 2a: *ut* [= BpK.]) *amicus cum amico.*

Az EhrK. utolsó szakaszainak a latin megfelelőjét Bonaventura egyik könyvéből[12] adja meg, aki viszont ezeket a fejezeteket a Celanóitól vette át,[13]

[12] Vö. *Vita beati Francisci auctore s. Bonaventura.* Acta Sanctorum. Octobris tom. II. 742–798.

ahol a következő, az illető magyar szövegnek jobban megfelelő variáns található:

3. 3.1. Bon. 185: *Volo confiteri, pater. Ego enim mortua ... eram*, EhrK. 155. l: *meg akarok gyouonnom. attyam halgasmeg*, Cel. *Volo confiteri, pater. Audi peccatum meum!*

Legalább egy esetben a vatikáni kiadásbeli variáns egyezik a magyar alakkal:

3.2. Bon. 786: *diem crastinum expectabant*, EhrK. 162. l. *masod napot varuan*, Cel: *diem crastinum expectantes.*

Balázs a 43-ik fejezetnek csak a VatK-ben és a BpK-ben találta a címét, pedig megvan mindegyik kéziratban, csak a nyomtatott SpV-ből hiányzik.

Továbbá szuggerálja, hogy a hasonló című és hasonló tárgyú fejezet, amelyet Katona a SpV-ből vesz az EhrK-beli *Angÿalnak yzanÿv yelenetyrewl* című legenda (EhrK. 125. l.) latin megfelelője gyanánt, csak egy variáns. Pedig külön történettel van dolgunk, és mind a kettő megvan mindegyik kéziratban:

4. *Ad idem de apparitione stupenda angeli* (BpK. 14b, VatK. 18b, KrK. 18b, LiK. 24b), *De statua simili Nabuchodonsor, vestita tamen eart sacco quae locuta fuit b. F. et dixit de quattuor statibus ordinis* (Act. 25, SpV. 38b: LiK., BpK., KrK., VatK.).

Azzal, hogy általában a BpK-ből citálja a jobb variánst, azt a benyomást kelti az olvasóban, hogy a BpK. a magyar fordításra nézve sokkal jobb a többi kéziratnál és a SpV-nél. A következő szinopszis viszont feltünteti a SpV. fontosságát. Az első hasáb Sabatier kiadásából átvett szöveg a BpK-ből való jobb variánsokkal, a második pedig a SpV. alapján átdolgozott szöveg, ami – mint ahogy kiviláglik a harmadik hasábból – két kivétellel (az aláhúzott helyek) pontosan megfelel a fordításnak. Balázs itt a szinopszis végén megjelölt kommentárt adja meg.

---

[13] Ld. Feld, Helmut: *Franziskus von Assisi und seine Bewegung*. Darmstadt, 1994. 43.

Sabatier
1902/Balázs/BpK.

...] habuit divinum
responsum.
Et [ ] exivit ad fratrem
Masseum dicens. „*Haec* dicit
Dominus, ut dicas fratri
Francisco, quod ipsum non
propter se solum vocavit, sed
ut fructum faciat animarum
et *multos* per eum *lucretur*"*.
Post haec frater Masseus
venit ad sanctam Claram, ut
sciret quid a Domino
habuisset. Quae respondit,
quod tam ipsa quam socia
responsum habuit
a Deo responsioni fratris
Silvestri per omnia simile.
Rediit *autem* frater Masseus
ad sanctum Franciscum.
Quem sanctus [ ] in
caritate recipiens pedes
abluendo refectionemque
parando et sumpto cibo
vocavit *eum* in
silvam. Et nudato capite,
cancellatisque manibus
genuflectens interrogavit eum
dicens. „Quid *iubet* Dominus
meus Jesus Christus,
ut faciam?" Respondit frater
Masseus, quod tam fratri
Silvestro quam *sorori*
Clarae et sociae *una facta*
fuit *Jesu Christi benedicti*
responsio. „Scilicet quod vult,
ut vadas ad praedicandum,
quia non *vocavit te Deus*
propter te solum, sed propter
salutem etiam aliorum." Et
tunc facta est manus Domini
super sanctum Franciscum.
[ ] Franciscus in fervore
spiritus...

Sabatier 1902/SpV.

...] habuit divinum
responsum.
Et *statim* exivit ad fratrem
Masseum dicens. „*Hoc* dicit
Dominus, ut dicas fratri
Francisco, quod ipsum non
propter se solum vocavit, sed
ut fructum faciat animarum
et *multi* per eum *lucrentur*".
Post haec frater Masseus
rediit ad sanctam Claram, ut
sciret quid a Domino
impetrasset. Quae respondit,
quod tam ipsa quam socia
responsum habuit
a Domino responsioni fratris
Silvestri per omnia simile.
Rediit *ergo* frater Masseus
ad sanctum Franciscum.
Quem sanctus *Franciscus* in
caritate recipiens pedes
abluendo refectionemque
parando [ ] sumpto cibo
fratrem Masseum vocavit in
silvam. Et nudato capite,
cancellatisque manibus
genuflexit et interrogavit
dicens. „Quid *vult* Dominus
noster Jesus Christus,
ut faciam?" Respondit frater
Masseus, quod tam fratri
Silvestro quam *sanctae*
Clarae et sociae *una* [ ]
fuit [ ] *Christi benedicti*
responsio. „Scilicet quod vult,
ut vadas ad praedicandum,
quia non *vocavit te*[ ]
propter te solum, sed propter
salutem etiam aliorum." Et
tunc facta est manus Domini
super fratrem Franciscum.
Et [ ] in fervore
spiritus...

Sabatier 1902/EhrK.

...] habuit divinum
responsum.
Et *legottan* exivit ad fratrem
Masseum dicens. „*ezt* dicit
Dominus, ut dicas fratri
Francisco, quod ipsum non
propter se solum vocavit, sed
ut fructum faciat animarum
et *sokan* per eum *nertettnek*".
Post haec frater Masseus
tere ad sanctam Claram, ut
sciret quid a Domino
kert uolna. Quae respondit,
quod tam ipsa quam socia
responsum habuit *vr*
istentewl responsioni fratris
Silvestri per omnia simile.
Rediit *azert* frater Masseus
ad sanctum Franciscum.
Quem *zent ffferencz* in
caritate recipiens pedes
abluendo es refectionemque
czÿnaluan sumpto cibo
frat[er] Masseust vocavit in
silvam. Et nudato capite,
cancellatisque manibus
terdre hayoluan ker ewtet
monduan. „Quid *akar* mÿ
Isten*ewnk* vr Jesus Christus,
ut faciam?" Respondit frater
Masseus, quod tam fratri
Silvestro quam *zent*
Clarae et sociae *egÿ*
fuit *aldot cristusnak*
responsio. „Scilicet quod vult,
ut vadas ad praedicandum,
quia non *hyuot ten magadot*
propter te solum, sed propter
salutem etiam aliorum." Et
tunc facta est manus Domini
super zent Franciscum.
Es in fervore
spiritus ...

KrK. 61b: *lucretur*

Balázs 295:	BpK. 45b: Ø *Deus.*	= SpV.
	BpK.: A *multas ... animas* helyett *multos per eum lucrentur.*	= SpV.
	BpK.: *assumpto.*	
	BpK.: *eum.*	
	BpK.: szórend: *sed etiam propter salutem.*	

Vannak ugyan szép számmal ilyen szakaszok is, ahol a BpK. nyújtja a jobb variánst, de nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a SpV. viszonylag késői és nyomtatott verzió, és ezért az összes kézirathoz kell folyamodni. Ezek a kéziratok viszont tulajdonképpen SpV-féle kéziratok, ami már a fejezetek sorrendjéből is kitűnik. De az is látszik, hogy az EhrK-ban közvetlen latin forrása sokkal pontosabban őrizte meg az Actus fejezeteinek a sorrendjét, mint bármely SpV-féle kézirat. Csak az Actus hatvanhetedik fejezete (az EhrK-i huszonhatodik) a SpP-ben a *Dominus Ostiensis ploravit...* című fejezet után következik, amely akármelyik kéziratra is jellemző – a nyomtatott SpV-ben nincs meg. De ennek a fejezetnek az Actusban való helye Sabatier önkényes beiktatásán múlik. A SpV-csoportban eleinte szerepelnek a SpP. fejezetei a tizenkettediktől kezdve, és utána jönnek – az egy említett kivétellel – az Actus fejezetei, csak nem eredeti sorrendben, ami látszik a második táblázatból, ahol a fejezetek, hogy jobban lehessen látni, a liegnitzi fejezetszámok szerint vannak felsorolva (6.2). A EhrK. 13–16-ik fejezet egymásutánja tükröződik a SpV.-könyvben, a kéziratok viszont nem őrizték meg az eredeti sorrendet (6.1). Ellenkezőleg a LiK. 69–70-ik fejezet sorrendje, amely azonos a többi kéziratéval, hasonló módon tér el az EhrK-ben, az Actusban meg a SpV-ben (6.2). A nyomtatott SpV. ismeretlen közvetlen forrásának jelentősége az EhrK-re nézve nem annyira a számos esetben nyilvánul meg, ahol a SpV. tartalmaz valamit, ami másutt hiányzik, pl.

5. 5.1. *sicut amicus cum amico, videlicet alter Moyses frater Silvester purissimus* (SpV. 2a).
   5.2. *sicut amicus cum amico, videlicet frater Silvester purissimus* (Sabatier 1903).
   5.3. *mikeppen barat baratÿanak : mÿkeppen moÿses Auagÿ mÿkent tyztasagos Siluester* (EhrK. 2. l.),

A kulcsszó a SpV-beli *se macerabat*, amely helyett az Actusban *se affligebat* 'verte, gyötörte magát', a BpK-ben és a KrK-ben *se mactabat* '(agyon) verte magát' alakot találunk. Csak a SpV-beli változattól válik érthetővé az EhrK-beli *ösztövérítette magát* (*magat ewztewereÿtyuala*) (71). Itt a fordító, úgy látszik, rosszul elemezte a latin *macerare* (klassz *mācerāre*) 'gyötörni, gyöngíteni, puhítani, felőrölni' szót, azt hivén, hogy a *macer* (azaz

măcer) 'sovány' szóból képződött. Igaz, hogy még egy helyen szerepel az *ösztövéríteni* szó, mint az *affligere* és *mactare* glosszája, mégpedig a Gyöngyösi szójegyzékben.[14] De mivel ferencrendi könyvtárban találták meg,[15] nem lehetetlen, hogy ferences kolostorban készült, és az említett glossza éppen a szóban forgó latin meg magyar nyelvű kéziratokból került a szótárba.

6. Dupla vonal: hézag az EhrK-ben
Kövér vonal: új forráshelycsoport
Aláhúzás: csak nagyjából megfelelő
kövér szám: a sorrend megszakítása
dőlt kövér szám: teljesen romlott sorrend
* : a 71. fejezet utáni interpoláció

6.1.

A fejezetek sorrendje az EhrK-ben		Ac	SP	Li	Kr	Bp	Vat	SV
1	Incipiunt actus quidam mirabiles	1		104	46a	34b	77b	2a
2	De humilitate et oboedientia	2		105	47b	35b	79b	**84b**
3	B. cum angelo flumen transivit	3		106	48a	36a	80a	34b
4	Bernardus ivit Bononiam	4		107	49a	36b	81b	45b
5	De morte gratiosa Bernardi	5		109	50a	37b	82b	85b
6	De mirabili ieiunio	6		**71**	**23b**	**18a**	**57b**	**96a**
7	De magisterio sancti Francisci	7		110	51a	38a	83b	89b
8	De locutione divina per Leonem	8		111	51b	38b	83b	89b
9	De inventione montis Alvernae	9		**69**	**20b**	**15b**	**53b**	92a
10	De tentatione fratris Rufini	31		120	56b	42a	91b	110a
11	De mirabili oboedientia Rufini	32		121	57b	42b	93a	112a
12	Rufinus liberavit daemoniacum	33		122	58a	43a	-	112b
13	Franciscus apparuit Leoni	38		***114***	***53a***	***39b***	***86b***	90b
14	Leo vidit Franciscum elevatum	39		-	55a	39b	86b	91b
15	Miraculum de stigmatibus	40		***70***	***23a***	***17b***	***57a***	96b
16	Christus apparuit fratri Massaeo	41		***119***	***56a***	***41b***	***90b***	105b
17	Clara fuit portata in ecclesiam	42		129	62b	46a	101b	140b
18	Clara benedixit panes	43		130	62b	46a	102a	141a
19	Aegidius extraxit dubium	45		-	-	51a	148b	109a
20	Quod reputabat acquirere eleem.		12	6	3b	2b	3a	13b
21	C. nolebat fratres aliquid habere		13	7	3b	2b	3a	14a
22	De exsecratione pecuniae		14	8	3b	2b	3a	14a
23	Franciscus docuit primos fratres		18	10	4a	3a	3b	15b
24	F. reprehendit fratres verbo		20	11	4b	3b	3b	16b
25	Dominus Ostiensis ploravit		21	12	5a	4a	3b	17a
26	De illo, qui noluit ire pro eleem.	67		14	5b	4b	4b	-

[14] Vö. Berrár Jolán–Károly Sándor: *Régi magyar glosszárium: szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára.* Bp., 1984.

[15] Vö. Molnár József–Simon Györgyi: *Magyar nyelvemlékek.* Harmadik, javított és bővített kiadás. Bp., 1980. 199.

27	F. exivit ad quendam pauperem		25	15	6a	4b	4b	19b
28	Qualiter revelatum fuit sibi		26	16	6a	4b	5a	20a
29	F. manducavit uvas cum fratre		28	17	6b	5a	5b	22a
30	Franciscus nudavit se et socium		29	18	6b	5a	5b	22a
31	Quod periculosum est nimis		49	31	9b	7b	8a	29b
32	De modo reconciliandi		51	33	10a	8a	8b	30b
33	Qualiter Christus conquestus fuit		52	34	10a	8a	8b	30b
34	Qualiter humiliter respondit		53	35	10a	8a	8b	31b
35	De humili reverentia		56	37	10b	8b	9a	37a
36	De rustico, qui fuit frater		57	38	11a	8b	9a	37b
37	Qualiter punivit seipsum		58	39	11b	9a	**98b**	40b
38	De quattuor praerogativis		**79**	**51**	**15a**	**11b**	**14b**	**67a**
39	Qualiter docuit quosdam fratres		66	40	12a	9b	10a	46b
40	Reprehendit fratres volentes ire		68	41	12b	9b	11a	48b
41	Qualiter praescivit et praedixit		69	42	12b	10a	11a	49a
42	Quod tempore tribulationis ...		70	43	13a	10a	11b	49b
43	Verba, quae rettulit F. Conrado		71*	44	13a	10a	12a	50b
44	De orationibus humilium		72	45	13b	10b	12a	51a
45	Quod et docebat praelatos		73	46	14a	11a	13a	54b
46	Qualiter locutus fuit sibi D.		81	53	15a	11b	14b	68b
47	Descripsit fratre perfectum		85	54/5	15b	12a	15b	83a
48	F. describebat oculos impudicos		86	56	16a	12b	15b	115a
49	Exemplum de praedicta volunt.			64	18a	14a	19a	125a
50	De scientia quam praedixit s.F.			65	18a	14b	19a	125a
51	De apparitione stupenda angeli			66	18b	14b	19b	-
52	M. investigavit humilitatem s.F.	10		115	53b	39b	87b	***102b***
53	F. levavit Masseum in aere	13		118	55a	40b	89a	*64b*
54	Qualiter loquente sancto F. ...	14		126	60a	44b	99a	***54a***
55	F. debet ire ad praedicandum	16		128	61a	45a	100a	***62b***
56	Jacoba de septem sociis	18		73	24a	18b	58b	137a
57	Joh. Bapt. et a. loq. cum F.	19		74	25a	19a	60a	**118a**
58	Franciscus liberavit turtures	24		79	29a	22a	**23a**	157a
59	De lupo ferocissimo	**23**		**78**	**28a**	**21b**	**21b**	**155a**
60	Verba Crucif. ad quend. fratrem	Cn. 123a						
61	Puer de puteo extractus	Mir. 3.3						
62	Mortua ad vitam revocata	Mir. 2.1						
63	Puellam resuscitandam spondet	Mir. 2.2						
64	Puer vivus redditur	Mir. 2.3						
65	Alter e lapsu mortuus	Mir. 2.4						
66	Alter submersus vitae redduntur	Mir. 2.5						
67	Alius sub corruente domo	Mir. 2.6						
68	Alius aliter ad vitam revocantur	Mir. 2.7						

6.2.

	A fejezetek sorrendje a LiK-ben	Ac	SP	Li	Kr	Bp	Vat	SV
20	Quod reputabat acquirere eleem.		12	6	3b	2b	3a	13b
21	C. nolebat fratres aliquid habere		13	7	3b	2b	3a	14a
22	De exsecratione pecuniae		14	8	3b	2b	3a	14a
23	Franciscus docuit primos fratres		18	10	4a	3a	3b	15b
24	F. reprehendit fratres verbo		20	11	4b	3b	3b	16b
25	Dominus Ostiensis ploravit		21	12	5a	4a	3b	17a
26	De illo, qui noluit ire pro eleem.	67		14	5b	4b	4b	-
27	F. exivit ad quendam pauperem		25	15	6a	4b	4b	19b
28	Qualiter revelatum fuit sibi		26	16	6a	4b	5a	20a
29	F. manducavit uvas cum fratre		28	17	6b	5a	5b	22a
30	Franciscus nudavit se et socium		29	18	6b	5a	5b	22a
31	Quod periculosum est nimis		49	31	9b	7b	8a	29b
32	De modo reconciliandi		51	33	10a	8a	8b	30b
33	Qualiter Christus conquestus fuit		52	34	10a	8a	8b	30b
34	Qualiter humiliter respondit		53	35	10a	8a	8b	31b
35	De humili reverentia		56	37	10b	8b	9a	37a
36	De rustico, qui fuit frater		57	38	11a	8b	9a	37b
37	Qualiter punivit seipsum		58	39	11b	9a	**98b**	40b
39	Qualiter docuit quosdam fratres		66	40	12a	9b	10a	46b
40	Reprehendit fratres volentes ire		68	41	12b	9b	11a	48b
41	Qualiter praescivit et praedixit		69	42	12b	10a	11a	49a
42	Quod tempore tribulationis ...		70	43	13a	10a	11b	49b
43	Verba, quae rettulit F. Conrado		71*	44	13a	10a	12a	50b
44	De orationibus humilium		72	45	13b	10b	12a	51a
45	Quod et docebat praelatos		73	46	14a	11a	13a	54b
38	De quattuor praerogativis		79	51	15a	11b	14b	67a
46	Qualiter locutus fuit sibi D.		81	53	15a	11b	14b	68b
47	Descripsit fratre perfectum		85	54	15b	12a	15b	83a
48	F. describebat oculos impudicos		86	56	16a	12b	15b	115a
49	Exemplum de praedicta volunt.			64	18a	14a	19a	125a
50	De scientia quam praedixit s.F.			65	18a	14b	19a	125a
51	De apparitione stupenda angeli			66	18b	14b	19b	-
9	De inventione montis Alvernae	***9***		69	20b	15b	53b	***92a***
15	Miraculum de stigmatibus	***40***		70	23a	17b	57a	***96b***
6	De mirabili ieiunio	***6***		71	23b	18a	57b	***96a***
56	Jacoba de septem sociis	18		73	24a	18b	58b	137a
57	Joh. Bapt. et a. loq. cum F.	19		74	25a	19a	60a	**118a**
59	De lupo ferocissimo	23		78	28a	21b	21b	155a
58	Franciscus liberavit turtures	24		79	29a	22a	23a	157a
1	Incipiunt actus quidam mirabiles	1		104	46a	34b	77b	2a
2	De humilitate et oboedientia	2		105	47b	35b	79b	**84b**
3	B. cum angelo flumen transivit	3		106	48a	36a	80a	34b
4	Bernardus ivit Bononiam	4		107	49a	36b	81b	45b

5	De morte gratiosa Bernardi	5		109	50a	37b	82b	85b
7	De magisterio sancti Francisci	7		110	51a	38a	83b	89b
8	De locutione divina per Leonem	8		111	51b	38b	83b	89b
13	Franciscus apparuit Leoni	38		114	53a	39b	86b	90b
14	Leo vidit Franciscum elevatum	39		-	55a	39b	86b	91b
52	M. investigavit humilitatem s.F.	**10**		115	53b	39b	87b	102b
53	F. levavit Masseum in aere	**13**		118	55a	40b	89a	**64b**
16	Christus apparuit fratri Massaeo	41		119	56a	41b	90b	105b
10	De tentatione fratris Rufini	31		120	56b	42a	91b	110a
11	De mirabili oboedientia Rufini	32		121	57b	42b	93a	112a
12	Rufinus liberavit daemoniacum	33		122	58a	43a	-	112b
54	Qualiter loquente sancto F. ...	14		126	60a	44b	99a	54a
55	F. debet ire ad praedicandum	16		128	61a	45a	100a	62b
17	Clara fuit portata in ecclesiam	42		129	62b	46a	101b	140b
18	Clara benedixit panes	43		130	62b	46a	102a	141a
19	Aegidius extraxit dubium	45		-	-	51a	148b	**109a**
60	Verba Crucifixi ad quend. fratr.	Cn. 123a						
61	Puer de puteo extractus	Mir. 3.3						
62	Mortua ad vitam revocata	Mir. 2.1						
63	Puellam resuscitandam spondet	Mir. 2.2						
64	Puer vivus redditur	Mir. 2.3						
65	Alter e lapsu mortuus	Mir. 2.4						
66	Alter submersus vitae redduntur	Mir. 2.5						
67	Alius sub corruente domo	Mir. 2.6						
68	Alius aliter ad vitam revocantur	Mir. 2.7						

Vizkelety András *(Budapest)*

Egy ismeretlen magyar dominikánus írásai a 13. századból

A Leuveni Kódex (1982 óta az Országos Széchényi Könyvtárban: MNY 79) a középkori magyar írásbeliség és művelődés számára a hozzá kapcsolódó kutatások fényében egyre nagyobb jelentőséget nyer. Ma már tudjuk, hogy a kézirat nemcsak első lírai nyelvemlékünk megőrzője, hanem a tatárjárás után, a 13. század második felében újraszerveződött és felvirágzott magyarországi dominikánus rendtartomány szellemi arculatának és a hazai írásbeliség nyugati kultúrába való integrálódásának fontos dokumentuma. A kódexszel kapcsolatos kutatásoknak értékes melléktermékе volt egy egész sor más könyvtárakban őrzött kódex verifikálása, amelyek ugyancsak a domonkosok nemzetközi normáknak megfelelő hazai prédikációs gyakorlatának forrásai.[1]

Továbbra sem világos azonban, hogy a kéziratban rögzített szövegek közül mi az, amit az egykorú szakirodalom legnevesebb szerzőinek (Hugo de Sancto Caro, Petrus Remensis, Aldobrandinus de Cavalcantibus, Pseudo-Thomas Aquinatus) műveiből válogattak a scriptorok, és mi az, amit magyar szerzetesek művének tulajdoníthatunk.

Míg a Leuveni Kódex keletkezési ideje körül ugyanis alig merült fel nézetkülönbség (a 13. század második fele az opinio communis), addig a kézirat keletkezési helye, azaz a kódexet író kezek (személyek) földrajzi hovatartozása terén eltértek a vélemények. Mint ismeretes, a kódex törzsét, az összefüggő, szerzőhöz köthető, terjedelmes sermo-ciklusokat gyakorlottabb, egyenletesebb írást alkalmazó kezek írták, mint a kódex végét, az üresen maradt oldalakat és helyenként a margókat beíró scriptorok. Ezektől a kezektől öt helyen egy- usque három szavas magyar nyelvű glosszát is találunk a kódexben.

Részletesen ketten foglalkoztak a scriptorokkal: a kódexet és az Ómagyar Mária-siralmat 1922-ben elsőként tanulmányozó Gragger Róbert,[2] akinek írástörténeti kérdésekben Jakubovich Emil adott tanácsokat, és Mezey

---

[1] Vizkelety András: *A Domonkos-rend tudományközvetítő szerepe Magyarországon a 13–14. században.* In: *Régi és új peregrináció.* Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson elhangzott előadások. I. Szeged, 1993. 475–479. és a szerző itt idézett régebbi tanulmányai, valamint Madas Edit: *A középkori magyar prédikáció-irodalom forrásai.* Kandidátusi értekezés. Kézirat, Bp., 1992.

[2] Gragger Róbert: *Ó-magyar Mária-siralom.* Magyar Nyelv, 1923. 1–13. A tanulmány néhány vonatkozásban bővebb német változata: *Eine altungarische Marienklage.* Ungarische Jahrbücher, 1923. 27–46.

László, aki Leuvenben 1968-ban tanulmányozta a kéziratot.[3] A törzskezek írását Gragger észak-olasz, esetleg bolognai jellegűnek tartotta, míg Mezey a *littera Parisiana* (a párizsi egyetemen kialakult írás) jellegzetességeit vélte felfedezni a törzskezek által leírt szövegekben.

Az ellentmondás feloldásának érdekében a kódex hazakerülése (1982) óta két neves paleográfus, az 1990-ben elhunyt Bernard Bischoff és Louis J. Bataillon véleményét kértem ki, akik levélben közölték velem megállapításaikat. Páter Bataillon, maga is dominikánus, elsősorban a 13. századi párizsi egyetemi írásbeliség szakértője. Egyikük sem tartotta az írásokat határozottan franciának, hanem francia és olasz jellegzetességek keveredését hangsúlyozták. Az ilyen karakterű írást Bataillon a „Duna melletti régióban" is elképzelhetőnek tartja.

Térjünk rá ezek után az eddigi kutatás által magyarnak nyilvánított scriptorok jellemzésére. Gragger három magyar scriptor kezevonását különböztette meg, de a Siralom kezét kivéve nem fejtette ki, hogy ezeket pontosan mi alapján qualifikálta magyarnak, csupán annyit mondott róluk, bizonyára a levéltáros Jakubovich sugallatára, hogy azok magyarországi latin oklevelekre emlékeztető írásformákat használtak. A Siralom kezét még kilenc helyen vélte felfedezni a kódexben,[4] többek között neki tulajdonította a latin Planctus szövegét (199r), a 222 rektón és a 279 rektón található magyar glosszát.

Mezey összesen hét betoldó kéz írását tartotta magyar másoló kezevonásának. A Siralom kezét csak egy másik helyen (50r) ismerte fel a kódexben, de a latin Planctus kezét egy második, gyakorlottabb magyar ember írásának tartotta és még három más latin szövegrészt tulajdonított ennek a kéznek.[5] Ez az írás, jegyezte meg Mezey, „a magasabb kancelláriai írás-formákban járatossága, jó párizsi iskolázottsága a 'király úr klerikusai' egyikének mutatja a scriptort".[6] A többi öt kezet Mezey különösebb elemzés nélkül nyilvánította magyarnak.

Ezek után a bizonytalan és követhetetlen megállapításokon nyugvó előzmények után azt a módszert tartottam helyesnek, hogy első lépcsőként a magyar bejegyzésekből induljak ki. A kódexből meríthető ismérvek alapján egyértelműen magyarnak kell tartanunk: 1. a magyar Siralom kezét (134v), 2. a magyar glosszák kezeit (222v, 279r, 285v), 3. a tartalommutató (index) kezét (254r), mivel az a Siralomra is utal, tehát tudnia kellett magyarul.

A Siralom kezének megkülönböztetésében két betű jellegzetes írása nyújtott segítséget: A *g* betű, amelynek alsó szára messze balra visszanyúló

---

[3] Mezey László: *Leuveni jegyzetek az Ómagyar Mária-siralomról.* Irodalomtörténet, 1971. 356–370.

[4] 19v–20v, 50r–v, 51v–52v, 91r–v, 130r–133v, 196v, 199r, 222r, 279r.

[5] A 199 rektón a Planctus mellett álló beszédtöredéket, valamint az 51 verzón és a 61 verzón található szövegeket.

[6] *i. m.* 363.

kerekded hurkot alkot, valamint a *w* betű, amelynek utolsó vonala felül visszakanyarodik a betűtesthez. E két jellegzetes betű alapján Graggerral én is azonosnak tartom a Siralom (134v), a latin Planctus (199r) és az első két magyar glossza (222r, 279r) íróját, valamint ennek a kéznek tulajdonítok még három utólag a kódexbe bejegyzett latin sermót (196v–197v, 199r, 279r) és hét további helyre, többnyire a margóra írt hosszabb-rövidebb betoldást (19v–20v, 38v, 50r–52v, 91r–v, 199v, 222r, 293r).

Az index keze (245r) nagyon hasonló duktussal írt, mint a Siralom keze, mégsem merem a két kezet azonosnak venni, mivel a Siralom kezének két jellegzetes betűje közül csak a *g* fordul elő az indexben, ez azonban nem mutatja az alsó száron azt a jellegzetes hurkot, amelyet a Siralom szövegében megfigyelhettünk. Jelenleg csak azt merem feltételezni, hogy ez a kéz végezte el a két, eredetileg különálló kódexrész lapjainak átszámozását, valamint, hogy tőle származik a 296v alján lévő két és fél sornyi bejegyzés.

A harmadik magyar kéz, amelynek munkássága előadásom szorosabb témáját képezi, szintén egyértelműen qualifikálható magyarnak, hiszen a 285v-n három magyar szót is leírt (*hornou. ruga* és *scumartiuis* = hernyó, ragya és szamártövis). A további, e kéznek tulajdonítható szövegek kiválasztásában fontos pozíciót képvisel az első két szó, mivel ezek nem a lap margóján, hanem a latin szövegen belül, a főszöveg kiegészítéseként fordulnak elő, amiből egyértelmű, hogy ugyanaz a scriptor írta a magyar szavakat, aki s 220-as, 230-as levelek jelentős részén, majd a 282 verzótól kezdve a kötet végéig (297r) szinte kizárólagosan vezette a tollat. Különös, hogy ezzel a világosan megkülönböztethető kézzel sem Gragger, sem Mezey nem foglalkozott, jóllehet a magyar glosszákat, egy kivétellel, már Gragger is észrevette. Ezt a kezet ugyanis nagyon könnyen elválaszthatjuk a többitől az *or* ligatúra második betűje alapján, amely egy farokkal ellátott, tehát az alsó szárak zónájába lenyúló *z* alakját vette fel. Ennek a kéznek a tevékenységét már az előzéklapon, a kötet első részében a margón, majd később gyakrabban megfigyelhetjük. E kéz tulajdonosa volt tehát az a magyar szerzetes, aki – bejegyzéseinek tanúsága szerint – legintenzívebben használta a kódexet. Az általa bejegyzett szövegek kétségkívül egy 13. századi magyar ember művei, vagy legalábbis irodalmi tájékozottságának, érdeklődésének tanúi.

E szövegek átírása, értelmezése, elemzése még nem fejeződött be. Általában bibliai helyeket fejtenek ki a skolasztikus sermók divíziókra bontott gyakorlata szerint, de nem mindig egyértelmű, hogy ezek már egy konkrét napra szánt prédikációvázlatok, vagy előre meg nem határozott sermókban felhasználható „mozaikkövek". Néhányuk azonban megadott napra készült: Mindenszentek ünnepére (228r), vértanúk közös ünnepére (228v), Szent Márton (228v), Szent Bertalan (229r), Szent János evangélista (229v), Szent Erzsébet (231v) napjára. Ezek sem teljesen kidolgozott sermók, csak „prédikáció-sűrítmények", amelyek megadják a divíziókat, subdivíziókat és az ezeket támogató szentírási idézeteket, az általános gyakorlat szerint agyonrövi-

dítve, „Stichwort"-okban, nemegyszer téves bibliai fejezetszámokkal, ami arra utal, hogy a szerző emlékezetből idézett, hiszen a felhasználás, a részletes kidolgozás úgyis a prédikációt elmondó szerzetesre volt bízva.

A 227. rektó és verzó lapokon lévő, Nagyboldogasszony napjára készült sermót azonban szokatlan részletességgel és műgonddal dolgozta ki az ismeretlen magyar dominikánus. Persze, nem minta nélkül. Fő mintája a különböző kéziratokban hol Aldobrandinus de Cavalcantibusnak, hol Aquinói Szent Tamásnak tulajdonított sermó-ciklus egyik darabja volt, amely ugyanebből a Cantica-idézetből indult ki. Ez a sermo is megtalálható a Leuveni Kódexben (175r–v), de a két beszéd egybevetésére e rövid referátum keretében nem vállalkozhatunk, csak az átdolgozás eredményét mutatjuk be.

A választott témát, az *Énekek Éneke* 6. fejezetének 9. versét nem teljes egészében idézi a beszéd elején, hiszen az a Assumptio ünnepére rendelt egyik antifóna, tehát a szerzetesek ismerték. A sermó hasonlatrendszerének megértéséhez szükséges azonban az egész verset ismernünk: „Quae est ista quae progreditur quasi aurora consurgens, [eddig tart a kódexben az idézet] pulchra ut luna, electa ut sol, terribilis ut acies ordinata" (Ki az, aki úgy vonul be, mint a kelő hajnal, szép, mint a hold, kiválasztott, mint a nap, félelmetes, mint a rendezett hadsor). A thema a korban szokásos kiindulópontja a Mária-ünnepeknek, nemcsak az Assumptio, hanem a Nativitas (Kisasszonynap) ünnepén is szívesen választották ezt az idézetet a szónokok. Schneyernek az 1150 és 1350 közötti sermo-irodalmat feltáró repertóriuma nem kevesebb mint 152 prédikációt regisztrál erre a Cantica-citátumra,[7] melyek a megadott incipit alapján nem azonosak a Leuveni Kódex sermójával, tehát ezt a beszédet minden bizonnyal a második magyar glosszáló kéz saját művének tekinthetjük, aki a sermo felosztásaiban a hármas számot, annak háromszorosát a kilencest, és a másik szent számot, a hetest alkalmazta.

A mennybe felvett Máriának kiváltképpen három tulajdonságát csodálhatták az őt üdvözlő angyalok: először szépségét, hiszen eddig csak ahhoz szoktak hozzá, hogy Isten szépségét csodálják, most Isten után először találkoztak valakivel, aki szebb volt náluk. Így csodálkozva kérdezhették: „Ki az, aki..." A thema a felosztás többi tagja után is újból felcsendül.

A felosztás második tagja teljesen párhuzamosan építkezik az elsővel: a csodálkozás második oka a méltóság, hogy Mária Istennel együtt uralkodhat. Ők, az angyalok, eddig ahhoz szoktak (a *consueverant – consueverant* ismétlődő állítmány hordozza a gondolatritmust), hogy egy imperatoruk van, most azonban egy úrnőt, dominát is nyertek, így csodálkozva kérdezték: „Ki az, aki..."

---

[7] Johann Bapt. Schneyer: *Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters für die Zeit 1150–1350.* I–IX. = Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters. Bd. XLIII, Heft 1–9. Münster Westfalen 1969–1980. Schneyer: *i. m.* Index der Textanfänge. Bearbeitet v. Ch Lohr, U. Feger etc. I–II. uo. 1989., 1990.

Az angyalok csodálatának harmadik oka Máriának az Istenhez és a mennyei seregekhez való családi hozzátartozása, familiaritása, aki a világ királynőjeként vonult be ma a mennyekbe és *tota devotionis affectu* vonultak ki üdvözlésére a mennyei seregek. A gondolatritmust újból az igei alakok hordozzák *(processerit – prodierit)*. A következő metaforarendszer az igetövekben jelen lévő főnév, a *processio* kifejtéséhez kapcsolódik, ami újra visszautal a témául választott bibliai idézetre is *(quae est ista quae progreditur...)*.

Máriának a mennyekbe való bevonulását ismét három dologhoz hasonlíthatjuk leginkább: a hajnal, a hold és a nap megjelenéséhez. Ez – amint láttuk – a választott thema folytatása az *Énekek Énekében*, amit a szerző a sermo elején már nem idézett. Ez a három égi jelenség a továbbiakban egyenként is általában három-három metaforával bővül, amelyekre *sensus allegoricus* (üdvtörténeti értelmezés) illetve *sensus tropologicus id est sensus moralis* (erkölcsi értelmezés) alkalmazható.[8] Így először a hajnal az éjszaka, azaz a büntetés princípiumának vége. Másodszor a hajnal a fénynek, az örök világosságnak kezdete, ígérete. Harmadszor a hajnal a madarakat örvendezésre kelti, hiszen a madarak dallal köszöntik a hajnalt. Ez átvitt értelemben az égbeli szárnyas lények, az angyalok örvendezését jelenti, akik a mennybe felvett Máriát köszöntötték. Ezzel a szerző kapcsolatot teremtett az előző részben elemzett három mennyei eseménnyel.

A hold (Mária) ismét három, ezúttal *in sensu tropologico* értelmezhető *beneficium*mal, jótéteménnyel rendelkezik az ember számára: a hold harmatoz (a holdfényes éjszakán valóban erős a harmathullás, harmat = kegyelem); másodszor a hold enyhülést hoz a nap heve után (vigasztalás a szenvedőknek, *refrigerium consolationis in afflictione*); harmadszor a hold megvilágosítja az éjszakát, ez a könyörületesség fényét jelenti a bűnösöknek *(lux misericordie peccatoribus)*.

Ez a morális értelmezés-sorozat indítja a szerzőt az első közvetlen allocutióra a hallgatóság felé, ami egy rafináltan felépített három, egyenként újból hármasan tagolt, majd egy önmagában háromszor hármas (kilences), végül egy hetes subdivisio-láncban folytatódik. Ha bűnös vagy, kezdődik az allocutio, ne félj ettől a fénytől, hanem járulj hozzá (Máriához),

et ostende illi uulnus et ulcera
et ipse ostendit pectus et ubera
et filius pariter latus et uulnera.

Azaz: „mutasd meg neki sebedet és fekélyeidet, és ő is megmutatja neked keblét és emlőit, és a Fiú is hasonlóképpen megmutatja neked oldalát és

[8] A négyféle írásértelmezést az exegézisben a következő emlékeztető vers foglalja össze: *littera gesta docet, quid credas allegoria / moralis quid agas, quo tendas anagogia.*

sebhelyeit". Figyeljünk fel itt a hármas tagolásban a mondat két szóból álló tárgyainak belső rímeire: *uulnus et ulcera – pectus et ubera – latus et uulnera.* Az allocutio után következik a persuasio, a meggyőzés, amely most fordított, de ugyancsak hármas osztású sorrendben halad: Mivel az Atya nem tagad meg Fiának semmit, a Fiú sem anyjának és az anya (Mária) sem neked, bűnös fiának. Ebben benne rejlik *in sensu allegorico*, üdvtörténeti értelmezésben Mária kettős anyai szerepe: ő a Fiúisten anyja és egyúttal minden ember anyja. Az érvelés még tovább halad, és felsorolja Mária kilenc funkcióját az ember megmentésében, üdvösségre vezetésében: segítségével eltöröltetik a bűn, szétzúzatik a halál, kifosztatik a pokol, a Sátán fogságba vettetik, az örök ellenvető *(diabolus)* megszégyenül, az élet visszanyerhető, a paradicsom megnyittatik, a bocsánat újra elnyerhető, az üdvösség lehetővé válik. Ebben a sorban a szenvedő raggal rímeltetett igei állítmányok hangsúlyozzák az érvek hatását: *deleatur sc. peccatum, destruitur (mors), spoliatur (infernus), captivatur (sathanas), confunditur (diabolus), recuperatur (vita), aperitur (paradisus), repromittitur (venia), offertur (salus).* Következik a hét tagú konkluzió, ahol a nőnemű képzőrímmel ellátott főnévi állítmányok hordozzák a mellékmondatok értelmét: ő az *eliminatrix, interemptrix, consolatrix, reparatrix, redemptrix, adiutrix, protectrix,* azaz az eretnekségek megszüntetője, a bűnök kioltója, szomorúak vigasztalója, a bűnösök megjavítója, a foglyok kiváltója, a nyomorultak segítője, minden keresztény pártfogója.

Ezután a litániaszerű laudatio után egy újabb allocutio kezdődik, ami egy különös fordulattal zárul. A hallgató mindennek tudatában emelje tehát szemeit a mennybe felvett, fia fölségében részesülő úrnőjéhez, aki életében szegény volt *(paupercula erat),* tűvel és cérnával *(cum acu et colo),* azaz varrással, házimunkával, tartotta el magát és gyermekét. (Vajon nők, apácák számára készült ez a sermo?)

A következő divisióval azonban egy újabb hármas metaforasor következik, amely bizonyos asztronómiai ismereteket tételez fel, tehát az auktor minden bizonnyal kijárta a quadriviumot, amelynek részét képezte ez a diszciplína. A Boldogságos Szüzet ugyanis a forma, a helyzet és a mozgás analógiájának értelmében *(ratione forme, situs et motus)* a holdhoz hasonlíthatjuk. A forma értelmében, amennyiben a hold minden más testnél szebb a nap alatt, úgy Mária is erényeinek szépségével minden teremtményt felülmúl. (A forma, ebből is látszik, esztétikai princípiumot is jelentett a skolasztikában.) Bizonyítékul a Példabeszédek könyvének 31. fejezetéből a 29. versre utal a szerző: „Sok asszony megmutatta, milyen derék, de te felülmúlod valamennyit".

Helyzete szerint a hold közelebb áll hozzánk, mint a többi égitest, ugyanígy Mária különleges szeretete *(singularis caritas)* által közelebb áll hozzánk a többi szenteknél, ezért nevezzük őt *advocata nostrá*nak, amivel a „Salve Regina" antifónából idéz a szerző.

Mozgása szerint a hold „késlelteti" a többi égitest mozgását *(retardans firmamenti impetum),* mivel ellenkező irányba halad, mint a mozgó csillagok.

Így Mária imádkozó közbenjárásával elfordítja, visszafogja az Atya haragját *(auertit et retardat iracundiam patris).* Bizonyításul, „ezért énekeljük" bevezetéssel ismét az officiumból idéz a prédikátor *(recordare virgo mater).*

A hold-hasonlatok után egyetlen hold–nap metaforát dolgoz ki a szerző *racione effectus,* azaz az égitestek hatása értelmében. Amint ugyanis a hold a naptól nyeri fényét és továbbadja a földnek, úgy Mária is azt a fényt *(lumen),* amit a föld méltatlan volt befogadni, magába fogadta és folyamatosan továbbítja mindenkihez, aki hozzá fordul. Ezzel a beosztás elején ígért Mária–Nap-allegória alkalmazását be is fejezte a szónok, hiszen a Nap a keresztény szimbolikában Istennek fenntartott égitest.

Ezután ismét egy allocutio következik, amely arra buzdít, hogy mindenki bizalommal forduljon Máriához, mert segítsége olyan, mint a kimeríthetetlen vizű tó, amelynek bőségéből mindenki (a rászorulóknak egy hét tagból álló felsorolása következik) meríthet.

Egy égitest-hasonlat, a Mária-allegóriák kedvenc csillag-hasonlata, amelyet főleg a szűzen szülés analógiájaként aknázott ki a teológiai szakirodalom, természetesen itt sem hiányozhat: amint a csillag saját sérelme nélkül bocsátja ki magából sugarát, úgy Mária is sértetlen szűzként szülte meg fiát *(nec sideri radius minuit claritatem, nec virgini filius suam integritatem).*

A sermót végül egy, a csillag-hasonlatból kiinduló, a végén ismét rímeket is megcsendítő laudáció zárja: *Ipsa est ergo stella ex Yacob orta, cuius radius uniuersum mundum illuminat, cuius splendor perfolget superis et inferos penetrat, terram etiam perlustrans et calefaciens magis mentes quam corpora, fouet virtutes et expugnat uicia.*

A retorika fegyvertárából bőségesen válogató, átgondoltan felépített, helyenként sokrétű, de áttekinthető vonatkozásrendszerbe foglalt beszéd messze kiemelkedik a középkori sermonáriumokban rögzített szövegek közül, amelyek általában csak a felosztást és a felosztás tételeit megtámogató auktoritások idézeteit adják meg. Az elhangzott rövid bemutató elemzés azt hiszem megengedi, hogy Horváth Jánosnak az *Ómagyar Mária-siralom*ra mondott megállapítását („vers a javából"), mutatis mutandis e névtelen magyar dominikánus latin művére is alkalmazzuk: prédikáció ez bizony a javából!

Függelék

A sermo szövegét, az alábbi kivételektől eltekintve, betűhű átírásban közöljük. A rövidítéseket feloldottuk, a nem egyértelmű rövidítésekről a lábjegyzetek adnak számot. A sermo scriptora írásjelként csak vesszőt, egykét helyen pontosvesszőt használt. Ezeket mindig figyelembe vettük, de az értelemnek megfelelő, ma használatos írásjellel (. , : ?) adtuk vissza. Ezen kívül csak ott használtunk központozási jeleket, ahol a szöveg érthetősége ezt föltétlenül megkívánta. Nagy kezdőbetűt pont, kettőspont után és a tulajdon-

nevek esetében használtunk. Az írnok az elöljárószavakat hol külön-, hol egybeírta a következő szóval. Az átírás mindíg külön szóként adja vissza a praepositiókat. A számjegyeket a szentírási helyek kivételével, betűvel írtuk át. Szögletes zárójelbe [ ] kerültek az általunk hozzáadott, javított szavak, hegyes zárójelbe < > a scriptor által elkövetett hibák. A scriptor bekezdésekkel és a szövegbe beírt, a margóra is kivetített B-betűvel tagolta a szöveget. Ez utóbbi betű vastagon szedve jelenik meg az átiratban.

[227r]

[Q]*ve est ista que progreditur quasi aurora consurgens* [*pulchra ut luna, electa ut sol,*] usque *terribilis ut castrorum acies* [Cant 6,9]? In uerbis istis propositis circa assumpcionem gloriose uirginis Marie possumus considerare: Primo uirtutem celestiam id est angelorum congratulancium amiracionem. Circa hoc uero notantur quod tres precipue angeli amirabantur in matris dei assumpcione. Primo eius pulchritudinem, que nunquam consueuerant admirari nisi solius dei pulcritudinem, quia super eo nichil erat pulchrum nisi solus deus. Videntes autem in beata virgine tantam pulchritudinem, que eorum excederet decorem, pre amiracione dicebant: *Que est ista* scilicet tam pulchra. Secundo collatam ei a deo regnandi cum eo dignitatem, non enim consueuerant imperatorem habere. Uidentes nunc eam, que eorum esset domina, pre gaudio cum amiracione dicebant: *Que est ista* tam potens, tam magnifica? Tercio diuinam pariter et celestium legionum circa eam familiaritatem. Ascendit enim innixa super dilectum dei filium, que reuera magna reuerencia et amiracione digna erat, unde: *Uidi speciosam sicut columbam ascendentem.* **B** Quis uidelicet cogitatare sufficiat, quam gloriosa hodie mundi regina processerit quanto devocionis affectu tota in eius ocursum legionum multitudo prodierit.

Secundo possumus notare sublimitatis et delectabilitatis genitricis dei processionem, quod notatur in aurore, lune solisque paracione. Notandum uero est, quod ipsa conparatur aurore propter tria. Primo quia aurora est noctis terminus, secundo lucis exordium, tercio quia auium iubilus, et hec fuerunt in eius assumpcione. Finis noctis, id est penalita[ti]s, principium lucis, id est eterne claritatis, avium iubilus, id est angelorum, qui in eius assumpcione iubilauerunt, de quibus auibus dicitur: Ps [49, 1]: *Cognoui homnia uolatilia celi.* De eorum iubilacione in [I] Paralipo. [15, 27–28] id est: *David et universus Israel ducebant archam federis domini in iubilo.* Item conparatur lune beata virgo propter tria: Primo quia luna rorat, secundo quia refrigerat, tercio quia noctem illuminat. Hec tria beneficia notantur in beata virgine, primo enim fluit ab ea ros gracie petentibus, vnde in Eccl. XX. [24, 25] *In me omnis gracia* [*vitae*[9]] *et uirtutis.* Secundo refrigerium consolacio-

[9] vitae] helyett *uie.*

nis est in affliccione existentibus. Eccli xxiiij. [24, 41] *Ego quasi fluuius Dorix exiui de paradiso.* Dorix interpretatur medicina generacionis et significat beatam virginem, quia ipsa est medicina tocius christianitatis. Tercio lux misericodie peccatoribus, vnde [227v] **B** Si peccator<es> es ad aspectum ueri luminis accendere times, non liquefacias sicut cera, ascende ignis, uade ad mediatricem matrem Mariam et ostende illi uulnus et ulcera, et ipsa ostendit pro te filio pectus et ubera, et filius latus et uulnera. Pater nihil negabit filio, nec filius matri, nec mater tibi. **B** Que est Maria? Ipsa est utique per quam peccatum deletur, mors destruitur, infernus spoliatur, Sathanas cum suis satellicibus captiuatur, diabolus confunditur, vita, que perdita fuerat, recuperatur, paradisus aperitur, venia penitentibus repromittitur, salus uniuersis offertur. Hec est Maria virgo eggregia eliminatrix heresum, interemtrix uiciorum, uera consolatrix desolatorum, reparatrix lapsorum, redemptrix captiuorum, adiutrix miserorum, protectrix omnium christianorum. Hec est que fugat demones, nubila serenat, tenebras adimit, lucem veritatis infundit. Dei genitrix, ex qua orta est sol iusticie, attolle oculos ad assumpcionem virginis et salua fili maiestate inueniens in occursum eius.

B [Conparatur] Soli. Quippe angeli redemptori occurrere potuerunt, matri uero celorum palacium penetranti filius ipse cum tota curia tam angelorum quam iustorum sollempniter occurrens [euehit][10] eam ad beate consorcium sessionis. Ieronymus[11]: Paupercula erat, cum acu et colo aquirebat victum suum, vnde pasceret filium suum. Conparatur beata uirgo lune. Racione forme et racione situs et racione motus. Secundum enim formam luna est pulchrior ceteris corporibus sub sole, et hec notat in beata virgine speciositatem virtutis, per quam excellit omnem puram creaturam. Prov. ultimo [31, 29]: *multe filie congregaverunt.* Secundum situs luna est uicinior nobis, hec notat in beata virgine singularem caritatem, per quam vicinior est et favorabilior est peccatoribus, unde dicitur aduocata nostra. Secundum motum luna est retardans[12] firmamenti impetum quia uadit contrario motu ad firmamentum sicut cetere planete, hec notat in beate virgine, potest autem oracionum, per quam auertit et retardat iracundiam patris, vnde cantamus ei: *Recordare uirgo mater.* Item racione effectus, luna recepit lumen a sole et dat mundo. Sic beata uirgo lumen [gratiae][13] recepit, cum mundus non est dignus illam recipere et dat omnibus inuocantibus eam. **B** Cum tu dignus non eras, cui filius dei daretur, datus est marie, ut per eam acciperes quidquid haberes, ab ipsa enim accepit auxilium et ex ea quotidie informacionem uite et habundanciam [gratiae][14] omnis ecclesia sanctorum. Ipsa est enim puteus

---

[10] euehit] helyett *euerit.*

[11] *jro*-nak rövidítve.

[12] retardans] *recordans*ból javítva.

[13] nem világos rövidítés értelem szerinti feloldása.

[14] ua.

aquarum uiuencium, quam exhauriri non potest, sed de plenitudine accipiunt uniuersi, videlicet captiuus redemptionem, eger curacionem, merens consolacionem, peccator veniam, iustus graciam, angelus leticiam, tota trinitas gloriam, propriam filiis humane carnis substanciam, ut non est qui se abscondat a calore eius. **B** Ipsa namque aptissime ergo sideri conparatur, quia sicut sine sui corrupcione sidus emittit radium, sic absque sui lesione uirgo parturit filium. Nec sideri radius minuit claritatem nec uirgini filius suam integritatem. Ipsa est ergo stella ex Yacob orta, cuius radius uniuersum mundum illuminat, cuius splendor prefulget superis, et inferos penetrat, terram perlustrans et calefaciens, magis mentes, quam corpora, fouet uirtutes et expugnat uicia.

Körmendy Kinga *(Budapest)*

Padova kánonjogi doktorai és kódexeik az esztergomi káptalanban a XIV–XV. században

Vitéz János 1448. március 18-án írt levelének egyik megállapításához fűzte Ivanich Pál 1451-ben a következő megjegyzést: „...én is megismertem három rövid esztendő leforgása alatt hét olyan doktort, aki Itáliában kiképeztetve tért onnan vissza, és még többről is van tudomásom, akik ismeretszerzés céljából utaztak oda."[1] Ivanich Pál meg nem nevezett ismerősei nagy valószínűséggel a kánonjog doktorai voltak, akikkel elsősorban székesegyházi vagy társaskáptalanokban, illetve ezek javadalmasaiként a királyi kancelláriában találkozhatott.[2] A középkori Magyarországon nem lévén tartósan működő egyetem, felsőfokú jogi tanulmányokat csak külföldi egyetemeken lehetett folytatni. Az egyházi és világi jogszolgáltatás vezetői legmagasabb jogi képesítésüket majdnem minden esetben itáliai egyetemeken szerezték meg.

A középkori magyar jogszolgáltatás egyik sajátossága, hogy az egyházi intézmények is részt vettek mint hiteleshelyek a világi bíráskodásban, a hazai jog alapján működve. Egyházi bírósági tevékenységüket azonban a kánonjog szabályozta.[3] Az egyetemet járt, és lehetőleg kánonjogi fokozattal rendelkező káptalani tagok kaptak megbízást az egyházmegyei bíróságok vezetésére, a szentszéki bíráskodásban való közreműködésre.[4] A külföldi egyetemi tanulmányaikat befejezők pedig Bónis György megállapítása szerint is „...alig térhettek haza anélkül, hogy a legfontosabb jogi szövegeket ne hozzák magukkal."[5] Az általa feltételezett jogi könyveket az esztergomi káptalan egyetemet járt tagjainál próbáltuk eddigi kutatásainkban példányazonosítással meghatározni.[6]

---

[1] *Vitéz János levelei és politikai beszédei.* Bp., 1987. Vál. és bev. Boronkai Iván. 54. 4. j. Magyar ritkaságok.

[2] Országos érdekű, sikeres diplomáciai szolgálatokért, kancellária vezetésért főpapi méltóságot is nyerhettek, de számos kancelláriai alkalmazott kapott egyházi javadalmat szakmai tevékenységének ellenszolgáltatásaként. A középkori magyar jogásztársadalomban tényszerűen regisztrálta ezt a jelenséget Bónis György *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon.* Bp., 1971-ben megjelent munkájában. Vö. Fügedi Erik: *A XV. századi magyar püspökök.* In: Fügedi Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról.* Bp., 1981. 89–113.

[3] Bónis 1972. 59–140. Uő.: *A sasadi tizedper közjegyzői a XV. század derekán.* Levéltári Közlemények 42 (1971) 103–112. Erdő Péter 82–83.

[4] Bónis 1974. 95.

[5] Bónis 1972. 25.

[6] Körmendy 1986. A tanulmány a kodikológiai kutatás műhelytanulmányaként született, s a kötet jellege miatt nem tartalmazhatta az egész jegyzetanyagot.

1543-ig, Esztergom török kézre kerüléséig 104 káptalani tag jogi tanulmányairól van nyomtatott forrásból ismert adatunk. Közülük 83 ténylegesen a káptalan jogszolgáltatási feladatait látta el. 21 esztergomi káptalani javadalommal királyi szolgálatot, diplomáciai, kancelláriai tevékenységet jutalmaztak királyaink. A káptalanban működő kanonokok közül 30 itáliai egyetemeken tanult. Bolognát 16, Padovát 14 joghallgató kereste fel.[7] Bologna az Árpád-korban és a Jagello–Ferdinánd időszak alatt volt látogatottabb. Padovában a XIV–XV. században, elsősorban az Anjou uralkodók idején találunk több esztergomi káptalani javadalmast, vagy későbbi esztergomi kanonokot.[8] Az Árpád-kori esztergomi kanonokok jogi könyveire csak levéltári forrásokból rendelkezünk utalásokkal.[9] Az Anjou-korból viszont három, ma is meglévő kódex kapcsolódik esztergomi javadalommal rendelkező jogvégzettek padovai tanulmányaihoz, illetve kapcsolataihoz.[10] Közülük eddig is ismert volt a szakirodalomból Vásári Miklós esztergomi prépost két kötetes dekretális gyűjteménye,[11] amit 1343-ban másoltak és díszítettek a Nagy Lajos-kori capella regia vezető jogász személyiségének, a későbbi esztergomi érseknek. A padovai Bibliotheca Capitolareban lévő kódexek valószínűleg sohasem kerültek Magyarországra, egyik tulajdonosuk Jacapo Zeno padovai püspök volt.[12] Az ő tulajdonából juthatott jelenlegi őrzési helyére a két kötetes mű. A *Liber sextus* szövegét tartalmazó első kötet külön értéke, hogy Szent István legendájának négy epizódját festette meg Vásári Miklós. Gézát és István királyt mint a magyarokat a kereszténységre vezető fejedelmeket ábrázoltatta.[13] A jogász főpap így egyszerre kifejezésre juttathatta a kereszténység és az írott jog összekapcsolódását, hiszen a kereszténységgel együtt a középkor nemzetközi szinten érvényes joga, a kánonjog Magyarországon is érvényes volt, egyházi bíróságokon keresztül például a személyi és családjogban.[14]

Zsigmond király környezetében Vásári Miklóshoz hasonló jelentős egyházi és politikai személyiség volt Kanizsai János főkancellár, esztergomi

---

[7] Körmendy 1986. 200–202.

[8] Uo. 200.

[9] Az Árpád-korban Digesta kötetek eladásáról van tudomásunk 1266, 1268-ból. Veress 1941. 4–5, 7. Sokat idézett forrás László esztergomi prépost végrendelete 1277-ből. Ivánka Endre: *László mester esztergomi prépost könyvtára 1277-ben.* Theologia, 4 (1937) 221–226. Bónis 1972. 22. Vö.: Körmendy 1986. 194.

[10] A kódexeket nem volt alkalmam eredetiben tanulmányozni, így a szakirodalom alapján ismertetem padovai, illetve esztergomi vonatkozásaikat.

[11] Gerevich Lászlóné: *Vásári Miklós két kódexe.* Művészettörténeti Értesítő, 6 (1957) 133–137. *Vásári Miklós.* In: Hoffmann Edith: *Régi magyar bibliofilek.* Hasonmás kiadás és újabb adatok. Szerk. Wehli Tünde. Bp., 1992. 221.

[12] Gerevich Lászlóné: *Vásári Miklós két kódexe.* i. h. 137.

[13] *Magyarországi művészet 1300–1470 körül.* I. Bp., 1987. 207, 363. A kódex díszített lapjainak képe. Uo. II. 297, 298.

[14] Bónis 1972. 82.

érsek.[15] Padovai egyetemi tanulmányait esztergomi préposti javadalommal végezte kb. 1374–1379 között. 1377-ben ő volt az ultramontánok rektora az egyetemen.[16] Ezen adat hívta fel figyelmemet a bambergi Staatsbibliothek egyik dekretalis kommentárokat tartalmazó kódexében lévő beírásra: „veni ad dominum prepositum Ecclesie strigoniensis Anno domini MCCCLXXVII."[17] Kollányi Ferenc említést tett Kanizsai padovai könyvmásoltatásairól és könyvbeszerzéseiről.[18] Amennyiben a kódex eredetiben való tanulmányozása kétségtelenné teszi, hogy valóban Kanizsai megrendelésére készült, ismertté válik ennek a padovai könyvmásoltatásnak legalább egy emléke, és Kanizsai János könyvtárából azonosíthatunk egy kánonjogi alapművet, Gergely pápa dekretalisait Bernardus Parmensis glosszáival. A kötet külföldre kerülésének egyik lehetséges magyarázata Kanizsai részvétele 1417-ben a konstanzi zsinaton.[19] A zsinati ülésekre vihette magával a kötetet, ezután pedig a legkülönbözőbb utakon, módon kerülhetett Bambergbe.

Kanizsai János érsekkel a konstanzi zsinaton létesíthetett kapcsolatot egy másik padovai kánonjogász, Domonkos őrkanonok a váradi káptalanból.[20] 1417. december 7-én egy supplikációban Domonkos decretorum doctor Kanizsai János érsek familiárisa és káplánjaként szerepel, és 1418. március 16-án újabb kérvényben már egy esztergomi kanonokságért folyamodik a pápához.[21] Dominicus Galli de Bodon nemcsak esztergomi kanonokságot nyert Kanizsai János pártfogásával, hanem nem sokkal pártfogója halála után az esztergomi egyház Szent István első vértanúról elnevezett társaskáptalanjának préposti javadalmát is megkapta.[22] Bodoni Domonkos esztergomi káptalani tagságában nemcsak a zsinati ismeretség, hanem a padovai kánonjogi doktorátus is bizonyára szerepet játszott. Padovában 1400-ban váradi lektori javadalommal tanult, doktori vizsgáját 1402. szeptember 2-án tette le.[23] Eb-

---

[15] Kollányi 67. Bónis 1971. 95–96. Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon.* Bp., 1984. 24–30., passim. Engel Pál: *Zsigmond bárói: rövid életrajzok. A Kanizsai testvérek.* In: *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban 1987. május–november.* I. *Tanulmányok.* Bp., 1987. 424–425. Kovács N. 161.

[16] Veress 1915. 3.

[17] B. H. N. 13.

[18] Kollányi 67.

[19] Uo. Konstanzban használt Kanizsai címer van OSzK Cod. lat. 383. B. H. N. 908. A tétel azonos B. H. N. 303.

[20] Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története* II. Nagyvárad, 1883. 117–118.

[21] Lukcsics I. N. 47. N. 62.

[22] Uo. N. 67. 1418. június 29. Vö. Lukcsics I. N. 169. 1419. május 19. Bodoni Domokos, mint a Szt. István társaskáptalan prépostja a Kanizsai János érsektől kapott jogok megerősítéséért folyamodott. Vö. Pór Antal: *Az esztergom-várbeli Szent István első vértanúról nevezett prépostság története.* Felolvasások a Szt. István Társulat Tud. és Irod. Osztályának üléseiből. 74. sz. Bp., 1909. 29–31.

[23] 1391-ben iratkozott be a bécsi egyetemre Dominicus Galli de Waradino néven. Tonk N. 462. sem fogadja el Veress 1915. 4. adatát Bodoni Domonkos 1399-i padovai jelenlétére. Vö. Veress 1941. 153. Ld. még Veress 1915. 4–7.

ben az évben másoltatta le egy meg nem nevezett decretorum doctor számára Hieremias de Montagnone padovai bíró *Compendium moralium notabilium* című művét.[24] A kódex ma az Escorial könyvtárában van, ahová Antonio Augustin, tarragoniai püspök (†1586), a kánonjogtörténet atyjának könyvtárából került.[25] Bodoni valószínűleg tandíj-adósság ellenértékeként íratta a könyvet az egyetem egyik tanára számára.[26] Erre abból is következtethetünk, hogy nem egy klasszikusnak számító szöveggyűjteményt másoltatott le, amit saját maga is használhatott volna, hanem egy padovai vonatkozású szerző munkáját.

A XV. század első felében a külföldi egyetemi tanulmányokban általánosnak mondható jelenség, hogy a magyarországi diákok az ars fakultásra Bécsbe, illetve később Krakkóba íratkoztak be, esetleg jogi tanulmányaikat is itt végezték. Csak azok, akik doktori fokozatot kívántak szerezni, folytatták tanulmányaikat itáliai egyetemeken. Ez a jelenség különösen szembetűnő a század 40-es éveitől.[27] Az esztergomi káptalanban ezekben az évtizedekben, Szécsi Dénes érseksége (1440–1465) idején találjuk a legtöbb kánonjogi fokozattal rendelkező káptalani tagot, 17-et. Közülük 12 még Zsigmond alatt kezdte meg egyetemi tanulmányait, hat pedig tovább működött Hunyadi Mátyás idején, Vitéz János érseksége (1465–1472) alatt is. Bologna, Padova, Ferrara egyetemén nyolcan tanultak.[28] Az 1440-es években Padova és Ferrara

---

[24] B. H. N. 1172. Nyomtatott katalógus alapján történt leírását Marth Hildegard volt szíves a helyszínen ellenőrizni a katalógusban. E szerint a kódexben olvasható beírás: „Scriptum ad postulationem Nobilis et egregij virj domini dominici quondam Galli de bodau de Ungaria decretorum doctorj famosissimo currente Anno d(omi)ni Millesimo Qudringentesimo secundo." Vö. *Catalogo de los Códicos Latinos de la Biblioteca del Escorial por el P. Quillermo Antolós.* Madrid, 1911. Vol. II. 315–316. Hieremias de Montagnonét ld. Jöcher, Chr. Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten Lexicon* II. Leipzig, 1750. 1865. A kódex jelzete: h. II. 11.

[25] Schulte III/1. 723–728. *Dictionnaire de droit canonique T.* I. Paris 1935. 528–536. Erdő Péter 131. Ld. még: 24. jegyzetet.

[26] Békefi 35.

[27] Ostffi Miklós Bécs 1450. Schrauf 1892 111, 119. Bologna 1454. Veress 1941. 62. Esztergomi nagyprépost 1453–1481. Kollányi 97–98. – Gergely a szabad művészetek mestere; az egyházjog licentiatusa. Kollányi 102. 1450 Bécs, 1455 Bologna. Veress 1941. 43. Az esztergomi káptalanban 1459–1480 között barsi főesperes, így valószínű, hogy a Collegium Christi költségén tanult. Vö. Körmendy 1983. 13. – Kozárdi László szintén barsi főesperes 1453–1459 között, majd szenttamási prépost 1472-ig. Kollányi 101. 1442. Bécs. Schrauf 1892. 194. 1450. október 19. Padova artium doctor, archidiaconus et canonicus Strigoniensis. Itt szerezhette kánonjogi doktorátusát. Veress 1915. 10. Veress 1941. 407. – Komjáthi Antal 1436. Bécs. 1450. Bécs, jogi kar canonicus Strigoniensis Schrauf 1892. 81, 143. Padovából Ferrarába ment át és ott doktorált 1453-ban. Veress 1941. 160, 360. Kollányinál 105. csak 1459–1462 között szerepel. – Lippai Mihály 1437. Bécs Tonk N. 1610. 1442-1448. Padova kánonjogi doktor Veress 1915. 8. Veress 1941. 156–157. Esztergomi őrkanonok 1453–1476. Kollányi 101.

[28] Szécsi Dénes maga is kánonjogi doktor Bolognában. Kovács N. 71. Zsigmond alatt kezdték el tanulmányaikat:
1420–1447. Tompa Tamás zólyomi főesperes, kánonjogi doktor. Kollányi 89.; 1425–1457. Temesvári Miklós az egyházjog doktora, érseki helynök. Kollányi 90. MUW 1411 II H 13.;

vonzotta a legtöbb magyar hallgatót, a bolognai egyetem válsága miatt. Vitéz János is Padovába küldte Janus Pannoniust kánonjogi tanulmányokra és doktorátusának megszerzésére.[29]

1427–1446. János nógrádi főesperes baccalaureus iuris. Kollányi 92. L427. Bécs. jogi kar. Schrauf 1892. 127.;
1444–1462. Gergely milkói püspök, honti főesperes, érseki helynök. Kollányi 95. MUW 1423 II H 31.;
1445. Szepesi Gáspár kanonok. Kollányi 95. 1430. Bécs Caspar (de Brewicz) canonicus ecclesie Strigoniensis pro baccalaureatu iuris. Schrauf 1892. 126, 130.;
1446. Albert barsi főesperes, az egyházjog doktora. (Kollányi 95. Vö. Albert György fia nógrádi főesperes, 1457-től nyitrai főesperes, érseki helynök 1450–1469. Kollányi 97. MUW 1422 I H 36. Vö. Schrauf 1892. 54, 128, 131–132, 134.
1446–1469. Örmény Tamás az egyházjog licentiatusa, szentgyörgymezei prépost. Kollányi 95. Beke Margit: *Vitéz János esztergomi udvara.* In: *Vitéz János emlékkönyv.* Esztergom évlapjai/Annales Strigonienses 1990. 60–61.;
1453–1460. Pográni Benedek az egyházjog doktora, kanonok. Kollányi 101.;
1453–1476. Lippai Mihály őrkanonok, az egyházjog doktora. Kollányi 101. MUW 1437 I H 42.
1453–1482. Trevisoi Simon. Az egyházjog doktora, a római jog licentiatusa. Kollányi 98–99.;
1459. Turóczi Bereck kanonok, az egyházjog doktora. Kollányi 104.;
1459–1462. Komjáthi Antal kanonok, az egyházjog doktora. Kollányi 105. MUW 1436 I H 6.
Rajtuk kívül még Szécsi Dénes érseksége alatt lettek az esztergomi káptalan tagjai:
1453–1472. Kozárdi László barsi főesperes, szenttamási prépost, az egyházjog doktora. Kollányi 101. 1442. Bécs. Schrauf 1892. 194.;
1453–1481. Ostffi Miklós nagyprépost. Kollányi 97–98. MUW 1450 II H. 3.;
1457. Petrus de Ungaria canonicus Strigoniensis. Bolognában. Kollányi 102. Veress azonosítja Paliznai Péter kanonokkal 1459–1462. Kollányi 103. akinek a tanultságáról nincs egyelőre adatunk.;
1459. Sellyei András kanonok, az egyházjog doktora. Kollányi 103. 1455. Bologna. Veress 1941. 43.;
1459–1480. Gergely barsi főesperes, az egyházjog licentiatusa. Kollányi 102. 1455. Bologna. Veress 1941. 43.
A 17 káptalani tag közül nyolcnak van itáliai egyetemi tanulmányáról tudomásunk és csak egyedül Ostffi Miklós nem szerzett fokozatot közülük:
Lippai Mihály az egyházjog doktora Padova, 1448. Veress 1915. 8.;
Kozárdi László az egyházjog doktora, Padova, 1450. Veress 1915. 10.;
Komjáthi Antal az egyházjog doktora, 1453. Ferrara. Veress 1941. 160, 360.;
Trevisói Simon az egyházjog doktora, 1453 előtt Ferrara. Veress 1941. 355–356.;
Gergely barsi főesperes az egyházjog licentiatusa, 1455. Bologna. Veress 1941. 43.;
Petrus de Ungaria kánonjogból vizsgázott 1457. július Bologna. Kollányi 102.;
Sellyei András az egyházjog doktora. 1459. Bologna. Veress 1941. 45.;
Ostffi Miklós 1454. Bologna. Veress 1941. 42.
Az 1439–1465, Szécsi Dénes érseksége alatt kánonjogi végzettséggel rendelkezők közül hatan, (Örmény Tamás, Albert nógrádi főesperes, Trevisói Simon, Kozárdi László, Lippai Mihály, Gergely barsi főesperes) kánonjogi fokozattal működtek Vitéz János érseksége alatt, egyedül Ostffi Miklós nem rendelkezett fokozattal Vitéz udvarában ebből a társaságból. Vö. Beke Margit: *Vitéz János esztergomi udvara.* i. h. 61–63.

[29] Huszti 146. Bologna válságára és benne Bessarion tevékenységére ld. Ludwig Mohler: *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann.* I. Paderborn, 1923. 263–265. Vö. Huszti 32.

Padovában tanult Lippai Mihály is, aki 1453-tól az esztergomi káptalan őrkanonokja volt.[30] Az 1686-ban Budáról Bécsbe került könyvanyag kánonjogi kódexeinek kodikológiai vizsgálatával azonosíthattunk újabb XV. századi kódexeket, amelyek az esztergomi káptalan jogvégzett tagjainak a hagyatékából kerültek a székesegyházi káptalan tulajdonába. Lippai Mihály padovai egyetemen másolt kéziratában is szerepelnek mindazok a magyar studensek, akiket eddig Veress Endre forráskiadványából ismertünk.[31] Az ÖNB 5107 jelzetű, 602 foliót tartalmazó kódexének folio 501 rectón jegyezte le Lippai, hogy a kézirat másolását 1444 húshagyókeddjén fejezte be. Ehhez a bejegyzéshez kapcsolódva, de más tintával és tollal rögzítette doktorrá avatásának részvevőit, valamint doktori vizsgájának időpontját: „promotus in doctorem decreti anno d(omini) M°CCCC^mo xlviij° in licenciatum in vigilia purificationis in februario deinde pecij Romam videndo ibi practicam reversus iterum paduam insignia doctoratus publice acceptam presentibus hungaris dominis Georgio Zaz Johanne Beczencz et Bario preposito agriensi Benedicto de hethe canonico simili agriensi et Sijmone Daruas arcium magistro erasmo presbitero etc." Egyetemi tanulmányainak menetét is nyomon követhetjük a kódexben. A folio 495 rectón olvasható baccalaureatusi vizsgájának időpontja: 1443. nagyszerda.[32] Lippai szabályszerűen hatévi egyházjogi tanulmány után jelentkezett doktori vizsgára, mert 1442-ben találkozunk először vele Veress Endre forráskiadványában.[33] Doktori vizsgájáról, amelyet 1448. február 1-jén tett le, eddig is volt tudomásunk,[34] de kódexének a folio 517 versóján a vizsga módjáról is találunk feljegyzést.[35] Az egyetemi statutumok szerint a magánvizsgára menőket elkísérhették lakótársaik, szomszédaik, rokonaik, öt olasz és öt ultramontán hallgató, de együttesen nem lehettek húszan.[36]

Lippai az avatásán résztvevők közül első helyen Georgius Zazt, azaz Szász Györgyöt említette,[37] aki bátyja, Enyedi Szász János protonotarius támogatásával kezdte meg tanulmányait Bolognában 1439-ben, melyeket Pa-

---

[30] Kollányi 101.

[31] Veress 1915. 8. Veress 1941. 156–157.

[32] ÖNB Cod. 5107 f. 495r. „baccalaureus in decretis padue MCCCC°xliii promotus in quarta feria magne ebdomade." Vö. B. H. N. 201.

[33] 1442. október 20-án orvosdoktori avatáson „...presentibus ...et domino Michaele de Lippa universitatis iuristarum scolare..." Veress 1941. 16. Hatévi kánonjogi tanulás után lehetett doktori vizsgára jelentkezni. Ld. Békefi 27.

[34] Veress 1915. 8.

[35] „Recitatio puncti ad gradum doctoratus Iuristarii Mich(aelis)" A doktori vizsga módjára ld. Békefi 29. *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte.* I. Hrsg. H. Coing. München, 1973. 78.

[36] Békefi 29.

[37] Bónis 1971. 150–151. Tonk N. 635, 935.

dovában folytatott, és itt doktorált 1448. május 18-án.[38] Lippai kódexének folio 18 rectóján olvasható a következő bolognai utalás Jacobus de Zocchis padovai tanár *repetitió*jához kapcsolódva, részben lapszéli megjegyzésként: „Anno etc. xlv bononie disputatam Padue v(er)o sc(ri)ptam." Sem a repetitio másolata, sem a lapszéli megjegyzés nem Lippai írása, így valószínűnek tarthatjuk a kézirat Szász Györgyhöz való kapcsolását a bolognai tanulmányok alapján.

Szász Györggyel együtt volt tanú Lippai avatásán Johannes Beczencz. Együtt szerepelnek 1448. április 17-én Egidius Marci Hungari vizsgáján szintén tanúként Johannes Bezench et Hungaria et presbiter Septemcastrensis és Georgius plebanus de Sebes néven.[39] Nicolaus Barius, Benedictus de Hethe és Symon Darwas artium magister társaságában jelen volt Szász György doktori vizsgáján is 1448. május 18-án.[40] Johannes Beczencz a presbiter Septemcastrensis megjelölés alapján Szász György földije lehetett. Vele hagyhatta el Padovát, mert nem találkozunk vele Szász György doktori vizsgája után többet. Lippaival való kapcsolata nem szakadhatott meg a padovai tanulmányok befejezése után sem, mert 1461-ben mint esztergomi kanonok képviseli a káptalant egy peres ügyben. Azonosítása a Kollányinál megjelölt oklevél eredetiben való ellenőrzése után kétségtelen, nevét ugyanis Beczencz formában találjuk.[41] A Beczencz helynév azonosításában nem sikerült az eddigi megoldásokon túllépni.[42]

Nicolaus Barius (Barius Miklós) egri prépost, alkancellár, királyi követ pályája, Vitéz Jánossal való barátsága mind az irodalomtörténet, mind a jogtörténet szakirodalmából ismert.[43] Társa, Hethi Benedek egri kanonok 1451. július 20-án tette le doktori vizsgáját. Hazatérve 1454-től egri vikáriusként működött.[44]

Lippai padovai tanulótársai közül Symon Darwas de Hanwa artium magister a Vitéz János, illetve Janus környezetében élt Simon, Simon de Ungaria révén szerepel az irodalomtörténeti szakirodalomban.[45] Simon Dorffas

---

[38] Veress 1915. 8. Veress 1941. 38, 158.

[39] Veress 1915. 8. Tonk N. 990.

[40] Veress 1941. 38. Symon Darwas artium magister nevét az általa következetesen leírt formában használjuk.

[41] Johannes de Beczencz a váci káptalan 1461. augusztus 2-án kiadott oklevelében. Esztergomi káptalan Országos Levéltár Capsa 18. Fasc. 3. N. 9. Reczenczi Imre formában Kollányi 106.

[42] Beczencz helységből többen is beiratkoztak a bécsi egyetemre. Pl. Albertus de Beczencz 1421. április 8. Schrauf 1892. 51. Schrauf 1892. 96. 4. jegyzet szerint Besince nevű Baranya megyében lévő helységgel azonosítja. Tonk 250–251., nem vette fel a helynévmutatóba.

[43] Bónis 1971. 171–172. Huszti 33. passim. Kovács N. 241.

[44] Kovács N. 47.

[45] Huszti 33. nem azonosítja Barius doktorrá avatásán jelenlévő Simon magisterrel, vö. 46. j. Veress azonban a Bolognában szereplő 1459. december 3-án doktori vizsgát tett Simonnal azonosítja, neki tulajdonítva a ferrarai éveket is. Veress 1941. 45, 361. – Symon Darwas

de Hanna néven jegyezték be 1442-ben a bécsi egyetem anyakönyvébe, és 1448–1450 között a padovai egyetemi forrásokban fordul elő.[46] Padovai egyetemi tanulmányainak azonban van egy kéziratos bizonyítéka is. Az ÖNB Cod. 5051 jelzetű dekretális kommentár folio 470 verson lévő explicit szerint: „per me Symonem Darwas de hanwa tunc arcium liberalium magistrum... anno 1451°" fejezte be a másolást. A kódexben közel egykorú kézzel az esztergomi Collegium Christi possessor bejegyzése található.[47]

1450. október 19-én Symon Darwassal Nicolaus Barius doktori vizsgáján tanúként jelen volt Ladislaus artium doctor et archidiaconus Strigoniensis, aki Kozárdi László egyházjogi doktor, barsi főesperessel azonos.[48] A mindenkori barsi főesperes volt a Collegium Christi, az esztergomi egyházban a szegény diákok külföldi tanulmányainak támogatására alapított intézmény elöljárója. Kozárdi padovai tanulmányai idején szerezhette meg maga vagy a Collegium Christi könyvtára számára Symon Darwas kéziratát. Ugyanis a kódex 470. fóliója utáni harmadik számozatlan tépett folio versoján egy obligatio töredéke olvasható: „obligor magistro Symoni... manu propria fateor..." Sajnos a lényeg hiányzik, talán nem véletlenül.[49]

Symon Darwas bejegyzéseit azonban még egy másik kódex is őrzi. Az ÖNB Cod. 4169 jelzetű XV. századi kánonjogi kódexe a dekretálisok II. könyvéhez, valamint a Clementinae egyes részeihez fűzött kommentárokat tartalmaz.[50] A kódex több kéz írása. A szövegmásolás nem folyamatosan

---

mindig használta családnevét és fokozatát, sohasem szerepelt Simon de Ungaria néven. Vö. Veress 1915. 9, 10. Veress 1941. 157. forrásában Lippai doktorrá avatásán Symon de Darwas artium doctor szerepel, ami nyilvánvaló elírás, mert Lippai a kódexében (ÖNB Cod. 5107 folio 501 recto) Symon Darwas artium magisterként jelölte meg, és saját maga is artium magisternek írja magát ÖNB Cod. 5051 folio 476 verson 1451-ben.

[46] MUW 1442 I. H 20. Schrauf 1892. 92. Padovában tanú Lippai Mihály, Szász György, Kisvárdai István és Barius Miklós vizsgáin, illetve doktorrá avatásán. Veress 1915. 8, 9, 10. Barius doktorrá avatásán lévő artium doktor fokozatát így értelmezzük: „...magistro Simone, arcium doctore Johanne ac Helia..." Vö. Veress 1915. 10. Huszti 33. – A hanvai Darvas családot 1443-ban erősítette meg Zsigmond király gömöri birtokaikban. 1466-ban egy birtokperben Darvas András és fiai Bálint mester Gergely nevű fiával és Dávid fordulnak elő, tehát Symon Darwas valószínűleg már nem él. Ld. Forgon Mihály: *Gömör-Kiskont vármegye nemes családai.* Kolozsvár, 1909. 189–190. (A kötetre Ritoók Zsigmondné hívta fel a figyelmemet. Neki köszönöm a magyarországi Simonokra vonatkozó adat egyeztetését is.) – A Darvas család Bálint nevű tagja is beíratkozott a bécsi egyetemre 1445. első félévében. Schrauf 1892. 92, 97. MUW 1445 I H. 17.

[47] B. H. N. 195. Körmendy 1983. 16. Symon Darwas de Hanwa artium magisterről ez az utolsó adatunk. Vö. 46. jegyzet.

[48] Kollányi 101. Veress 1941. 407–408. Ld. még 28. jegyzetben.

[49] Párhuzamként egy könyvkölcsönzési elismervény kínálkozik: „Ego magister Nicolaus de Karol fateor me recepisse a domino custode unum librum ecclesie super Decretum..." Solymosi 103.

[50] B. H. N. 177.

történt. Az évszámok tanúsága szerint a másolást a jelenlegi folio 87 recton 1448-ban kezdték el a de testibus et attestationibus titulus per tuas capitulumával, és a dekretális kommentárt befejezték a folio 314 verson. A Clementinae kommentárt a folio 316 recton kezdte el ugyanez a kéz és a f.olio 350 recton megjegyezte: „vacat... ipco iuris decreto de multo..." A dekretálisok előző részét az elején csonka kódex jelenlegi 1 recto 84 verso folióin találjuk. A folio 84 verso tanúsága szerint: „Sequitur capitulum per tuas et hic nichil deficit. Anno 1449 multum festinanter scripsi etc. Sequitur c(apitulum) per tuas nichil deficit." A folio 85 recto 86 versora Symon Darwas egy glosszát másolt, és az ő lapszéli jegyzetei találhatók a kódex több oldalán, többek között a folio 48 verso első bejegyzésein kívül még a folio 225 recto és 277 verso közötti oldalakon passim.

Az 1448-ban megkezdett másolás leírójának anyanyelvére is találunk bizonyítékot a kódex folio 230 rectóján: „meg faradeg lehet es yere haza hethij." Akit a megfáradt másoló hazavár, nem más, mint Benedictus de Hethe, Symon Darwas, Johannes Beczencz valamint Georgius Zaz és Nicolaus Barius tanútársa Lippai doktorrá avatásán. A másolására magyar nyelvű utalást is olvashatunk a folio 12 verson: „nem vala más sexterno" megjegyzéssel indokolta az ívfüzet lapszámainak változását.[51] A kódexben további magyar nyelvű bejegyzések: folio 94 recto „Sekijel Maria", valamint a folio 141 recton lejegyezte véleményét padovai tanáráról és a másoltakról: „Iambor vagi io chokiis."[52]

Az ÖNB Cod. 5107, 5051 és 4169 jelzetű kódexeket a személyi kapcsolatokon kívül összefűzi Jacobus de Zocchis padovai professzor tanári tevékenysége is. Mindhárom kódexben találunk utalást magára vagy nyomtatásban is megjelent *Canon, omnis utriusque sexus disputatum ac repetitum* című művére.[53]

---

[51] Az eredeti ívjelzések a jelenlegi folio 14 rectotól követhetők b1 jelzéstől. A 6 lapos ívfüzetek váltakoznak az 5 lapos ívfüzetekkel, a folio 262 rectotól ötlapos, quinterno füzetekre másolták a kódex szövegét. A folio 1 recto 13 verso rongált volta miatt további következtetések levonása erőltetett, amit az elején hiányos szöveg is nehezít. A folio 230 recto hethij névalakjára ld. 44. jegyzet.

[52] A kódex folio 51 verson a Fraternitas capitulumhoz kapcsolódva „Egregius dominus Zokchiis(!)... quam legit in studio padwano(!)... utalás szintén a magyar anyanyelvűségre vall a név helyesírásával. Zocchis nevének helyesírása a Cod. 5107-ben is árulkodó: folio 18 recto Czokis, a Cod. 5051 folio számozatlan 472 verson Czokiis a névforma. Ez utóbbi két kódexben szintén olvashatunk egy-egy magyar nyelvű lapszéli jegyzetet. A Cod. 5107 folio 380 verson a „kew bania", a Cod. 5051 folio 53 recton a „zegen teologosok" bizonyítják a kódex tulajdonosainak anyanyelvi hovatartozását.

[53] ÖNB Cod 5107 folio 18 recto „Finis huius notabilis Repetitiones collecte per famosissimum Iuris utriusque doc(toris) domini Iacobum de Czokis de Ferraria Protunc huius Florentissimi studii ordinarium Anno etc xlv bononie disputatam Padue vero scriptam." A Cod. 5051 folio számozatlan 472 verso Inc. Dominus Iacobus Czokiis in repetitione c(apitu-

Lippai Mihály esztergomi őrkanonok Padovában volt társai közül Symon Darwason kívül még Johannes Beczenczről rendelkezünk esztergomi vonatkozású adattal. Az ÖNB Cod. 4169 jelzetű kódexének egyik lehetséges másolójaként őt is számításba vehetjük. Kétségtelen bizonyítékra erre vonatkozóan nem számíthatunk, mert az esetleges possessor bejegyzéseket is tartalmazható első foliok hiányoznak a kódexből, és ráadásul még át is kötötték a XVIII. században. Nem zárhatjuk ki így azt a lehetőséget sem, hogy ez a kódex is Symon Darwastól Kozárdi László közvetítésével került Esztergomba, és a székesegyházi könyvtár többi kötetével együtt Budáról Bécsbe 1686-ban.[54]

A jelenleg Bécsben lévő, egykor az esztergomi székesegyház középkori könyvállományában volt kódexek első tulajdonosai a padovai egyetemen szerezték meg azt a jogi szaktudást, ami képessé tette őket mind az állam-, mind az egyházkormányzás és bíráskodás feladatainak megoldására. Nem kis részük volt abban, hogy az Esztergomban működő olasz vikáriusok „hamar megtalálták a közös nyelvet munkatársaikkal, hiszen mindnyájukat a nagy itáliai egyetemeken megtanult kánonjog irányította."[55]

---

lum) omnis utriusque sexxus X ut in dicta repetitione. Symon Darwas összefoglalása a repetitioról. Zocchis padovai előadására hivatkozás: ÖNB Cod. 4169. folio 51 verso. Vö. 52. jegyzet. – Jacobus de Zocchis (Zochis) de Ferraria 1429-től a kánonjog rendes tanára Padovában. Tanait 1443-ban véglegesítette. 1457-ben halt meg. Művei közül a terjedelmes kommentár, a *Canon, omnis utriusque sexus, disputatum et repetitum* 1472-ben nyomtatásban is megjelent Padovában. Schulte L/2. 327–328. A mű egyik Bécsben lévő kéziratára is hivatkozik Schulte I/2. 328. 4. jegyzetben, az ÖNB Cod. 4036 jelzetű kódexe többek között ezt is tartalmazza. A kódex magyar vonatkozásait figyelmen kívül hagyta, míg a prágai kéziratnál jelezte az egyetemi jegyzet tulajdonosát. Az ÖNB Cod. 4036 B. H. N. 174. szintén Budáról került Bécsbe. Egyik tulajdonosa, Kápolnai Jakab a kódexet Kápolnai Mihály győri kanonoktól örökölte, majd a győri székesegyház Szt. Jakab és Ágoston oltárának hagyta. Folio 1 recto „nunc Magistri Jacobi de Kapolna legatus altari Sancti Jacobi et Augustini" (Vö. Bedy Vince: *A győri székesegyház története.* Győr, 1938. 88, 101. Győregyházmegye múltjából I.) Kápolnai Mihály egyetemi tanulmányairól nem rendelkezünk adattal. Kápolnai Jakab esztergomi kanonok volt 1469–1497. Kollányi 110. Egyetemi tanulmányairól nincs adatunk. – Zocchis egyetemi tanári tevékenységéhez kapcsolódnak dekretális kommentárjai is: *Commentarius (Lectura) in quartum librum Decretalium,* valamint *Lectura in primun librum decretalium.* Schulte 1/2. 327. Az esztergomi kanonok kéziratai is részben ehhez a műfajhoz kapcsolódnak, de Lippai kódexe a saját célra összeállított kézikönyv jellegzetességeit hordozza. A változatos jogi tartalmú kódex egyes részeinek ismertetése meghaladja a jegyzet adta lehetőségeket így csak azt emeljük ki a tartalomból, hogy *Casus summari* megjelöléssel a folio 460 recto–495 recton a *Liber sextus* és a *Clementinae* anyagából készített összefoglalást. Vö. Erdő Péter: *Egyházi jogélet a középkori Veszprémben a Nágocsi-féle kódex tükrében.* In: *Tudomány és művészet Veszprémben a 13–15. században.* Veszprém, 1996. 82–84. Veszprémi Múzeumi konferenciák. 6.

[54] Csapodi Csaba: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek.* Bp., 1984. 54–55. (MTAK Közleményei. Új sorozat 15.)

[55] Bónis 1974. 100.

Rövidítések jegyzéke

B. H.	Csapodi Csaba—Csapodiné Gárdonyi Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt.* I–II. Bp., 1988–1993. MTAK Közleményei. Új sorozat 23, 31.
Békefi	Békefi Remig: *A bolognai egyetem XIV. és XV. századi statutumai.* Értekezések a történeti tudományok köréből. XIX. köt. 7. sz. Bp., 1901.
Bónis 1971	Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon.* Bp., 1971.
Bónis 1972	Bónis György: *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog.* Bp., 1972.
Bónis 1974	Bónis György: *Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korában és a Beneéthy formuláskönyv.* Levéltári Közlemények 44–45 (1974) 89–100.
Erdő Péter	Erdő Péter: *Introductio in historiam scientiae canonicae. Praenotanda ad Codicem.* Roma, 1990.
Huszti	Huszti József: *Janus Pannonius.* Pécs, 1931.
Kollányi	Kollányi Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100–1900.* Esztergom, 1900.
Kovács	Kovács Béla: *Studensek, magisterek, doctorok.* Archivum 11. A Heves megyei Levéltár közleményei 9 (1983) 5–41.
Körmendy 1983	Körmendy Kinga: *Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára a XIV–XVI. században.* MKSZ 99 (1983) 1–20.
Körmendy 1986	Körmendy Kinga: *Literátusok, magiszterek, doktorok az esztergomi káptalanban.* In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Szerk. Fügedi Erik. Bp., 1986. 176–202, 340–347.
Lukcsics 1931	Lukcsics Pál: *A XV. századi pápák oklevelei.* I–II. Bp., 1931–1938.
MKSZ	Magyar Könyvszemle
MUW	*Die Matrikel der Universität Wien.* Hrsg. Franz Gall. I Graz–Köln, 1956.
N.	numerus, numeri
Schrauf 1892	Schrauf Károly: *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Magyarországi tanulók külföldön* II. Bp., 1892.
Schulte I–III.	Schulte, Johann Friedrich: *Die Geschichte der Quellen und Literatur des Canonischen Rechts von Gratian bis auf die Gegenwart.* I–III. Stuttgart, 1875–1880.
Solymosi	Solymosi László: *Könyvhasználat a középkor végén.* (Könyvkölcsönzés a veszprémi székesegyházi könyvtárban) In: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról.* Bp., 1989. 77–119.
Tonk	Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban.* Bukarest, 1979.
Veress 1915	Veress, Andreas: *Matricula et acta Hungarorum in universitatis Italiae studentium.* I. Padua. 1264–1864. Kolozsvár, 1915.
Veress 1941	Veress Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai.* 1221–1864. Bp., 1941.

Petneki Áron *(Miskolc)*

„Romam festinant, et confluit orbis in Urbem,
Nec capiunt ipsae millia tanta viae.
Nescio credulitas haec si sua proderit ipsis,
Hoc scio: Pontifici proderit illa satis."
(Janus Pannonius: Deridet euntes Romam ad iubilaeum)

Zarándokság és a zarándoklatok kritikája

A középkori magyar zarándoklattal foglalkozó szinte valamennyi munka idéz egy részletet Szkárosi Horvát Andrásnak a világ háládatlanságát ostorozó verséből:

„A Krisztus mondja: jertek én hozzám, mit futunk Rómában,
Bódogasszonyhoz Coloniába, onnat a nagy Ágba,
Bolcsós helyekre a szent Jakabhoz a Compostellába
Az kinek nincsen annyi költsége, menjen csak Bátára,
Avagy Kassára, avagy Váraddá, avagy csak Darnóra,
De hol taníta minket a Krisztus ez fassangozásra?"[1]

Az idézetet kétféle kontextusban is használják: egyrészt utalás arra, hogy a középkori magyar zarándokok hány helyen fordulnak meg Európában, illetőleg melyek a legfontosabb magyarországi búcsújáróhelyek. Másrészt az egyébként kirívóan goromba hangvételű Szkárosi példáján idézik a zarándoklattal való szembefordulást, a reformációt, amely kritikai szellemével véget vet a középkori lélek vonzódásának a szent helyek iránt.[2]

1. *A reformáció előtti kritika*

A bizonytalanság

A középkori zarándokság-kritika legfőbb mozgatóereje kezdetben valószínűleg a bizonytalanság. A kétely nemegyszer magában a zarándokban is feléled: vajon nem hiábavaló-e a hosszú út? Megtalálja-e az üdvösséget, s nem szolgál-e kárhozatára (mint ahogy a méltatlan áldozástól való félelem is gyakran vált ki hasonló szorongást), s ennél is sokkal gyakrabban: megtalál-

[1] Szkárosi Horvát András: *Az Istennek irgalmasságáról, és ez világnak háláadatlanságáról.* In: RMKT 2. k. XVI. 204.

[2] Bálint Sándor: *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából.* 2. kötet. Bp., 1977. 82.; Bálint Sándor–Barna Gábor: *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza.* Bp., 1994. 89.

ja-e a fizikai gyógyulást, vagy a kért segítséget a szent helyen? Az égiekkel szembeni „adok-veszek" mentalitás sokkal erősebben benne van a középkori mentalitásban, mint azt az utókor által elképzelt imaginárius középkor-kép alapján hinnénk.

Ennek a félelemnek – s nyilván sokszori tapasztalásnak – a lecsapódása az az eléggé gyakori fordulat a legendákban, amikor egy-egy szent sírjához úgy kötődik a csoda, hogy a másik vagy a többi szent helyen ez nem történt meg. Nincs gyógyulás, csak egy megadott ereklyénél.

Ennek legismertebb közép-európai példája a Szent Imre-legendában található. A Tannhäuser-történettel párhuzamba állítható história hőse a német Konrád, akit a legenda magyar változata Corlathként emleget, s akit „bűneinek utálatos terhe annyira nyomasztott", hogy a pápától kért feloldozást. Hildebrand, vagyis VII. Gergely szigorú penitenciát ró ki rá: vasláncokkal lezárt páncélban kell zarándokolnia, s csak ott találhat feloldozást, ahol a gyónásának szövege eltűnik a lezárt pápai levélből. Olvassuk tovább a legendát az Érdy-kódex szövege szerint:

Vala egy nagy bynes ember kynek Corlath vala newe... Es mynden bwlchws helyeket zentöknek temeteesyt el yarnaa es vala hol wr istennek yrgalmassaga zerent az vasaak ew rola el zakadoznanak az lewelböl az bynök el vakartathnanok es az papay peechetök az lewelröl le hullananak ott twdnaa meg bochattathny az ew nagy byneyt. Mykoron az zegheen ember mynd ez vylagon zerenzertte nagy sok helyöket el yarth De sem Ierwsalemben sem egyeeb zentöknek coporssoyanaal yrgalmat nem leelth Vegre halwan magyar orzagban zent Isthwan kyralnak choda teetelyt mwkalkodeek nagy faratsaggal feyer varra...[3]

Konrád a fehérvári bazilikában elalszik – az antik inkubáció továbbélésének vagyunk tanúi – s álmában megjelenik neki Szent István, aki fiát ajánlja közbenjáróként, mert arra ő maga sem elég erős. Imre sírjánál azután lehullanak a láncok, a lepecsételt levélből pedig eltűnik a bűnlajstrom.[4]

Egy másik párhuzamos példával is szolgálok, ezúttal Észak-Európából. „Diversorum igitur sanctorum patrocinia humiliter implorantur, nec adest remedium" – olvashatjuk Brynolph Skara-i püspök egyik mirákulumában. Ugyancsak ehhez a nálunk kevéssé ismert északi szenthez kapcsolódik az az eset, midőn a Wilsnackba küldött votum mit sem ér, és csak a Brynolph-ereklyék hoznak gyógyulást (a kért terminusra ugyanis nem gyógyul meg az illető, s akkor fordul Brynolph-hoz).[5] A mai ember számára szinte szentség-

---

[3] *Érdy Codex,* II. fele. Közzéteszi Volf György. Bp., 1876. 442. (Nyelvemléktár. Régi magyar codexek 5.)

[4] *Árpád-kori legendák és intelmek.* Vál., bev. Érszegi Géza. Bp., 1983. 66–67.

[5] Krötzl, Christian: *Pilger, Mirakel und Alltag.* Formen des Verhaltens im skandinavischen Mittelalter. Helsinki, 1994. 298. (Studia Historica 46.) Krötzl szerint a szentek közt néha szabályszerű konkurencia figyelhető meg.

törés számba menne, ami a középkor mentalitásában magától értetődik: mivel elbizonytalanodunk a sokféle szent között, ezért az istenítélet egyik formája a sorshúzás: melyik szent segít, melyikhez menjünk zarándokolni?

A Szentvér-ereklyék és az ellenük való tiltakozás

A 13. századtól kezdve egyre erősebb lesz a vita Krisztus tényleges jelenlétéről a miseáldozatban. Ennek a teológiai vitának az argumentumait erősítik azok a csodák, melyek a konszekrált ostyához fűződnek. Itáliában a bolsenai mise csodája (a kételkedő pap kezében vérezni kezd az ostya) után az Alpoktól északra is egyre több helyen jelenik meg itt is, ott is a vérző ostya. Ennek a kultusznak a sötét árnyékaként húzódik meg a zsidók elleni vérvád, amely szerint nemcsak ártatlan keresztény gyermekeket kínoznak halálra, hogy a pászkába gyúrják vérüket (a kovásztalan kenyérbe vér, pláne embervér keverése minden vallásos zsidó számára a legteljesebb abszurditás!), hanem rávesznek pénzéhes kereszténye ket arra is, hogy számukra konszekrált ostyát lopjanak, amit aztán késekkel, tűkkel szurkálnak, míg Krisztus valóságos testéből újra ki nem bocsátják Krisztus valóságos vérét, s így újra meg újra a *deicidium* bűnébe esnek.

Az előbb említett Wilsnack, egy Brandenburgban fekvő kis falucska a kései középkor egyik legnépszerűbb zarándokhelyévé válik, ugyanakkor éppen az egyházon belül a legtöbb kritika éri. 1383-ban leég a falu, a szomszéd földesúr, Heinrich von Bülow gyújtja fel. A plébános a templom füstölgő romjai között, az oltáron három épségben maradt ostyát talál, amelyeken vérfolt látható. A szentegyház újjáépítésére VI. Orbán pápa minden zarándoknak megtett mérföldenként, s a templom minden megkerüléséért negyven napi búcsút ígér, s nemsokára zarándokok tömegeit vonzza az ostyacsoda.[6] A teológusok viszont csalást sejtenek. Az első vizsgálatot 1405-ben Zbynek prágai érsek rendeli el. A vizsgálóbizottság egyik tagja a prágai egyetem magisztere, Husz János, aki igen éles szavakkal ítéli el a szemfényvesztést: a gonosz papok a kapzsiságtól vezérelve hazugsággal vezetik félre a népet, s amelynek valódi mozgatója maga a gonosz.[7] Ennek következtében a prágai

[6] Nickel, Angela: *Die Heiligblut-Wallfahrtskirche in Wilsnack.* In: *Pielgrzymki w kulturze średniowiecznej Europy.* Materiał y XIII Seminarium Mediewistycznego. Red. Jacek Wiesiołowski. Poznań, 1993. 159. (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Sprawozdania Wydziału Nauk o Sztuce. Nr. 110. za rok 1992.)

[7] „in quibus maligni spiritus per malignos presbiteros sangwinem pretensum propter auariciam ordinauerunt, qui per mendacia seducunt populum." Idézi és a témát részletesen tárgyalja: Bracha, Krzysztof: *Kontrowersje wokól cudu w Wilsnaku w swietle dyskusji w póznym sredniowieczu.* In: *Pielgrzymki w kulturze średniowiecznej Europy.* Materiały XIII Seminarium Mediewistycznego. Red. Jacek Wiesiołowski. Poznań, 1993. 174. (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Sprawozdania Wydziału Nauk o Sztuce. Nr. 110. za rok 1992.)

egyházmegyei zsinat még ugyanebben az évben látogatási tilalmat rendel el. Számos teológus, így Heinrich Toke, a rostocki egyetem rektora, vagy a sziléziai Johannes de Wünschelburg, vagy a karthausi Jacobus de Paradiso ítéli el vagy vonja kétségbe a wilsnacki csodát. Ebben a vitában nem kis mértékben a domonkosok és a ferencesek ellentéte húzódik meg, az előbbiek elvetik a csodát, az utóbbiak viszont mellette foglalnak állást. A legerőteljesebb és gyakorlatilag is hatékony kritikus Nicolaus Cusanus, akit V. Miklós pápa 1450-ben nevez ki brixeni püspökké, s egyben megbízza az apostoli vizitátori feladatokkal német földön. Mint filozófus, tudós teológus, határozottan ellene van a vérző ostyák kultuszának, s mindenütt, ahol megfordul, betiltatja azok kultuszát. 1451-ben a magdeburgi egyházmegyei zsinaton megtiltatja a wilsnacki búcsút. S így történik ez 1453-ban a saját egyházmegyéjében is, amikor szigorúan megtiltja a zarándoklatot, kivéve Rómába, Aquileiába, Aachenbe, Compostellába és – mint gondos főpásztor – saját székhelyére, Brixenbe.[8]

A kétségbe vonás, sőt a tiltás is hiábavaló, a pápa, nem kis mértékben a brandenburgi választó fejedelemnek kívánva kedvezni, mégsem tiltja be az abusust.

A Szentvér kultusz Magyarországon is hamar tért nyer,[9] az első kedvelt búcsújáró hely Kassa lesz, majd több más mellett a legnagyobb népszerűségre a bátai bencés apátságban őrzött ereklye emelkedik (a mohácsi csatába induló II. Lajos király itt áldozik utoljára).[10] Hogy az egyházi felsőség is tart a csalásoktól, bizonyítja egy levél, melyet Miklós egri püspök 1346-ban bocsát ki egy csodajel ügyében: „...vajon az az ostya, mely Tarkő vára alatt a Mindenszentek egyházában valami üveg- vagy kristályedénybe zárva látható, valóban üdvöthozó vagy csodatevő-e, avagy csalárd, rosszindulatú vagy gonosz módon tettek rá szert, és emiatt a nemes férfiakat: Rikalf mestert és fiait sokan gyalázzák..."[11] A főpásztor a vizsgálat után nem tiltja be a spontán kultuszt, sőt megengedi Rikalf mesternek, hogy a zarándokoktól befolyt pénzt felhasználhassa egy ott épülő kolostor céljaira. Bár a püspök hozzáteszi, hogy „reméljük is, hogy üdvösen és ésszerűen fogják azt elkölteni és felhasználni", a kultuszhely nem épül meg.

---

[8] Naupp, Thomas: *Zur Geschichte der Wallfahrt nach Sankt Georgenberg.* In: *Heiltum und Wallfahrt. Tiroler Landesausstellung* . Prämonstratenserstift Wilten und Benediktinerabtei St. Georgenberg - Fiecht, 1988. 101.

[9] A témáról részletesen: Tüskés Gábor–Knapp Éva: *A szent vér tisztelete Magyarországon.* In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Szerk. Fügedi Erik. Bp., 1986. 76–116.

[10] Szerémi György: *A mohácsi vész kora.* Ford. Erdélyi László. Szeged, 1941. 90.

[11] *Árpád-kori és Anjou-kori levelek, XI–XIV. század.* Sajtó alá rend. Makkai László és Mezei László. Bp., 1960. 242.

A csodatevő képek

A másik későközépkori zarándoklattípus már nem is az ereklyékhez kötődik, hanem a Szűzanyát és a szenteket ábrázoló képekhez. Itt már nem is a földi maradványok, vagy a kontakt-ereklyék (pl. ruhadarabok) játszanak szerepet, hanem az illető szentet ábrázoló képek. A 14. században jelennek meg a „szép Madonnák", illetve a Pieta-ábrázolások, s itt már maga a szobor vagy a táblakép tesz csodát. Nem Szűz Mária jár tehát közben érettünk, hanem a *celli, csensztakói*, vagy *regensburgi* Mária. Ez a tendencia azután már a középkor végén igen sok lokális zarándokhelyet hoz létre, sokszor mintegy megelőlegezve a későbbi nagy barokk Mária-kegyhelyeket, igen éles kortárs, majd reformátori kritikát váltva ki. Különösen kényes kérdéssé válik az, hogy mitől, vagy mikortól lesz csodatévő egy ábrázolás? Több helyen fölbukkanó nézet, hogy egy feszület, szobor, vagy kép elegendő, ha eléri a hatvan évet, s attól kezdve automatikusan csodatevővé válik. Ezt a teológusok a legkeményebben bírálják. Johann von Wünschelberg – egyike azoknak a professzoroknak, akik diákjaikkal együtt a cseh husziták elől 1409-ben Lipcsébe mennek s ott alapítanak egyetemet – 1444–1445-ben a babonaságokról írt traktátusában számos példát hoz az ilyesfajta visszaélésekre.[12]

A reformáció előtti utolsó nagy németországi búcsújáróhely Regensburgban keletkezik, s ez nem kis mértékben összefügg a kései középkorban oly gyakori vérváddal. 1519. február 21-én a regensburgi polgárok, kihasználva a Miksa császár halálát követő interregnumot, a császári oltalom alatt álló zsidókat kiűzik a városból, zsinagógájukat lerombolják, s helyére egy ideiglenes kis kápolnát állítanak, egy Mária-képpel. A zsinagóga bontásánál egy kőműves szerencsétlenül jár, ám másnap ismét egészségesen jelenik meg a munkahelyen. Ezt Mária – pontosabban a Mária-kép – közbenjárásának tulajdonítva, a csodával a város legitimálni tudja a pogromot.[13] A regensburgi „Szép Máriához" tömegek özönlenek, a templom előtt álló szobornál betegek, nyavalyatörősek, bénák fetrengenek, amint azt Michael Ostendorfer egykorú fametszete mutatja. A fennmaradt példány Albrecht Dürer tulajdona volt, a mester a metszetre 1523-ban megjegyzést ír, s a csodát a Szentírás ellen támadott kísértetnek (gespenst) nevezi, amelyhez a zarándoklatot a püs-

---

[12] Bracha, Krzysztof: *„De ymaginibus sanctorum, quibus utitur ecclesia et cruce" w traktacie De superstitionibus (1444/5) Jana z Wünschelburga.* In: *Peregrinationes. Pilegrzymki w kulturze dawnej Europy.* Red. Halina Manikowska i Hanna Zaremska. Warszawa, 1995. 64–71.

[13] Boockmann, Hartmut: *Die letzte Wallfahrt vor der Reformation.* In: *Martin Luther und die Reformation in Deutschland.* Ausstellung zum 500. Geburtstag Martin Luthers. Veranstaltet vom Germanischen Nationalmuseum Nürnberg in Zusammenarbeit mit dem Verein für Reformationsgeschichte. Frankfurt am Main, 1983. 70–71.

pök felfüggesztette ugyan, de az anyagi haszon miatt nem tiltotta be.[14] Külön érdekessége a történetnek, hogy az a székesegyházi pap, Dr. Balthasar Hubmaier, aki a csodát 1519-ben elhíresztelte, 1523–1524-ben a reformációhoz csatlakozik, s olyannyira radikalizálódik, hogy kilenc évvel az általa kitalált csoda után anabaptistaként máglyán fejezi be életét.

A devotio moderna és a humanisták

A kritika éle elsősorban a külsőségek ellen szól, amikor a belső emelkedettség nincs meg („Szó, eszme nélkül, mennybe sohse hat").[15] Már az ókeresztény egyházatyák leginkább ezen a ponton bírálják a zarándoklatot. Az Ó- és Újszövetség szent helyeit egyébként igen sokra tartó Szent Jeromos inkább a kicsiny Betlehemben telepedik meg, s nem a kínszenvedés és a megváltás színhelyeként a föld közepének tartott Jeruzsálemet választja, hiszen itt a zarándok mindenféle csábításnak van kitéve: zajos katonaváros, telve kurvákkal, mímesekkel, komédiásokkal *(scorta, mimi, scurrae)*. Ezért is tanácsolja Paulinus presbiternek, hogy ne jöjjön Jeruzsálembe.[16]

Nyssai Szent Gergely második epistolájában hangsúlyozza, hogy a zarándoklat mitsem ér, ha az ember nincs lelkileg felkészülve rá: „Ha telve vagy rossz gondolatokkal, akkor Krisztustól igen messze vagy, mégha a Golgothára, az Olajfák hegyére vagy a feltámadás helyére akarnál is zarándokolni."[17]

Kempis Tamásnak a Krisztus követéséről írott művében, amely az egyik legnépszerűbb lelki kalauzzá válik, igen kemény sorokat olvashatunk a zarándoklat megítéléséről. Az őszinte hit nem keresi a távolt, oda csak a kívánciság vonz bennünket. Másrészt Isten mindenütt jelen van, s Krisztust megtaláljuk az oltáron anélkül, hogy a Szentföldre mennénk. Érdemes az eredeti latint idézni, hogy a curiositas–fides ellentétpár még szemléletesebbé váljék: „Saepe curiositas ad peregrinationem trahit, hic sola fides. Currunt multi ad diversa loca, pro visitandis reliquiis Sanctorum, et mirantur auditis gestis eorum; ampla aedificia templorum inspiciunt et osculantur sericis et auro

---

[14] „1523. Dis gespenst hat sich wird dy heilig geschrift erhebst zw regenspurg und ist vom bischoff ferhengt wordn czeitlichs nucz halben nit abgestelt. Gott helff uns, das wir sein werde muter nit also unern sundr in Cristo Jesu amen. A[lbrecht] D[ürer]. Kupferstichkabinett der Veste Coburg, I 100, 147 – K 805. Uo. 70–71. kat. sz. 78.

[15] Ahogy Shakespeare *Hamlet*jében, Arany magyarítása szerint Claudius király mondja (III. felv. 3. szín)

[16] Ep. 58, 4. Vö. Schmidt-Clausing, F.: *Wallfahrt im Katolizismus.* In: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart.* 3. völlig neu bearb. u. hg. v. Kurt Galling. Bd. 6. Tübingen, 1962. 1539–1542. A Jeromos-levél kritikai szövegéért ezúton mondok köszönetet Adamik Tamás professzor úrnak.

[17] Kötting, Bernard: *Gregor von Nyssas Wallfahrtskritik.* Studia Patristica 5. 1962. 360–367.

involuta sacra ossa ipsorum. Et ecce, tu praesens es hic apud me in altari, Deus meus, Sanctus Sanctorum, Creator hominum et Dominus Angelorum. Saepe in talibus videndis curiositas est hominum, et novitas invisorum, et modicus reportatur emendationis fructus, maxime ubi est tam levis, sine vera contritione, discursus. Hic autem in Sacramento altaris, totus praesens es, Deus meus, homo Christus Jesus: ubi et copiosus percipitur aeternae salutis fructus quotiescumque fueris digne ac devote susceptus. Ad istud non trahit levitas aliquam nec curiositas aut sensualitas, sed firma fides, devota spes et sincera caritas."[18] A latin szöveg mellé állítsuk oda Pázmány 1624-es fordítását, mely a kardinális véleménye szerint az első magyarítás. „Még török nyelvre-is forditották, ugy mond; de én ez ideig nem láttam, hogy valaki magyarúl kinyomatta-volna."[19] Szövegéből azonban éppen a curiositas pontos fordítása hiányzik, jóllehet az értelme ott van. (Különösen izgalmasnak tartom ezt a szövegrészletet, hogyan ír a búcsújárás és az ereklyetisztelet ellen egy tradíciókat védő, ám már a Tridentinum talaján álló barokk főpap a hitviták idején.)

„Sokan ide s tova mennek a szentek teteme látni, és csudálkoznak hallván ezeknek életeket, nézik a templomoknak tágas éppületit, csókolgattyák aranyban és selyemben takart szent csontyokat. És imé, én Istenem, szenteknek szente, mindenek teremptője, angyalok Ura, te it jelen vagy nállam az oltáron. Amazok látásában gyakorta emberi nyughatatlan szem-fülség és újság látásának kivánsága vagyon; keves haszon-is van effelébe, főképpen ahol igaz töredelmesség-nélkül vagyon a vándorlás. It pedig az oltári szentségbe az én Uram Istenem, az ember Jesus Christus, éppen jelen vagyon; és ot bőségesben adatik az örök üdvösségnek gyümölcse, valamikor méltán és ajtatosan vétetik. Ennek vételére pedig nem vonszon valami marczonaság vagy látásnak és érzékenség gyönyörköttetésnek kivánsága; hanem az erős hit, ajtatos reménség és tiszta szeretet." [20]

A devotio moderna hangján szólal meg az 1530 körül domonkos rendi környezetben íródott Érsekújvári kódex, melyben Szent Albert püspöknek adott égi tanácsok között olvashatjuk, hogy a felebarát visszatérítése az igaz útra, tehát a lelki munkálkodás sokkal kedvesebb az Úr előtt, mint a Compostellába való zarándoklás: „Ewtödzer ha baratodath tewelgeesnek wtarol meg

---

[18] Thomas a Kempis: De imitatione Christi. IV, 1.

[19] Az Imitatio első és második könyvéből részleteket a kódexek is közölnek. Vásárhelyi Gergely a 16. század végén a teljes szöveget lefordítja, de a háborús időben szövege elveszvén, másodszor is nekiáll a magyarításnak, s műve Kolozsvárt 1622-ben jelenik meg. Vö. *Régi magyarországi nyomtatványok.* 2. köt. 1601–1635. (Szerk. Borsa Gedeon és Hervay Ferenc.) Bp., 1983. 344. no. 1271.

[20] Pázmány Péter Összes munkái. Kempis Tamásnak Christus követésérül négy könyvei. Az 1624-es bécsi kiadás után sajtó alá rendezte Kisfaludy Árpád Béla. Bp., 1894. 1 Magyar sorozat 1. köt.

fordoytandod nekem kellemetesb Es te neeked haznalatosb hogy nem ha menneel mezyth labbal zenth Iakab hazahoz Es mynden mel földön egy marok wezzöuel werneed tennen magadat hog' weered ky folna." [21]

A humanista Erasmus mindenfajta túlhajtásnak, a szentírásban nem említett, később kialakult gyakorlatnak kritikus szemlélője. A *Familiarium Colloquiorum Opus*ban a túlzásba hajtott fogadalmakat kritizálja, szatirikus hangon szól a csodákba vetett naiv néphitről. Az *Enchiridion militis Christiani* (1503) a konkrét segítséget, a szentekkel mintegy üzleti alapon kötött „szerződést" nagyon is kereszténytelennek tartja, mindaddig, míg azt meg nem szabadítják a saját érdektől és teljesen Krisztusra irányul. Hiába megy valaki Jeruzsálembe és Rómába, ha nem változik meg, a zarándoklat nem hoz lelki nyereséget.[22]

A humanisták másik csoportjának gúnya már a kételkedésen alapszik. Janus Pannonius hét epigrammát is ír, melyben a szentév római búcsúsait csúfolja. Az egyikben a gondolatmenet megegyezik a devotio moderna által kifogásoltakkal:

„Szlávok, hispánok, gallok, hunnok, teutonok
mennyire ellepitek Péter arany küszöbét!
Mért töritek magatok gazdaggá tenni a taljánt ?
Hát a hazájában senkise üdvözül-e ?"[23]

A zarándoklat mozgatórugói között Janus is a kapzsiságot látja. Szerinte a jubileumi búcsúnak a pápa mellett a kocsmárosok az igazi nyertesei, hiszen ők szedik be a legtöbb pénzt a zarándokoktól.

„Róma felé tódulnak, a föld elözönli a Várost,
És az ezernyi utas már az utakra se fér.
Nem tudom én azt, vajjon e vakhitből van-e hasznuk?
Ám hogy a pápának haszna van, jól tudom azt."[24]

---

[21] *Érsekújvári Codex első fele.* Közzéteszi Volf György. Bp., 1888. 257. (Nyelvemléktár. Régi magyar codexek 9.) Az idézetet mai átírással közli Bálint Sándor: *Ünnepi kalendárium.* 2. kötet. 81.

[22] Hengstler, Wilhelm–Stocker, Karl (Hg.): *Wallfahrt. Wege zur Kraft.* Steiermärkische Landesausstellung Stift Pöllau 30. April bis 30. Oktober 1994. Graz, 1994. 156.

[23] Az eredeti sorok: „Hispani, Galli, Sclavini, Teutoni, Hunni, / Clavigeri petitis limina Sancta Petri. / Quo ruitis stulti Latios ditare Telonas ? / Salvari in patria siccine nemo potest?" (Végh György ford.) In: *Janus Pannonius munkái latinul és magyarul.* Szerk. V. Kovács Sándor. Bp., 1972. 112–113. A jubileumi szentévekről legújabban magyarul: Barna Gábor: *Magyar zarándokok Európában.* (A római szentévi búcsúk és Magyarország). In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon.* (A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson – Szeged, 1991. augusztus 12–16. – elhangzott előadások.) Bp.–Szeged, 1993. 667–679.

[24] „Romam festinant, et confluit orbis in Urbem,/ Nec capiunt ipsae millia tanta viae. / Nescio credulitas haec si sua proderit ipsis, / Hoc scio: Pontifici proderit illa satis." Uo.

A kocsmárosok, ha jól igyekeznek, a nagy haszon miatt akár Cosimo Medici vagyonát is összeszedhetik:

„Hogyha jövőre is úgy megy majd a csaposnak a boltja,
Oly dúsgazdag lesz, mint Cosimo Medici."[25]

A legkeményebb bírálatot azonban a humanista Galeotto kapja, aki a középkori formula szerint „cum capsa, cum bacillo" a Parnasszust elhagyja és a Rómába tartó „kísértetek-űzte balga" és „álszent" zarándokok közé vegyül. Ha hisz a prédikátoroknak, ám hagyja ott a Múzsákat, „mert hívő sohasem lehet poéta".[26]

Nem szabad azt sem elfelejtenünk, hogy nemcsak a búcsújáróhelyek ébresztenek visszatetszést, hanem maguk a zarándokok sem szolgálnak rá mindig az ájtatos és istenfélő jelzőre. Az „ezernyi utas" között a magyarok mindig nagy számban indulnak Rómába – bár útközben korántsem a legszentebb dolgokról elmélkednek, hanem üzletelnek is. Egy francia szemtanú, Gilles Le Bouvier a 15. században erről így ír: „A férfiak mind nagy szakállt hordanak, s igen csúf emberek, s gyakran járnak zarándoklatra Rómába, többen, mint a világ bármely országából; s odavezető útjukon igen sok lovat adnak el Velence, Bologna és Toscana vidékén."[27]

Ez a kritikus megközelítés a zarándoklatok devalvációját és egy jellegzetes deviáns elemet, a bérzarándokok és álzarándokok, koldusok rétegét vetíti elénk. Itt ismét csak utalnom kell arra, hogy a kései középkor gondolkodásmódjának vizsgálatakor nem vonhatjuk egy kalap alá a belső vallásos indíttatást mélyen átélő misztikust, a magasan képzett teológus professzort vagy a városokból és falvakból származó egyszerű zarándokok sokaságát. Igen jellemző képet rajzol számunkra Hermann von Weinsberg emlékirata az 1524-es kölni szentévre érkező magyarokról. Ezek szegény, poros, piszkos emberek, istállóban alszanak, magostul eszik a cseresznyét, megy a hasuk a sok gyümölcstől, s ha nem a templomokban vannak, medvét táncoltatnak és rabolnak. „Anno 1524 nyarán volt a zarándoklat, amelyet hét évenként szoktak tartani, és sok nép ment Trierbe, Aachenbe és Kölnbe. És ezen a zarándoklaton több mint két vagy háromezer magyar, cseh és osztrák, meg más idegen volt Kölnben, akik az ereklyéket felkeresték. Sok jót tettek a szegény

---

[25] „Ipsum divitiis nullus non caupo lacesset, / Cosinum, si talis proximus annus erit." Uo.

[26] Galeotti peregrinationem irridet. A kérdéses sorok: „Cum capsa, Galeotte, cum bacillo, / Romanam peregrinus is in urbem ?"; „ Hoc larvas solitum timere vulgus, / Hoc turbae faciant hypocritarum."; „Dilectis, age, dic valere Musis ... Nemo religiosus et poeta est." (Dybas Tihamér ford.) Uo. 114–117.

[27] Csernus Sándor: *A XV. századi francia útleírások Magyarország-képe.* In: *Régi és új peregrináció.* 1013.

zarándokokkal Isten szerelméért. A patak mentén fel és le minden házban tanyáztak, és nagy tömegben voltak Weinsbergben az apám házánál az istállóban igen nyomorúságosan, cseresznyét, kórtét és gyümölcsöt ettek, a szükségüket meg a hátsó udvaron végezték, ott aztán annyi cseresznyefa nőtt ki, mint egy erdő, és sokáig állt kivágatlanul. Ezek a zarándokok a dómba, a Mária templomba, a Weissenfrauen-ba nagy, nehéz viaszgyertyákat vittek, abba sok pénz volt beledugva, és ezeket ajánlották fel, a magyarok pénzt is hoztak, kis ezüst garasokat, amelyek aztán hosszú időn át forgalomban voltak. Néhány magyar ez alkalommal nagy medvéket hozott magával, amiket a weinsbergi házban és más bormérésekben és az utcán mutogattak, és táncoltatták olyan muzsikára, amilyen a magyarok sajátja, síppal és dobbal, és ezek a medvék a zarándoklat után még sokáig Kölnben és a környéken, más vidéken maradtak, amíg aztán terhessé nem váltak, gyilkoltak a medvéikkel a vidéken és emiatt kiirtották őket."[28]

Nem csoda, ha a zarándoktörténetek egyre inkább veszítenek fennköltségükből, s már a középkorban belekerülnek a szatirikus hangvételű művekbe. Szinte boccacciói novellának is elmehetne az 1260 körül keletkezett *Der Wiener Meerfahrt*, amelynek egyik példányát Kalocsán őrzik.[29] Bécsben, ahol sok vidámság történik, s jó pénzért édes bort kapni, sőt néhány szép kisasszonykát is, gazdag polgárok ülnek az asztal körül, sáfrányos ételekkel és édes borral töltekeznek. Mikor a hangulat már a tetőfokra hág, az egyik felkiált: meg kell köszönni Isten jóságát, hogy mindezeket a javakat adta, ezért a szentföldre, Akkonba kell zarándokolni. A társaság élénken helyesel, s az újabb borok hatására nemsokára úgy érzik, hogy máris a hajón vannak. Rázendítenek a zarándokénekre: „In Gottes Namen fahren wir", s még na-

[28] „A. 1524 im somer war die hiltumsfart, die man zu 7 jaren plach zu halten, und zouch grois folk zu Treir, Aich und Collen, und es waren diss fart mehe dan 2 ader3 tausent Ungaren, Behemer, Oistericher und anderer fremden zu Coln, die das hillichtumb besuchten. Man gaff grois gut den armen pilgeren umb gottes willen. Sei lagen die Bach uff und ab in allen heusern, auch lagen sei mit heufen zu Weinsberch in mines fatters haus im stall jamerlich, aissen kirssen, prumen und obsts, sei hatten auch mit zuchten uff den hindersten hoff ir noittorft gemagt, das kirsboum da uissclogen wie ein walt und pliben lang stain unabgehauwen. Disse pilgeren drogen auch in den dom, zu s. Marien, zu Weissenfrauwen groisse sware wasskerzen, darin sei vil geltz staichen, und offerden dieselben, auch brachten sei Ungarns gelt, kleine silbere penninkger, die lange zit gankpar waren. Etlich Ungarn brachten dissmail groisse berren von pertzlengden mit, die im haus Weinsberch und in andern winhusern und uff der gassen sich uffrichten und danzten nach dem spil, das die Ungaren hatten, peifer und bongelger, und bliben disse berren nach der hiltumsfart lange zit in Coln und umb die stat in andern landen, bis das sei uff das lest mit den berren ire morderei im lande antriben und also vertilliget worden." Das Buch Weinsberg. Kölner Denkwürdigkeiten aus dem 16. Jahrhundert, bearbeitet v. Konstantin Höhlbaum. Bd. 1. Leipzig, 1886. 38–39.

[29] „Ditz bvchel ist von seltzener art, Vnde heizet der wienner mervart." Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár, Msc.1. 85vb–90rb. Kiadta Richard Newald, Heidelberg, 1930. (Germanische Bibliothek, 2, Abt. Untersuchungen und Texte. Bd. 30.)

gyobb lelkesedéssel nyelik az édes bort. Nemsokára már nemcsak a hajó hánykolódását érzik, hanem úgy vélik, hogy vad tengeri vihar tört ki. Egyszercsak a padlón egy fekvő alakot pillantanak meg, aki az ital hatására már korábban az asztal alá csúszott. Nini, egy halott! – kiáltanak fel, s máris a tengerész szokást követik: a halottat nem tanácsos a fedélzeten tartani, hanem a tengerbe kell vetni. A szegény elázott ivócimbora hiába tér magához és hiába kérleli társait, azok irgalom nélkül kilökik – no nem a tengerbe, hanem az ablakon át az utcára, majd tovább folytatják a tivornyát, mit sem törődve azzal, hogy az kint jajgat az utcakövön, mert kezét-lábát törte. Jön ám a szomszédság kivont kardokkal, s a mulatozók számára keserves a kijózanodás: kétszáz fontot kell fizetniök fájdalomdíjul.

2. *A reformáció*

A reformáció zarándoklat-kritikája tehát nem hirtelen kipattant, újonnan jelentkező bírálat. Éppen a 15–16. század fordulóján minden addiginál nagyobb számban jelentkező visszaélések és az egyházi részről erősödő kritika is folytatódik benne. Ugyanakkor a bizonyos tekintetben előfutárként is felfogható huszita nézőpont is. Nem csupán a már korábban említett Husz kitételeire akarok utalni, hanem azok hatására is. Hazai vonatkozású forrásanyagainkban ezek a szempontok megtalálhatók a dél-magyarországi inkvizíciós vizsgálatok igen töredékesen fennmaradt emlékeiben is. Maga az inkvizítor, Marchiai Jakab jegyzi fel azokat a hittételeket, melyeket az eretnekek vallanak: többek között nem hisznek a szentek érdemeiben, az ereklyék hasznában, hiszen azok csak a pénzéhséget szolgálják (vö. a búcsúsok adományai). Több ponton is kikelnek a képtisztelet ellen, sem a keresztet nem engedik ábrázolni, sem a szenteket, hiszen a képekben (figura) az ördög van jelen, hogy nevetségessé tegye az embereket; a képtisztelőket pedig bálványimádónak nevezik. A Mária-tisztelet és a képtisztelet együttes ellenzése azonban a 28. cikkelyben csúcsosodik ki: *„Quod virgo Maria pulchre depicta apparet meretrix."*[30] Ez az alapelv mozgatja azokat a huszitákat Csehországban, akik a számos Mária-kultuszhelyen (pl. Roudnica, Trebon, Zlatá Koruna, Vyšší Brod, Sedlec, Sázava, Ceské Budejovice és főként maga Prága) összetörik a madonnaszobrokat.[31]

Luther a búcsújárás bírálatát még nem a „bálványok összetörésével", hanem ugyanazzal a jelenséggel kezdi, ami oly jól nyomon követhető a kö-

---

[30] *Olaszországi Magyar Oklevéltár.* XV. századi pápák oklevelei 2. köt. IV. Jenő pápa (1431–1447) és V. Miklós pápa (1447–1455). Kiadja Lukcsics Pál. Bp., 1938. Huszita hitelvek Magyarországon, 20–25.; a 28. pont: 22.

[31] Hrdina, Jan: *Osrodki pielgrzymkowe w sredniowiecznych Czechach. Problematika i realia.* In: *Peregrinationes. Pilegrzymki w kulturze dawnej Europy.* Red. Halina Manikowska i Hanna Zaremska. Warszawa, 1995. 257 skk. ll.

zépkorban: a bizonytalanság érzésével. A jócselekedetekről való beszéde (*Sermon von den guten Werken,* 1520) ezt a lelkiállapotot mutatja be: „Viszont aki nem jár Istennel, vagy kételkedik benne, szüntelenül azon aggodalmaskodik és azt keresi, hogy miben tegyen eleget Istennek és sok jó cselekedetével hogyan indítsa meg Őt. Elzarándokol Szentjakabba, Rómába, Jeruzsálembe, vagy máshová; imádkozik Szent Brigitta imádságos könyvéből, bizonyos napokon bőjtöl, meggyón itt is, ott is, mindenfelől kérdezősködik és mégsem talál békességet. Hozzá még mindezt nehéz szívvel, kedvetlenül, szinte fáradtan teszi; azért nevezi a Szentírás az ilyen „jó cselekedetet" héberül „aven-amal"-nak, ami magyarul annyit tesz, mint „munka és fáradság" (90. Zsolt.) Ráadásul még ezek nem is jó cselekedetek és mind teljesen hiábavalók. Bizony, sokan belezavarodtak már ebbe, s a félelem miatt nyomorba jutottak. Ezekről mondja a Példab. 5, 6. „Igaztalan, nehéz, keserves útat jártunk, Isten útját nem ismertük fel s az igazság napja nem jött fel ránk."

A radikalizálódást jelzi az ugyancsak 1520-ban kiadott *An den christlichen Adel Deutscher Nation.* Érdemes hosszabban elidőznünk Luther szövegénél, hiszen a Rómába való zarándoklatot olyan ember tiltja, aki egy évtizeddel korábban maga is járt Rómában, s amikor megpillantotta az Örök Várost, még leborult a földre és megcsókolta azt. *Tizenkettedszer: vessünk véget a Rómába való búcsújárásnak. Senkit ne engedjünk búcsúra menni a maga fejétől és áhitatosságából, csakis abban az esetben, ha a papja, városa vagy fellebbvalója előtt elfogadható és tisztességes okot tud felhozni. Ezt nem azért mondom, mintha a búcsú* (ti. a zarándoklat – P. Á.) *gonosz dolog volna, hanem, mert bizony ez idő szerint nincsen áldás abban, hisz a nép Rómában nem jó példát, hanem csupa botrányt lát; így tartja ezt épp a búcsúsok közmondása is: „Minél közelebb jutunk Rómához, annál távolabb esünk a keresztyénségtől", és ott Istennek és Isten parancsolatainak megvetése ragad rájuk. Azt mondják, hogy aki először megy Rómába, gazembert keres, másodszor megtalálja azt, harmadszor elhozza magával. De ők oly nagy mesterek már, hogy a három utat egyszerre teszik meg és sajnos, olyan portékát hoznak magukkal Rómából, hogy jobb volna, ha sohasem látták és tanulták volna megismerni Rómát.*

A sok időt és költséget felemésztő római zarándoklat ellentmond a polgári élet józanságának is, hiszen Isten nem parancsolta meg a búcsújárást. „Hanem igenis megparancsolta, hogy a férfi a maga feleségének és gyermekeinek gondját viselje, szóval, hogy a házas élettel járó kötelességeit teljesítse, ezenkívül felebarátait szolgálja és segítsége. S íme ő ehelyett Rómába zarándokol, elkölt ötven, száz, több vagy kevesebb forintot, teszi, amit neki senki sem parancsolt, a feleségét és gyermekeit vagy felebarátait pedig otthon hagyja nyomorogni, és mégis azt hiszi a dőre, hogy amikor ő az isteni parancsolatokat így megszegi és megveti, önkényes búcsújárása majd szépségtapasz lesz a lelkén; holott nem egyéb az, mint merő hóbort és ördögi csábítás."

A rendezett körülmények között zajló polgári élet nemcsak a fölösleges pénzpocsékolást, hanem a kóborló életmódot sem tűri, pedig a sok zarándoklat – s főként az úgynevezett bérzarándoklatok – egy elég széles deviáns réteget termel ki. „Nekik (ti. a zarándoklatoknak) köszönhetjük azt a sok koldust, akik épp a búcsújárások alkalmával követik el a legtöbb gazságot, a koldulást meg szükség nélkül megtanulják és megszokják."[32]

Luther a legkeményebben a spontán keletkezett és a kontrollálatlan zarándokhelyek ellen kel ki, példaként hozva fel többek között az előbb említett Wilsnack és Regensburg kultuszát. A *„vad" kápolna* (wilde Kapelle) kifejezést a fordító félreértette: egyrészt az erdei kápolnáról, másrészt a spontán keletkezett szenthelyről van szó. „Huszadszor: a „vad" kápolnákat és mezei templomokat alapostól együtt fel kell dúlni, minők teszem azt az újabb búcsúhelyek, Welsenach, Sternberg, Trier, Grimmenthal, és jelenleg Regensburg és sok más. Oh mily keserves számadás vár azokra a püspökökre, akik az ily ördögi kísértést megengedik és abból hasznot húznak! Nekik kellene ezt elsősorban megakadályozniok, de ők azt hiszik, hogy ez isteni szent dolog s nem veszik észre, hogy az Ördög mesterkedik itten, csakhogy a kapzsiságot növelje, hogy hamis, képzelt hitet keltsen, a gyülekezeteket gyengítse, a tivornyákat és paráznaságot terjessze, a pénzt, munkát haszontalanul fecsérelje és a szegény népet orránál fogva vezesse. Ha az Írást oly jól ismernék, mint azt az átkozott papi jogot, tudnának a bajon segíteni. Az se mentség, hogy ott csodajelek történnek, mert a gonosz lélek is mívelhet csodákat, mint Krisztus mondotta Máté 24, 24. Ha komolyan fognák a dolgot és megtiltanák az efféle üzelmet, a csodák hamar megszűnnének. Ha meg Istentől van, tilalmuk se akadályozná meg. És ha semmi más jel nem árulná el, hogy a dolog nincs Istentől, elég maga a puszta tény is, hogy az emberek ész nélkül dühöngve, mint a barmok, csordamódra tódulnak oda, ami lehetetlen, hogy Istentől legyen. Erre vonatkozólag nem is parancsolt meg Isten semmit, itt engedelmességről, érdemről szó sem lehet, azért gyorsan közbe kellene lépni és a népet arról letiltani."[33]

A reformátorok kritikája nem marad meg a szónál. A reformáció által érintett területeken nemcsak a templomokat „tisztítják meg", hanem bezárják, megsemmisítik a zarándokhelyeket is. Wilsnackban Ellfeldt, az első luteránus lelkész elzáratja az ereklyét, de ezzel még nem tudja leállítani a zarándoklatokat. A felsőség még mindig fél a vérző ostyákat teljesen megsemmisíteni, ám a buzgó lelkész végül is elszánja magát, titokban kilopja a kulcsot, feltöri a monstranciát és elégeti az ostyákat. Tettét a közvélemény megosztottan fogadja, s a brandenburgi választó be is börtönözteti.

---

[32] *A német nemzet keresztyén nemességéhez a keresztyénség állapotának megjavítása ügyében.* Ford. Masznyik Endre. In: *D. Luther Márton művei.* Sajtó alá rend. Masznyik Endre. 1. rész, 2. kötet. Pozsony 1905. 65–67.

[33] Uo. 80.

Magyarországon a zarándoklat lutheránus szellemű, de gyakorlati bírálata korábban megjelenik, mint az elméleti és költői munkák. 1527-ben Kálnay Imre erdélyi főesperes már a lutheránusok csúfolódása ellenére fogadja föl a częstochowai és a szentföldi zarándoklatot, hogy megújulva térjen vissza. *(Quod Lutherani quamvis irrideant, ego tamen talia pro vera duco pietate et religione, brevi etiam in Terram Sanctam iturus, ut totus bonus christianus evadam.).* Scholcz György hunyadi várnagy káromlóan szól a szentekről, az ereklyékről, „kabala vér"-nek nevezvén a bátai Szentvér ereklyét, amely nem védi meg sem saját szentélyét, sem az országot a török ellen *(et ubi est in Batha sanguis sanctus? quare permisit ille Kabala Werh comburrere et desoolare locum suum et Hungariam?).*[34]

Innen már csak egy lépés az ereklyék és a búcsújáró helyek fizikai elpusztítása. Bátát, Budaszentlőrincet a törökök semmisítik meg, más búcsújáró helyeket pedig a német területekhez hasonlóan a protestánsok „tisztítanak meg". Szent László nagyváradi sírját 1565. június 22-én felfegyverzett tömeg veri szét. A kortársak a rombolás felbujtójaként Giorgio Blandratát és Csák Mihály korábbi nagyprépostot, a „lutheránusok pártfogóját" nevezik meg. Telegdi Miklós így kommentálja az eseményt: „...soha senki nem volt oly Istentelen, ki ilyen bosszúsággal illette volna valamely Szentnek, avagy csak közönséges keresztyénnek is koporsóját."[35]

---

[34] Mindkét szöveg: *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából.* Szerk. Bunyitay Vince, 1. köt. Bp., 1904. 344–346, ill. 287. Említi Pásztor Lajos: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában.* Bp., 1940.

[35] Idézi: *Boldog Várad.* Szerk. Bálint István János. Bp., 1992. 142.

Stanisław Sroka *(Kraków)*

Mieszko veszprémi püspök pontificaléjának jelentősége a középkori magyar kultúrában

A lengyel és magyar kapcsolatok a két állam megalakulásától fogva léteztek, de a tizennegyedik századtól kaptak új lehetőséget. Fontos cezúra volt az 1320-as év, amikor Károly Róbert, az Anjou-dinasztia első magyar királya feleségül vette Erzsébetet, Łokietek Ulászló lengyel király lányát. Nemcsak a Piast-dinasztia sok képviselője, de a nemesség és papság köréből is sokan költöztek ekkor Magyarországra, hogy jobb életkörülményeket keressenek maguknak. A királynő pártfogásával különböző világi és egyházi hivatalokat foglaltak el. Néhányan fontos szerepet játszottak az akkori magyar egyházi életben is. Például Boleslaw, sziléziai herceg 1321–1328 között esztergomi érsek volt, vagyis Szent István államának egyházi feje. Fiatalabb öccse, Mieszko szintén magas egyházi tisztségeket viselt.

Mieszko a sziléziai Kazimierz herceg fia volt. Mint a legfiatalabbat a fiúk közül, már fiatal korában egyházi pályára szánták. 1313-ban a johanniták rendjébe lépett, s jogtalanul a Magyarország és Szlovénia területeinek főnöke címet is használta. Bátyjának, Boleszlávnak a közbenjárására (aki esztergomi érsek volt) 1328-ban Mieszko megkapta a nyitrai püspökséget. Ennek történetébe mint az új gótikus székesegyház építtetője írta be nevét.

1334-ben a veszprémi Henryk püspök halála után a káptalan – valószínűleg a királynő, Łokietek Erzsébet határozott kívánságára – utódjának Mieszko herceget választatta. A királynő szerepe nem vonható kétségbe, mivel a veszprémi püspök minden esetben automatikusan a magyar királynő kancellárja lett. Ez a tisztség sokkal fontosabb volt a királynői udvarban, semhogy Erzsébet megengedhette volna, hogy olyan valaki töltse be, aki nem az udvar érdekeit képviseli. A Piast-családból származó herceg a királynő szemében megfelelő jelölt volt kancelláriájának vezetésére.

Veszprémi püspökként Mieszko többek között püspöki gyűlést is összehívott, de bennünket elsősorban a Mieszko misekönyvének nevezett kézirat érdekel, mely a mai napig megmaradt. Budapesten, az Országos Széchényi Könyvtárban CLMAE 317 jelzet alatt őrzik a magyar kultúra történetében nagy jelentőségű középkori kódexet, amelyet részletesen Szigeti Kilián vizsgált.

A misekönyv származásáról különféle vélemények voltak. A kódexet a könyvtár 1879-ben Ehrenfeld Adolf ösztönzésére szerezte be egy bécsi antikváriumban, ahová a Nádasdyaknak a Gömör megyei Betlérben lévő könyvtárából került. A misekönyv megvásárlásának évében a Magyar Könyvszemle hasábjain Fraknói Vilmos úgy írt erről az emlékről, mint XV. századból való

kéziratról, amelyet lehet, hogy egy ferences kolostor számára készítettek. Ettől a cikktől kezdve gazdag irodalom foglalkozott a kódexszel, melyet Szigeti Kilián szövegkritikai vizsgálatában összefoglalt. A kutatók döntő többsége a kódexet az esztergomi érsekek személyével hozta összefüggésbe, úgy vélve, hogy kifejezetten az ő használatukra készült. Szigeti Kilián igyekezett meghatározni a kézirat keletkezésének idejét. Kiinduló pontjául a székesegyház kincstárának 1429–1437 között készült leltára szolgált, melyet az esztergomi káptalan archívumában őriztek. Ebben a részletes jegyzékben van egy fejezet, amely az *Inventarium librorum missalium et aliorum librorum pro divinis officiis aptorum* címet viseli. Más értékes könyvek között négy misekönyvet is őriztek Veszprémben, amelyből a bennünket különösen érdeklő a következőképpen volt leírva: *Item unus liber cum grossissimis litteris, continens in se certas missas solemnes et omnes benedictiones episcopales, quem fecit scribere dominus Mesco episcopus, habens tecturam de subtili tela, desuperque crucem sutam cum serico.*

Ennek alapján Szigeti a budapesti kéziratot a hajdan a veszprémi székesegyházban őrzött kódexszel azonosította, melyet Mieszko püspök utasítására készítettek.

A kézirat első részében a gyerekek vallásoktatásához ad tanácsokat. Ezután a húsvéti szertartások leírása következik, amelyet a bérmálás, a subdiakonusok, a diakonusok és presbiterek szentelésének szertartása követ. A továbbiakban megtaláljuk a püspökszentelés, valamint külön a templom- és a temetőszentelés szertartásának leírását. Ez után található a patena, a kehely és a kereszt szentelésének leírása. Ez a kézirat tartalmazza első ismert leírását a magyar király és királyné koronázási szertartásának is. Néhány tudós feltételezi, hogy ez utóbbi az *Ordo germanicus coronationis* mintájára keletkezett. A tárgyalt kéziratos emlék további lapjain a betegek áldoztatásának, valamint az oltár felszentelésének szertartása van rögzítve.

Ebben a kényszerűségből rövidre fogott referátumban csak jelezni tudtam ennek az érdekes, a magyar szakirodalom számára nem ismeretlen forrásnak a tartalmát. Az emlék gazdag témaköre kívánatossá tenné a teljes szöveg kiadását. A kódex jelentős bizonyítéka a középkori lengyel–magyar kapcsolatoknak is.

Móser Zoltán *(Budapest)*

Szent László lándzsájának hegyéről

A Szent László-legenda falképciklusról

> *„Ugyanezen a napon László herceg meglátta, hogy egy nagyon szép leánnyal maga mögött az egyik pogány lován elszökik. Sietve felült Szög nevű lovára, de nem tudta elérni. Akkor odakiáltott Szent László a leánynak, és mondá: »Ragadd meg a hitetlent övénél fogva és bukj le véle a földre.« A leány megtette. Ekkor László, a szent Herceg megsebesítette a földön fekvő pogányt és meg akarta ölni. Akkor felpattant a pogány és sokáig birkózott Szent Lászlóval; olyan sokáig, hogy a leány szekercével lesújtott a pogány egyik lábára, hogy az elesett. Akkor László a hitetlent a hajánál fogva tartotta; a leány lesújtott a nyakára. Tehát így mentette meg a király és herceg a leányt a fogságtól, és örömmel hazamentek." (Chronicon Henrici de Mügeln, 1360. k.)*

A Szent László-legenda falképciklusról több könyv, számtalan tanulmány és ismertetés jelent meg.[1] Írásom nem ezeknek összefoglalója kíván lenni, és a vitákban való részvétel sem célom. Ehelyett inkább olyan apró részletekről szólnék, amelyekre vagy mások útmutatása alapján figyeltem fel jobban, vagy azért láttam meg, mert sokszor és közelről nézhettem és csodálhattam, nemcsak a helyszínen, de a sötétkamrában, a nagyításkor és kidolgozáskor.

*

Mivel az a két részlet, amelyről szólni szeretnék, csak az egész falképciklus ismeretében érthető meg, ezért röviden, vázlatszerűen bemutatom az egyes jeleneteket. A freskósor egy vár, feltehetően Nagyvárad stilizált képével kezdődik. Ha nem hiányos a falképciklus, akkor a *második* jelenet a magyarok és a kunok közti *csatát,* a krónikák említette *kerlési csatát* mutatja be. Ezután, ha az előző jelenet kompozíciójában nem vonódott össze, s lett a kettőből egy jelenet, akkor az *üldözés* következik. Úgy is mondhatnám, „szűkül a kép", s a „kamera" László urunkat és a kun vitézt mutatja. Ez, a leányrabló *üldözése* a harmadik jelenet. Itt László megközelíti lovával a kun vezért, s az írott források szerint nem éri utol. Ám fontos megjegyezni, hogy néhány freskón lándzsájával át is döfi, de hasztalan! Ugyanakkor Lászlót sem éri egyetlen nyílvessző sem, pedig záporoznak rá. Kutatóink kimutatták, hogy mindketten, hasonlóan a keleti mítoszokban szereplő héroszok egy részéhez, mitikus hősök, és ezért sebezhetetlenek. A *negyedik* jelenet a *küzdelem,* a

[1] Ezek pontos jegyzékét lásd László Gyula: *A Szent László legenda középkori falképei.* Bp., 1993. 227–238.

birkózás: a lovak kikötve, a két hős birokra kel, de nem bírnak egymással. Végül a leány dönti el a küzdelmet, aki hatalmas bárddal – de van, ahol karddal – megsebzi a kun Achilles (horgas) inát. Az *ötödik* jelenet a kun lefejezése. Ahogy Mügeln Henrich írja 1360 körül készült krónikájában: „akkor László a hitetlent a hajánál fogva tartotta; a leány lesújtott a nyakára." A befejező, vagyis a *hatodik* jelenet a *pihenés:* László fegyverét, pajzsát (rajta az Árpád-háziak címerével), páncélsisakját a fára akasztja, s a fa alatt ülő leány ölébe hajtja a fejét. A freskók érdekessége, hogy bárhol festik is meg – *Kokaslomnicon* (Szepes vm.), vagy valamelyik *gömör*i faluban, akár a középkori Magyarország legkeletibb szélén, *Gelencén* (Háromszék vm.), vagy délen, *Bántornyán* (Szlovénia) –, mindig ezt a történetet beszélik el, s mindig azt a hat jelenetet ábrázolják. (Ezek legtöbbször különböznek is az írott szövegektől.) Ugyanakkor a falképeken is találunk kivételt, eltérést, vagyis variánsokat. Ismerünk olyan freskóciklust is, ahol csak az *üldözést,* a *küzdelmet* és a *lefejezést* festették meg (pl. Kakaslomnic), de van, ahol csak két jelenet, a *küzdelem* és a *lefejezés* látható. (Például a Pest megyei Ócsán, amelyet Tóth Melinda a freskóciklusok közül a legkorábbi falképnek tart.)[2] Ezekre gondolva, meg az augsburgi kiadású *Thúróczy Krónika* fedőlapján található ábrázolásra, és a *Képes Krónika* jól ismert „P" iniciáléjára, vagy a *Csekefalván* (Udvarhelyszék) talált, 16. századi kályhacsempére – e két utóbbinál a küzdelem jelenetébe vonták össze a történet cselekményét –, feltételezzük, hogy a legendáknak volt egy – és ez a két vagy három jelenet volt – központi magja.

Ehhez azután később – vagy helyenként, esetleg Nagyvárad székesegyházában (?) – előzményt is, befejezést is festettek. Valamilyen minta, forrás alapján megfestették a *kivonulás* és a *csata* bevezető képeit, és az utolsó jelenetet több változatban is. *Bántornyán* (Turnisce – Szlovénia) a csata előtt szerepel a pihenés! (Több kutató is feltételezi, hogy valójában az eredeti sorrendet ez

[2] Tóth Melinda: *Árpád-kori falfestészet.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1974.

mutatja!) Van, ahol ágyban pihen a király, és nem a fa alatt (Vitfalva – Szepesség), van ahol Szűz Mária ölébe hajtja fejét (Tereske – Nógrád m., illetve Vatikáni Legendárium). Székelyföldön két helyen is (Gelence – Háromszék, illetve Homoródszentmárton – Udvarhelyszék) az első jelenetet egy, az ún. *kihallgatás* jelenete előzi meg. Ezek után, ha számba vesszük a különböző (sokszor ellentétes) véleményeket, és bejelöljük az analóg példákat, a párhuzamokat, az egyezéseket, akkor valószínű, hogy a *mag*nak mondott három középső jelenet mellé – miként azt László Gyula és Vargyas Lajos összefoglaló munkái meggyőzően mutatják – jobbára *keleti* emlékanyag kerülne. Az utolsó jelenet, a *pihenés* mellé *keleti és nyugati* egyaránt, viszont az első két jelenet mellé jórészt csak *nyugati* mintákat tudunk felmutatni. Ezekről – úgy fogalmazhatnék, hogy a két kultúrát „elválasztó" jelenetről – szeretnénk röviden szólni a továbbiakban. Hátha ezzel sikerül valamit eloszlatni az eredet körüli félreértésekből. (Az *albák,* a *hajnalénekek* kapcsán erről egy tanulmányomban már szóltam.)[3]

A vár – Nagyvárad – és a kivonulás után, ha nem hiányos a ciklus, vagy nem cserélik fel az egyes jeleneteket, a harcoló és küzdő két csapatot, a magyar és a kun sereget látjuk. A küzdelem, a harc képe mellé hadd tegyem oda néhány hasonló, analóg ábrázolás képét. Elsőként a IX. századi *Stuttgarti Psaltérium*-ban található harci jelenet miniatúráját mutatjuk be. Szinte hasonmása a Szent László-legenda második jelenetének, jóllehet időben messze esnek egymástól. A XIV–XV. századi freskókon kunokat és magyarokat látunk, ezen itt frankok és avarok (?) küzdenek egymással. Itt az avarok (a freskón a kunok) jobb oldalt helyezkednek el, vágtató lovaikon hátrafelé nyilaznak. Velük szemben – jobboldalt – a frankok (és a magyar sereg), akik páncélban és sisakban üldözik az ellenséget. Fegyverük a lándzsa és az egyenes kard. További hasonlóságok: itt is, ott is a lovak, a vágtató paripák alatt hevernek a levágott testrészek, a megölt katonák tetemei. (Az 1080 körül készült híres bayeux-i szőnyegen, Hódító Vilmos hastingsi csatáját bemutató részleten is hasonló ábrázolást találni.)

[3] Móser Zoltán: *Jelek és ünnepek.* Fekete Sas Kiadó, Bp., 1944.

Egy másik analóg ábrázolásra Vizkelety András hívta fel a figyelmünket: a *Manasse-kódex* egyik tábláján látható miniatúra 1330 körül készült.[4] Ennél jóval korábbi az a hasonló ábrázolás, amely az 1130 körül keletkezett *Codex Callixtius*ban található. Ezen Nagy Károly és lovas kísérőit látni (a páncélba öltözött keresztes vitézek lándzsával, sisakban, a király koronával, kezében keresztes zászlóval), amint a városkapun kilépve indulnak a mórok, a pogányok ellen.

De a következő – szintén francia földön megfestett – freskó még ennél is érdekesebb számunkra.

[4] László Gyula: *i. m.* 188. 243. sz. kép.

A hadba induló templomos lovagok képét bemutató freskó a nyugat franciaországi *Cressac*ban álló kápolnában található. A falfestmény a XII. század végén, 1170–1180 körül készült. Itt a város kapuján lépnek ki a lovasok: a bástyán – a torony mellett –, két bámészkodó alakra figyelhetünk fel: olyan ez a kép, ez az ábrázolás, mint Szent László-legendánk első jelenetének egy részlete. De az említett francia freskóciklus folytatása még ennél is meglepőbb! A többiektől, a seregtől különválva látható egy *fehér* köpenyes harcos (a templomosok viselete ez), aki lándzsáját előre szegezve, fehér lován vágtat a szaracénok elleni csatába. Összevetve a Szent László-legenda kezdő jelenetével: a) itt is, ott is fehér ruhában vannak a lovasok; b) itt a lovagok a mohamedánok, a mi legendánkban a pogány kunok ellen vonulnak; c) a legenda főszereplője – talán a templomosok vezére – szintén fehér lovon ül, és lándzsa van a kezében: mintha a mi Szent László legendánk második jelenetét mutatná! Mintha ugyanúgy s ugyanazt jelölné. (Mert hasonló az ábrázolás módja, az ikonográfiai tartomány.)

Még egy közeli-távoli hasonlóságról, a keresztesekkel kapcsolatos domborműről szólnánk, bár ez is Szent Lászlóval kapcsolatos, de egy másik (ismert) legendájához kapcsolódik. Ezen az ábrázoláson (a Santiago de Compostela-i templom timpanonján) a keresztesek öltözékében a mórok ellen csatába induló idősebb Szent Jakab domborműve látható. Santiago, s az ibériai félsziget nagy része a XI. században még a mórok kezében volt, ugyanúgy, mint Nagy Károly korában. „Az egyház is támogatta azt a törekvést – írja Zarecki –, hogy az ibériai félszigetet felszabadítsák a hitetlennek uralma alól, ez lett a zarándokmozgalom egyik hajtóereje... A clavijói csatában csodás módon megjelenő Szent Jakab képe, amint fehér lován a mórok közé ront, mindkettő szimbóluma lett." *Hogyan is meséli el Arany János a* Dubniczi Krónika (1479) nyomán a székelyeknek a tatárok elleni 1345-ös csatáját?

Nem a székely, nem is Laczfi,
Kit Isten soká tartson;
Hanem az a: László! László!
A győzött le minket harcon:
A hívásra ő jelent meg,
Vállal magasb mindeneknél
Sem azelőtt, sem azóta
Nem láttuk azt a seregnél.
Nagy lovon ült a nagy férfi,
Arca rettentő, felséges;
Korona volt a fejében
Sár-aranyból, kővel ékes;
Jobb kezében, mint a villám,
Forgolódott csatabárdja:
Nincs halandó, földi gyarló
Féreg, aki azt bevárja. stb.

Hogy az öreg tatár igazat mondott, fejezi be legendáját Arany, azt a templom őre is bizonyította, aki beszámolt arról, hogy három napig hiába kereste Lászlót a sírjában, míg a negyediken átizzadva találta ott a testét. Tehát közel három évszázaddal halála után, az 1390-ben (Zudar János püspök megrendelésére) felállított sárarany – Szög nevű és sárga színű – lován vonul László a csatába, hogy győzelemre segítse a keresztény székelyeket a pogány tatárok ellen! Mennyi idősík tolódott össze s egyedül e legendában, amelynek egyik, nyugati rokona lehetne a santiagói *Matamoros* (mórölő) ábrázolás: a keresztes zászlóval, a kétélű karddal és a vágtató fehér lóval. A legenda szerint itt is több száz évvel halála után tette ezt, s így vitte, vezette győzelemre a sereget az idősebb Szent Jakab. Bálint Sándort idézzük: „Jakab hírét, tiszteletét a Roland monda is népszerűsíti, amely az énekmondók ajkáról szerte Európában elterjedt. Hat – mellesleg szólva – a nemzeti-népi epikai hagyományokra, így a mi Szent László mondánkra is."[5] Szintén erre utal Barna Gábor néprajzkutató egyik írásában.[6]

*

Próbáljuk összegezni az eddigieket. A nyugati kódexekben és falképeken látott ábrázolások – a harcos lovagok, a fehér ló, s a templomos vitézek – eszünkbe juttatták a mi Szent László-legendánk első két jelenetét. A formai hasonlóságok (már-már egyezések) okán gondoltunk arra, nem elképzelhetetlen, hogy ezen ábrázolások, motívumok indították el a képíró mesterek

[5] Bálint Sándor: *Ünnepi kalendárium.* I–II. Szent István Társulat, Bp., 1977.
[6] Barna Gábor: *Távlatok,* 1993. 3–4. sz. 452.

fantáziáját. László Gyula könyvéből idézünk: „Úgy látszik tehát, hogy... keleti jellegű falfestménysorozatunk is bőven feltöltődött nyugati és bizánci elemekkel. Voltaképpen ez a falfestményekről is leolvasható, hisz a kezdő jeleneteknek Keleten nincsen párja: a várból való kivonulás, a püspök áldása stb. nyilván a nyugati művészetben fogalmazódott meg először. Az sem lehet vitás, hogy a festők között lehetett több idegen festő is, s ezek is belevihettek új elemeket a maguk tudásából. Mindezek ellenére nagyban és egészben legendánk keleti hagyományokat őrző magyar alkotás, és nem véletlen, hogy éppen a harcos szenthez, a határokat védő Szent Lászlóhoz tapadtak a monda és az ábrázolás keleti mozzanatai."[7] A bemutatott nyugati minták, az összecsapásokat ábrázoló képek egy részén véres jelenet játszódik le. Megtalálható ez a mi Szent László-legendánk falképein is. Ott hasonlóan levágott fejek, véres kezek hevernek a földön, a lovak tapodják a megcsonkított testeket. (Erről szóltunk már a második jelenet kapcsán.) De itt meg kell állnunk, mert van egy nagyon lényeges különbség, amiről nem szabad elfeledkezni, amikor összehasonlítunk! Ugyanis a falképeken, a második jeleneten megjelenik egy harmadik személy, a leány, aki a későbbi küzdelmet eldönti. (Szerepe enyhén szólva kétes az elején, ám a végén döntő! Így, erkölcsi fejlődésében is rokona a balladabeli Molnár Annának.) Itt kell megemlítenünk egy késő szkíta korból való (i. e. V–IV. század) ábrázolást, egy szibériai arany övlemez egyik párját. Ezen a fa alatt látni két férfit és egy nőt, akinek az egyik férfi ölébe hajtja a fejét, s haját a nő keleti kedveskedéssel tisztogatja. (A másik férfi itt a két lóra vigyáz.)

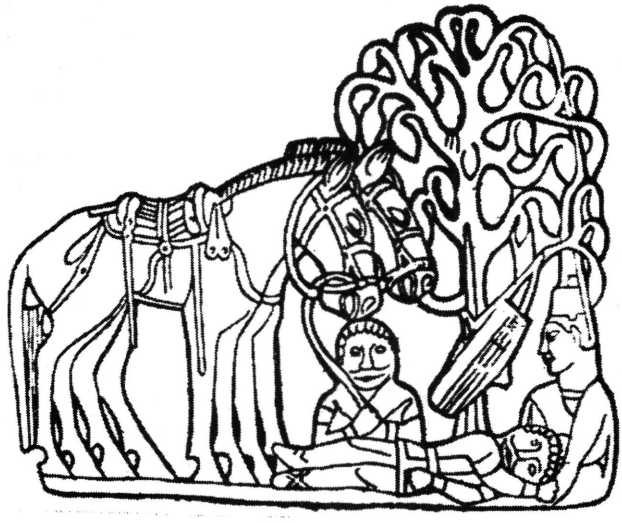

[7] László Gyula: *i. m.* 42.

Fontos, keletre vezető, korai ábrázolás, amit Nagy Géza fogalmazott meg az Ermitázs aranylemezeivel foglalkozván, s amit aztán Fettich Nándor újított fel, és László Gyula is átvett a könyvében. De van még egy aprónak tetsző, de lényeges különbség, s már ettől is – de a lány megjelenésétől is – a hasonló egészen más, s eltérő lesz: eltérő jelentést és tartalmat hordozó. Ez pedig a harmadik, az *üldözés* jelenetének egy távolról alig észrevehető részlete, amire ezért az elején már felhívtuk a figyelmet. Ugyanis a legtöbb ábrázoláson, ahol László különválva, vagy seregével együtt üldözi a leányrabló kunt (akinek íját a legtöbb helyen a leány tartja, tehát segíti!) a lándzsájával, mert a falképeken eléri, átdöfi testét, nyakát. Látni a vért, s azt is, hogy áthatol testén a fegyver, de mindhiába: a kun sebezhetetlen! És itt, ezen a ponton, úgy is mondhatnók, hogy a lándzsa hegyén fordul át a nyugati minta, a mintaként vett ábrázolás és kapcsolódik a keleti hagyományhoz. S ezzel elérkeztünk a legenda magjának mondott jelenetekhez, amely immáron így együtt, a nyugati (lovagi) kultúra és a keleti hagyomány: az ősi toposz, a pogánykori (régi) vallási emlékek együttes foglalata. Rejtélyes, titokzatos foglalata. Két kultúra – mely itt az új hazában, a Kárpát-medencében egyesült és keveredett – lenyomatát, emlékét mondja és mutatja ez a tipikusan magyar legendasor, ezek a falképek. Sokszor hiányosan, kopottan, töredezetten vallanak a múltról. Arról, amit a népdalok, mesék, legendák és szokások, vagy csak ezek egy-egy sora, motívuma őrzött s tartott fenn máig: az íratlan történelemről.

Irodalom

Bálint Sándor: *Ünnepi kalendárium.* I–II. Szent István Társulat, Bp., 1977.

Bori Imre: *Irodalmak – kölcsönhatások.* Fórum Könyvkiadó, Újvidék, 1971.

Kerny Teréz: *A katonaszentek ikonográfiájának néhány sajátossága és szerepe a középkori magyar művészetben.* Ars Hungarica, 1984. 2. sz.

La pittura romanica in Francia. Seconda parte. Milano, 1966.

László Gyula: *A Szent László-legenda középkori falképei.* Bp., 1993. (Tájak–Korok–Múzeumok Könyvtára 4.)

Lukács Zsuzsanna: *A Szent László-legenda a középkori magyar falfestészetben.* In: *Athleta Patriae.* Szent István Társulat, Bp., 1980.

Magyarország története. I. *Előzmények és magyar történet 1242-ig.* Szerk. Barta Antal. Akadémiai Kiadó, Bp., 1984.

Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpádháziak alatt.* I–II. Bp., 1889.

Pesthy Frigyes: *A templáriusok Magyarországon.* Bp., 1861.

Peter Gülke: *Szerzetesek, polgárok, trubadurok.* (A középkor zenéje.) Zeneműkiadó, Bp., 1979.

Tóth Melinda: *Árpád-kori falfestészet.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1974.

Zarnecki, G.: *Kolostorok, szerzetesek, barátok.* Corvina Kiadó, Bp., 1986.

Jankovits László *(Pécs)*

Egy elutasítás háttere – az 1465-ös magyar követség Firenzében

Az 1465-ös itáliai magyar követség firenzei kudarca a könnyen felejthető történetek közé tartozik. Mit is érdemes tárgyalni azon, hogy 1465 júniusában a firenzei Signoria nem fizette ki a magyar követségnek a keresztesháborúra megígért támogatást? Nem is véletlen tán, hogy az eseményt a kutatásban elsőnek tárgyaló Fraknói Vilmos, s nyomában a szakirodalom jelentéktelen epizódként tárgyalja, s inkább a lehetséges következménnyel, a követséget vezető Janus Pannonius netalántáni kegyvesztettségével foglalkozik.[1]

Ebben az előadásban nem a firenzei események jelentőségét akarjuk felnagyítani; nem akarunk foglalkozni a következményekkel sem. Célunk az elutasítás indítékainak részletesebb ismertetése, újfent és újonnan megtalált dokumentumok segítségével.

Essék néhány szó először arról, ami eddig is ismert volt. 1465 februárjában Janus Pannonius és Rozgonyi János vezetésével követség indul Itáliába, azzal a céllal, hogy üdvözölje II. Pál pápát trónra lépése alkalmából, valamint hogy támogatást szerezzen tőle és az itáliai városállamoktól a török elleni keresztesháború számára. Velencei és római tárgyalások után június elején érkeznek Firenzébe. Magukkal hozzák II. Pál pápa brévéjét, amelyben arra kéri a firenzei köztársaságot, támogassa a magyar királyt a keresztesháborúra korábban felajánlott összeggel. Ám a Signoria kijelenti, hogy nem képes kifizetni a kért 10 000 aranyforintot, így a követség folytatja útját Velence felé.

Fraknói szerint a pápa kérését és a kért összeget „a florenczi signoriának június 8-án kelt válaszából tudjuk, melynek fogalmazata a florenczi állami levéltárban" található.[2]

A magyar szakirodalmi hagyomány Fraknói kijelentésére támaszkodik. Van azonban egy másik jól ismert szakirodalom is: Ludwig Pastor pápaságtörténete. Pastor szintén keveset beszél a firenzei visszautasításról, de nem a levéltárra hivatkozik, hanem Giuseppe Müller 1878-as forráskiadására.[3] Ez a

---

[1] Fraknói Vilmos: *Mátyás király magyar diplomatái.* Bp., Athenaeum, 1898. 134–136. Uő.: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székkel.* A magyar királyság megalapításától a konstanczi zsinatig. I–III. Szent-István Társulat, Bp., 1901–3. III. köt. 133. Huszti József: *Janus Pannonius.* Janus Pannonius Társaság, Pécs, 1931. 237–238. A kegyvesztettséggel kapcsolatban: Kisfaludi Katalin: *Matthias Rex.* Gondolat Kiadó, Bp., 1983. 116.

[2] Fraknói: 1989. 134. 3. jegyzet; Uő.: 1901–3. II. kötet 463. jegyzet.

[3] Pastor, Ludwig: *Geschichte der Päpste.* Herder, Feiburg in Breisgau, 1904. II. köt. 358. 1. jegyzet.

kiadás a toscanai városok diplomáciai forrásait tartalmazza: többek között azokat, amelyek a török veszéllyel kapcsolatosak, közöttük pedig a szóban forgó pápai brévét, s ami még fontosabb, a Fraknói által emlegetett válaszlevelet.[4]

Mit tudunk meg ebből a két dokumentumból? Először is pontosabb adatokat. Pontosíthatjuk a kronológiát: a Signoria levele nem június 8-án, hanem egy nappal korábban kelt. Pontosabban tudjuk a szóban forgó támogatás összegét: nem tízezer, hanem legalább tizenkétezer aranyról lett volna szó. A köztársaság ugyanis havi kétezer aranyat ígért, s a pápa ennek egy évi összegét, 24 000 aranyat, vagy legalább a felét kérte.[5]

Az adatok mellett indoklást kapunk az elutasításról. A Signoria a drágaságra, a pestistől való félelemre, és más, még nagyobb, meg nem nevezett nehézségekre hivatkozik.[6] Azt is megjegyzi, hogy a köztársaság követe, akit Nápolyból Rómába rendeltek, hogy a támogatás ügyében képviselje Firenze álláspontját, akkor érkezett meg, amikor a magyarok már eltávoztak onnan, s így nem vehetett részt a tárgyalásokon.[7]

Nagy a valószínűsége annak, hogy a magyar követség is hasonló indoklást kapott. Ez a levél azonban nem ismert. A Müller által forrásként megjelölt fond, mint arról a helyszínen meggyőződtem,[8] csak a pápának küldött válaszlevelet tartalmazza. A másik lehetséges forrás a Signori – Dieci di balia – Otto di pratica – Legazioni e commissarie – Missive e responsive fond 9. kötete, amely 1448. augusztus 13. és 1479. október 28. között tartalmazza a követségekkel és a bizottságokkal kapcsolatos iratokat. A minket érdeklő rész azonban a firenzei árvízvédelem áldozatául esett: az 1454-es és az 1474-es év dokumentumai közötti lapok az Arno 1966-os áradása során teljesen eláztak. Mindazonáltal

---

[4] Müller, Giuseppe: *Documenti sulle Relazioni delle cittá toscane coll' Oriente cristiano e coi Turchi fino all' anno MDXXXI* Cellini,. Firenze, 1879. 202–203.

[5] Signori–Carteggio: Risponsive–Copiari – 1. (1452. január 8.–1468. október 3.) p 128v129r. Müller, 202. Vestram igitur devotionem in domino hortamur, ut cum res postulat atque urget: omnem unius anni summam iam contribuatis et mittatis in hungarorum subventionem: neque hiemem expectetis, in qua milites ociosi sunt: neque cunctandum putetis: ut cum posthac accurrere volueritis sero id agatis. Aiunt nam bis debit, qui cito dedit. Item omnia oportune bona sunt. non enim satis erit quod neglectum fuerit, dolere, siquidem nullo studio corrigi poterit, quod sero fiet. Si vero totius summae difficultatem obiiceretis quod minime credimus: oramus ut saltem dimidiam [129r] partem nunc detis...

[6] Signori: Carteggio: Missive I-o Cancelleria – 45. (1465. április 20.–1468. december 15.) 5r. Müller, 203. Multa nos incommoda circumsederunt. Annonae caritas: in qua et benignitatem tuam saepius experti sumus. et sensit noster populus: et pro singulari beneficio et plane divino dono in animis reposuit. Pestis timor: quae omnem civitatem suspectam et inertem et ociosam tenuit. Atque alias multo maiores difficultates perpessa est nostra civitas: quae pro divina tua sapientia cognoveris necesse est.

[7] Missive 5r–5v. Müller, 202.

[8] 1994-ben, a firenzei Archivio di Statóban, ahol a Mellon Foundation jóvoltából a Harvard University Center for Italian Studies (Villa I Tatti) ösztöndíjasaként kutathattam.

feltételezhetjük, hogy Müller, aki a Toscanához kapcsolódó valamennyi általa elérhető dokumentumot kiadta, ezt tette volna a magyar követségnek adott levéllel is; vagyis ez a levél nem maradt fenn.

Van azonban egy másik forrás, amellyel a kutatás idáig nem foglalkozott: a Consulte e Pratiche fond. Ez a különlegesen fontos forrás jegyzőkönyv: a Signoria és a legfontosabb tanácsadó testületek, valamint az olykor meghívott tekintélyes polgárok szinte mindennapos megbeszéléseiről készített feljegyzéseket tartalmazza.[9] Olyan információkat tudunk meg innen, amelyek révén az eddigi kép sokkal részletesebbé, árnyaltabbá válik.

Megtudjuk, hogy a firenzeiek már május 24-én tárgyalják az ügyet, nyolc nappal a pápai bréve keletkezése után, és ugyanannyi nappal azelőtt, hogy a magyar követség megérkezik Rómából. Május 24-én az az egyhangú döntés születik, hogy a pápa kérését a polgárok szélesebb köre elé kell terjeszteni, hogy kiérleltebb és körültekintőbb választ adhassanak rá.[10] Másnap, május 25-én szintén széles körű helyeslés mellett, újabb indoklás hangzik el: pénzügyekkel kapcsolatos, bonyodalmas ügyről van szó, ráadásul néhányan a legkiválóbb polgárok közül nincsenek jelen; ezért a döntést el kell halasztani.[11] A helyzet május 27-ére annyiban változik, hogy megérkezik Rómából Antonio Ridolfi, az a polgár, aki titkos tárgyalásokat folytatott a kérdésről a pápával, s aki most informálja a jelenlevőket a kérés hátteréről, valamint javaslatot ad a válaszra. (Nyilvánvalóan nem arról a hivatalos követről van szó, akire a már említett firenzei levél utal.) Antonio arra hivatkozik a pápa előtt, hogy járvány és éhínség fenyegeti a firenzeieket: a későbbi, egyébként valós indokok tehát már itt megjelennek.[12] Ám hiába kért halasztást, a pápa ragasz-

---

[9] Archivio di Stato di Firenze, fondo Collegi della Repubblica – Consulte e Pratiche 57. (1465–1466.) 4r–8v. (A továbbiakban: Cons. Prat. 5. 4r–8v.)

[10] Cons. Prat, 57. 4r. Franciscus Neronis... Ad litteras Summi pontificis: quibus preter conventum impresentia petuntur xxiiii milia florenorum; Referendum sibi videri ad maiorem civium numerorum: ut et maturius et cautius agitatare (sic) possit responderi.

[11] Cons. Prat. 57. 5r–5v. D. Mannus Temperanus... Quantum autem pertinet ad responsum Summi pontificis quia agitur de re pecuniaria et quae est magni ponderis: cum [5v] desint etiam nonnulli e primis civibus supersedendum esse. Pro expensis autem cum lex de duobus tributis in spe sit ut cito perferatur. In eius verba consenserunt... (itt a résztvevők felsorolása következik J. L.)

[12] A Consulte e Pratiche-ban mind a drágaságról, mind a pestisveszélyről olvashatunk már korábban is. Cons. Prat. 1r. Die xx. Maii MccccLxv. Convocatis infrascriptis civibus Laurentius Nicolinus Vexillifer Justitie assurgens duabus de rebus consultandum dixit. Primo de duobus tributis imponendis: quoniam suffragia nigra non redderentur: et tempus inutiliter teratur: quod res admodum necessaria sit: quid agendum videatur. Secundo loco quoniam *timor pestis* urgere incipiat, quonam pacto providendum censeant. Mattheus Temperanus res ambas magni esse ponderis et multum pertinere ad rem publicam disseruit. et illam de tributis maximo esse necessariam: propterea quae partim imponantur propter substentationem populi: qui *caritate annonae* plurimum laborat;... De peste autem quoniam *Romae* iam sevire inceperit: obstandum esse principiis. (A kiemelések tőlem J. L.)

kodott a bréve megírásához.[13] A hír fogadtatásából kiderül, hogy a Signoria már ismeri a pápa kérését. A következő felszólaló, Manno Temperani már azt fontolgatja, miképpen lehet elérni, hogy a pápa viszonozza a firenzei segítséget, aszerint, ahogy korábban megígérte, és annak dacára, hogy mostani levelében nem szól semmi ilyesmiről. Az ügyről egyébiránt, mivel nagy fontosságú, a megfelelő időben határozni kell.[14]

Ez az első alkalom, amikor nemcsak egyetlen hozzászólás hangzik el. Carlo Pandolfini szerint a kérést óhatatlanul teljesíteni kell, nehogy a firenzei népet az a szégyen érje, hogy egyedül Firenze nem teljesítette ígéretét.[15] Hozzá csatlakozik Agnolo Accaiuoli, aki bejelenti, maga is azon buzgólkodik, hogy elküldjék a pénzt a magyarok segítségére; már csak azért is, hogy biztosak legyenek Firenze jószándéka felől, és ne forduljanak a velenceiekhez, erősítve az amúgy is félelmetes hatalmú Velencét. Beszédét azzal a javaslattal támasztja alá, hogy az ügyet a firenzei nép elé kell vinni.[16] A további hoz-

---

[13] Cons. Prat. 57. 6v–7r. Antonius de Ridolfis rem omnem exposuit: ut cum Summo egerat pontifice: secundum eius mandata obligasse florentinum populum; cum caeteri quoque oratores italiae idem uniusquisque pro mandato suo facerent: ut contribueret ipse quoque in hoc inceptum in turchos christianorum hostes uno anno tantum xxiiii. milia florenorum idest singulo quoque mense florenorum duo milia receptis in compensationem decimis vigesimis et trigesimis et predicationibus et indulgentiis et quicquam aliquid afferre emolumenti posset. In calce autem fere reditus ipsius summum pontificem ab eo quaesisse existimaret ne Florentinos quod voluto anno promissum fuerat, impraesentia essent, cum periculum et egestas impendeat, soluturos. [7r] et cum id fieri posse orator denegasset: rationesque attulisset: tamen scribere se et id petere velle respondit. Atque ita fecit. Ego vero abii et huc tandem ad vos dei gratia incolumis perveni. Vos quid agendum deliberandumque sit melius considerabitis.

[14] Cons. Prat. 57. 7r. D. Mannus Temperanus Laudavit. d. Antonium de Ridolfis: qui in legatione sua omnibus mandatis suis diligentissime satisfecerit. Deinde dixit si deliberaretur ut pecuniae secundum postulata pontificis soluantur; ut contra ab eo petatur, ut ea quae in compensationem per eius Sanctitatem promissa sunt: de quibus in eius litteris nulla sit mentio, dentur nobis. Caeterum rem ut magni ponderis mature deliberandam esse. ...Et considerandum ne animus summi pontificis cui ipsi obediunt: offendatur.

[15] Uo. d. Carolus de pandolfinis... Ad postulata Papae sibi videri necessarium futurum, si caeteri potentatus italiae contribuent, quod sunt polliciti, florentinum quoque populum idem facere et propter promissa legati nostri: et ut infamia apud caeteros italiae populos evitetur qua notaretur florentinus populus: si concurrentibus ad solutionem promissorum in hoc sanctum opus et communem christianorum causam caeteris: nos soli immunes et expertes otiosi esse spectatores conspiceremur.

[16] d. Angelus Acciariolus... [7v] Ad postulata papae multis rationibus asseveravit assentiendum esse Summo pontifici: Id nam debitum esse omnium christianorum: ut hostibus religionis nostrae et pecunia et omnibus viribus repugnetur id esse e dignitate populi florentii. Se et multifacere quod in subventionem hungarorum mittendae sunt pecuniae: ut id fieret promptis animis. ut promptitudinem hungari animadvertentes: de animis et benivolentia nostra certitudinem haberent: neque venetos proponerent. Quorum amicitiam (ut audio) ungari complectuntur. Et cum formidanda sit potentia per se venetorum additis viribus benivolentiae Ungarorum magna fiet accessio. Et quoniam a populo decernendum est si pecuniae solvendae sint: notam rem fieri populo oportere: non solum deligendos esse de sapientioribus qui rem agitent: et maturae sapienterque consolvant: ut qui ante dixerunt consuluerunt.

zászólások nagyrészt megegyeznek az előzőekkel. Érdemes azonban már most odafigyelni arra, hogy az előbbi felszólalóval, Agnolo Accaiuolival szemben nem a népről, hanem kiválasztott polgárokról szólnak.[17] Otto Niccolini azt javasolja, hogy az a kevés tekintélyes polgár tárgyalja meg az ügyet, akiknek egy része most nem tudott megjelenni.[18] Megjelenik az ellentmondás is: Agnolo della Stufa többek egyetértésével úgy ítéli, hogy a török elleni vállalkozásnak most sem lesz más kimenetele, mint korábban volt.[19]

Az ügyet utoljára május 30-án tárgyalják. Otto Niccolini minden jelenvaló és távollevő döntéshozó egyetértésével terjeszti elő javaslatát. Eszerint a pápának engedelmeskedni kell. Hogy ezzel minél kevesebb gondot okozzanak Firenze népének, ki kell választani őt férfiút, akiket felhatalmaznak arra, hogy kölcsönvegyék a szükséges pénzösszeget.[20]

Eszerint tehát minden rendben megy; határozat született, már csak a végrehajtás van hátra a magyar követség érkezése előtt. A döntés a Palazzo della Signoria falai között születik, nem a nyilvánosságnak szól. Ennyi tárgyalás, ilyen egyértelmű, praktikus döntés után miért történt mégis, hogy a Signoria egy hétig váratta a magyar követséget eredménytelenül?

Mielőtt megpróbálnánk válaszolni, hadd hívjuk fel a figyelmet két körülményre. Az egyik az, hogy a habozó, fenntartásokat emlegető polgárok között ott található Pierfrancesco Medici is, a Medici család tekintélyes tagja.[21] Nicolai Rubinstein alapvető monográfiája alapján, amely a firenzei Medici-kormányzás történetét dolgozza fel, a többi polgárról is tudni lehet, hogy a Mediciek híve.[22]

---

[17] Uo. D. Johannoctius de pittis postulatis Summi pontificis obtemperandum esse: siqua fieri possit. Praesertim cum in ea re (si detur compensatio) lucrum magis quam damnum esse videatur... d. Antonius de Ridolfis... De postulatis nostri Summi pontificis multis relatis de his: quae Romae [8r] intellexerat: tandem conclusit deligendos esse nonnullos cives: qui rem tractent: et mature consulant...

[18] Uo. d. Otho Nicolinus postulata papae eiusmodi esse ut melius tractentur cum paucioribus civibus praesertim cum his qui ob impedimentum nequiverunt adesse...

[19] Angelus Stufa quamquam existimet inceptum contra turchos non habiturum esse nunc alium successum: quam hactenus habuerit: nihilominus rem mature discutiendam... Et in eius sententiam iverunt Nicola Caponius. Robertus Altovita. Johannes Zacheriae. Bernardus de Corbinellis: Petrus de minerbettis. Jacobus Guicciardinus et Petrus Franciscus Medices.

[20] Cons. Prat. 57. 8v. d. Otho Nicolinus dixit ex consensu eorum omnium: qui ad eas res tractandas fuerant delecti: et ex sententia eorum: qui ob impedimentum nequeunt adesse. Summo pontifici in eius postulatis omnino esse obtemperandum. Caeterum considerandum ut id quod minimo populi incommodo fiat. Et id fieri posse si quinque viri per consilium centum deligantur: Quibus auctoritas et potestas detur mutuo accipiendarum pecuniarum: quibus voluntati Summi pontificis satisfiat...

[21] Róla ld. Rubinstein, Nicolai: *The Government of Florence under the Medici.* Clarendon, Oxford, 1966. 158.

[22] Otto Niccolini Cosimo Medicivel együtt javasolja a választási eljárás úgymond ellenőrizhetőbbé tételét. Manno Temperani 1471-ben, a Medici-hatalom restaurációja után tölti be a Gonfaloniere tisztségét – ld. Rubinstein, 25–27.

A másik fontos körülmény: az a testület, amelyet a Signoria a pénzösszeget előteremtő öt férfiú kiválasztásával megbíz, a Százak Tanácsa, a Consiglio del Cento.[23] Ez a testület szavazza meg a nem rendkívüli ügyekben a Signoria által előterjesztett döntéseket, és gondoskodik azok végrehajtásáról. Hatalmát csak különleges esetekben adja át az Otto di Guardiának, az állam biztonságát felügyelő testületnek. A Consiglio del Cento és az Otto di Guardia a Medici-párt legfőbb támaszai.[24] A Medici-párt tehát nem ért egyet a támogatással, de nem foglal állást határozottan, hanem eléri, hogy olyan testület elé kerüljön az ügy, amelyről úgy tudja, hogy a befolyása alatt áll.

E két körülmény ismeretében, a további napok történéseit ismertetve és magyarázva próbáljuk megadni a választ az előbbi kérdésre.

A Consulte e Pratiche addig folyamatos feljegyzései a forrásban egy lapnyira megszakadnak. Ezután következik az 1465. június 1-jei tanácskozás jegyzőkönyve. Ezen a tanácskozáson Agnolo Accaiuoli, akit az előbb mint a magyarok támogatásának védnökét ismertük meg, szembeszegül egy javaslattal. A javaslat arra irányul, hogy öt évvel meghosszabbítsák az Otto di Guardia, az előbb említett, az állam biztonságát védő, annak külső és belső ellenségeit üldözni hivatott testület különleges hatáskörét, a *balìát*.

Ahhoz, hogy az esemény horderejét érzékeltessük, vissza kell tekinteni egy évvel korábbra. Nem egészen egy évvel a magyar követség Firenzébe érkezése előtt, 1464. augusztus 1-jén hal meg a Haza Atyja, Cosimo Medici. A firenzei köztársaság informális irányítójának szerepét fia, Piero örökli. Ám Piero Medici befolyását csökkenteni igyekszik az a három polgár, akinek kiemelkedő szerepe volt a Medici-pártban: Agnolo Accaiuoli, Luca Pitti és Dietisalvi Neroni. Az utóbbi egy héttel Cosimo halála után a milánói herceghez küldött levelében így írja körül, kik a hatalmat gyakorló kör tagjai: „Piero chol favore di parechi cittadini i quali erano fratelli ad Cosimo, ora hanno ad essere padri ad Piero" – vagyis Piero, néhány polgár támogatásával, akik Cosimo számára testvérek voltak, most pedig atyáknak kell lenniök Piero számára.[25]

Piero pozícióit nagyban gyengíti az, hogy apja halála után három hónappal, 1465 novemberében elrendeli a Medici-banknak az általános bankszámla-felülvizsgálatot és az átutalások ideiglenes szüneteltetését. Az ezután fellépő csődök tömegével kapcsolatban az egyik önjelölt atya, a már ismert Angolo Accaiuoli száz éve nem volt válságot emleget.[26] A következő hónapok során Agnolo kijelentéseiben a személyes konfliktus érvei mellett egyre nagyobb szerepe van a kormányzás liberalizálásának, a régi köztársasági eszményeknek, általában az olyan ügyeknek, amelyekben a firenzei nép érdekeire hivatkozhat.[27]

---

[23] A Consiglio del Centóról lásd Rubinstein: 77–78. 113–117.

[24] Az Otto di Guardia szerepéről ld. Rubinstein: 104–106.

[25] Bibl. Ambros., Z. 247 sup. idézi Rubinstein: 137.

[26] Rubinstein: 139–140.

[27] Uo. 140.

Ilyen ügy lehet a keresztesháború is. Gene Brucker Firenze-monográfiájában a populáris vallásosság megnyilvánulásai között említi egy nápolyi domonkos szerzetes 1455. évi sikerét. A szerzetes a II. Pius vezette keresztes-háború melletti tüzes beszédeivel széles körű támogatást és szimpátiát keltett; az általa szervezett körmenetben mintegy húszezren vettek részt, s a firenzeiek több ezer arannyal járultak hozzá a szent célhoz.[28] Elképzelhető, hogy tíz év múlva is népszerűséget lehetett szerezni a szent ügy felkarolásával; nem lehet véletlen, hogy éppen Agnolo javasolja a kérdésnek a nép elé vitelét.

Az Otto di Guardia különleges hatáskörét kárhoztató Agnolo és hívei ismét a nép szabadságára és javára hivatkozva érvelnek, míg a Medici-párt az intézmény biztosította konszolidáció fontosságát hangsúlyozza.

A vita fontosságára jellemző, hogy a reggeli tanácskozás után a gonfaloniere este újra összehívja az érintetteket. Másnapra megszületik a kompromisszum: az eddigi ellenzők hangsúlyozzák jószándékukat, és meghajolnak a többség akarata előtt. A Signoria a döntés jóváhagyását a Consiglio del Cento elé terjeszti. Folytatódik ugyanaz a gyakorlat, amelyet korábban már láttunk. Ám a Medici-pártot itt olyan meglepetés éri, amelyben nem volt része még: a Consiglio del Cento nem hagyja jóvá a döntést. Ezzel a Medici-uralom két támasza egyszerre inog meg. Ne feledjük: a magyar követség ekkor már megérkezik Firenzébe, és gondoljuk el: ki törődik velük?[29]

A Consulte e Pratiche következő feljegyzése június 8-áról maradt fenn: a tanácskozás tárgya az előbb ismertetett fejlemény, s a résztvevők mind a Medici-párt tagjai. Ez a döntés valószínűleg az előző napon történt, június 7-én, akkor, amikor a pápának küldött válaszlevél kelt. A levelet, s a magyar követség – feltehetően ékes szavakkal történő – kifizetését nagy valószínűséggel adminisztratív aktusnak tekinthetjük.

Hadd folytassuk néhány szóban a firenzei történetet. Láttuk, a Medici-párt elveszítette a hozzá hű állambiztonsági testületet, méghozzá úgy, hogy csalódnia kellett a hűségesnek vélt Százak tanácsában is. A továbbiakban, szeptemberben a választási rendszer liberalizálása történik meg; az új választásokon az ellenpárt hívei győznek. Fölösleges itt részletezni a további eseményeket, elég azt megállapítani, hogy 1465 júniusának elején olyan politikai küzdelem kezdődött, amely a Medici-párt átmeneti háttérbe szorulásához, majd 1466 szeptemberében hatalmának puccsal történő visszaállításához vezetett.

Mindenesetre a konfliktus intézményes szinten történő megjelenése olyan helyzetet idézett elő, amelyben az olyan távoli ügyek, mint a kereszteshábo-rú, érthetően háttérbe szorultak, még azok számára is, akik a leginkább

---

[28] Brucker, Gene A.: *Renaissance Florence.* University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 1983. 211.

[29] A Consiglio del Cento szavazásait megörökítő Libri Fabarumban legalábbis nem akadtam olyan szavazásra, amely a kereszteshábo-rúval kapcsolatos.

pártolták annak ügyét. A belső konfliktusok, s közvetlen következményük, a népszerűtlen külpolitikai intézkedésektől való tartózkodás okozhatta tehát a követség kudarcát Firenzében.

Milyen lehetőségek állhattak a követség vezetője, Janus Pannonius előtt? A további diplomáciai manőverezés hosszas, bizonytalan kimenetelű firenzei tartózkodást jelentett volna.[30] Azt pedig, hogy a fent említett domonkos szerzetest követve a néphez forduljon, vénasszonykönnyeket vadászó prédikációkat tartson, mint az általa kigúnyolt nagy prédikátor, Alberto da Sarzana, ráadásul annak a könnyen élcelődő Galeotto Marziónak a füle hallatára, akit diákkorában éppen ő, Janus szólt meg azért, hogy ilyesmiket hallgatott – nos, ez végképp abszurd vállalkozás lett volna.[31] Az északi hegyeken túlról érkezett követség humanista főpap vezetőjének sem lehetősége, sem képessége, sem kedve nem lehetett erre. A kandi utókor kétes mindentudásával állapíthatjuk meg: valószínűleg anélkül távozott Firenzéből, hogy megtudta volna kudarcának valódi okát.

[30] Ilyen hosszas, végső soron hiábavaló firenzei tartózkodásról olvashatunk Brucker említett Firenze-monográfiájában (163–166.) Az ott említett sienai követ, Giacomo Manni 1385 tavaszától négy hónapon át hiába próbálta elérni egy határvita eldöntését.

[31] Lásd *Iani Pannonii poemata... omnia,* szerk. Teleki Sámuel, gond. Kovásznay Sándor, Traiecti ad Rhenum, 1784. Pars prima, 22. (*Iani Pannonii opera omnia – Janus Pannonius összes munkái,* Kiad. V. Kovács Sándor, Bp., 1987. Epigrammák no. 177.)

Kulcsár Péter *(Budapest)*

Mátyás király és a vallás

Alighanem csalódást fokok okozni annak, aki a cím után egy kérdőjel árnyékát véli fölsejleni, mintha Mátyás katolikus hite, annak mélysége, minősége megkérdőjelezhető volna vagy bizonyításra szorulna. E feltételezésnek alapot adhat, hogy vallásosságának jellegét, tartalmát és mértékét illetően a vélemények mindmáig nem kristályosodtak ki, nem is nagyon fogalmazódtak meg, mert a kérdés lényegében nem került napirendre. Az utókor – Szikszai Fabrícius Vazultól V. Kovács Sándorig – közelebbi vizsgálat nélkül, inkább a saját ideálképéhez, mint a tényekhez igazodva foglalt állást. Az előbbi leszögezi, hogy „lobogó vallásosság" buzgott benne, az utóbbi azt állapítja meg, hogy nem vonhatta ki magát a középkori szellemiség befolyása alól. A kortársak nemigen nyilatkoznak. A legtöbben, köztük a jól tájékozottak, nem sorolják őt a legbuzgóbb hívők közé, de nem is ejtenek sok szót lelkivilágának erről a területéről. Carbone, Garzoni, Marliani és Jacobus Philippus Bergomensis említi kifejezetten vallásos voltát, azok, akik személyesen nem vagy csak futólag találkoztak vele (Marliani 1488 májusában fordult meg Bécsben, a többiek nem is látták), meg Ransano az, aki egyenesen a szentek közé emeli, azonban egy olyan műfajú írásban, amelyet nem a realitás szokott jellemezni, a halotti orációban. És az indokot ő sem a király túláradó jámborságában, hanem a keresztény hit és társadalom érdekében kifejtett munkásságában látja. Ez az egyébként, amit közeli s távoli méltatói egybehangzóan nagyra értékelnek, és ami miatt sokan a keresztény vallás hősei közé sorolják. A téma a könyvtárnyi Mátyás-irodalomban sohasem került terítékre, jóllehet ennek tekintélyes része a király gondolkodásmódjának, lelkivilágának, jellemének, természetének, viselkedésének, mentalitásának földerítésére irányul. Számomra nem kétséges, hogy Hunyadi János és Szilágyi Erzsébet fia, Vitéz János tanítványa, Aragóniai Beatrix férje és a XV. századi magyarság választottja nem lehetett más, mint hívő katolikus, mégpedig a római katolikus tan elkötelezett követője.

Arra nézve, hogy a vallásosság külső jeleit viszonylag ritkán mutatta – mint Bonfini mondja (4.4.110.), nem sokat foglalkozott isteni elmélkedéssel –, azt hiszem, autentikusnak fogadhatjuk el a költő Zrínyi Miklós magyarázatát. Ő azt mondja – éppen Mátyásról szólva –, hogy a királyok igaz buzgósága „nem az untalan való szentegyházakról szentegyházakra járás, misehallás, gyónás, processziókkal való kerülés, spitálok látogatása, szent atyák könyve olvasása", mert „ezek az ájtatosságok inkább illenek alacsonyabb rendű embereknek, hogysem királyoknak és nagy állapotú uraknak", akiknek az Istent „az igazságnak egyenlő osztásával, országuknak szorgalmas gondja

viselésével, Isten nevének dicséretire nézendő nagy akciókkal, pogányok pusztításával" kell szolgálnunk, ez a királyok igaz vallásossága. (*Elmélkedések,* Bónis-k. 92b.) Kétségtelen, hogy Mátyás egyetértett volna vele, hiszen maga is effélére figyelmezteti Vitéz Jánost, akit a húsvéti ünnepek idején magához idéz: „tekintet nélkül a szent napokra a leggyorsabban igyekezz hozzánk. Mert az emberi események irányításában gyakran a kellő pillanat dönt, míg Isten tiszteletére bármely idő alkalmas, és szent áldozat az is, ha a haza üdvén munkálkodunk."[1]

Egy másik jelenség, amely talán ellenirányban mutathatna, az a tény, hogy gondolatvilágának jó néhány eleme mai megítélésünk szerint nem illik bele a katolikus hittételek sorába, mint a csillaghit, az újplatonizmus; Bonfini azt mondja, hogy a mágusoktól és a jósoktól sem idegenkedett (4.7.95). Tény továbbá, hogy gyakorta szembekerült mind a pápasággal, mind a hazai klérus egyes tagjaival, a legkiválóbbakkal is.

Mindenekelőtt el kell határolnunk egymástól a látszólag idetartozó, bizonyos alaki elemekben, főleg a retorika frazeológiájában egybeeső, de lényegében idegen problémákat. Eltévelyedünk a valóságtól, ha formai hasonlóságoktól megcsalatva a most fölvetett kérdéskörbe utalunk olyan tudományos kísérleteket, kezdeményezéseket, amelyeknek a katolikus teológiával való összeegyeztethető vagy összeegyeztethetetlen volta, az egyeztetés miléntje akkor még távolról sem volt tisztázva. Most csak az asztrológiára utalok, amelynek lelkes hívei között a legjámborabb katolikusokat is megtaláljuk, III. Frigyest, akinek mély vallásosságát éppen Mátyással szemben hangsúlyozták, magát Vitéz Jánost, aki e téren nyilván Mátyás mestere volt, de a pápák sorát is, II. Juliust, III. Pált, X. Leót. Hogy már az alkímiáról ne is szóljak, melynek legtermékenyebb műhelye éppenséggel a bigott katolikusnak mondott II. Rudolf udvarában működött.

Ki kell zárnunk a vizsgálódásból azokat a háborúkat és a körülöttük folyó szópárbajok frázistömegét, amelyek a hit védelmének örve alatt, valójában más okból és más céllal folytak, akár a husziták, akár a mohamedánok ellen. Nem kell bővebben bizonygatnom, hogy az egyiknek területszerzés, hódítás volt a célja, a másik a magyar társadalom fennmaradásáért folyt.

Ki kell zárnunk mind a hazai egyház megerősítése, a hitélet fellendítése, az egyes szerzetesrendek, az obszervánsok, a pálosok érdekében, mind ezzel párhuzamosan a szakadárokkal, az eretnekekkel szemben hozott intézkedéseket az ezeket kísérő, többnyire vallásos külsőbe öltöztetett okadatoló szövegekkel együtt. Ezek kissé talán közelebb esnek témánkhoz, azonban a vallást elsősorban nem lelki, hanem politikai tényezőként értékelték. Ahhoz, hogy a magyarság a siker reményében léphessen föl a harctéren a létét fenyegető ellenséggel szemben, szoros ideológiai egységre volt szükség, és ez abban az időben

[1] *Magyar humanisták levelei.* Közread. V. Kovács Sándor. Bp., 1971. 233.

csak a római katolikus hit alapján volt megteremthető, megóvható. Ugyanez motiválta a látszólag vallásos indíttatású egyéb kezdeményezéseket mint a templomépítés, a vallásos irodalom és képzőművészet pártfogolása stb.

És eltávolodunk a valóságtól, ha e kérdéskörbe utalunk más politikai jelenségeket. Elsősorban ilyen a pápasághoz fűződő viszony. Ugyanis a pápaság ezekben az időkben nemcsak lelki, hanem világi hatalom is volt, politikai célokkal és világi eszközökkel, amelyeknek a vallásiakkal való összehangolása magától értetődően nem sikerült mindig, de ha mégis, az összhang nem volt feltétlenül belátható a többi ellenérdekű hatalom mindegyike szemében. Lényegében ugyanez a helyzet a hazai papsággal is. Hiszen a papi, a főpapi állás egyúttal a világi hatalomban való kötelező részvételt is jelentette, a klérus tagjainak ott kellett lenniük a törvényhozásban, a diplomáciában, a harcmezőn, a gazdaságban, a bírói emelvényen, a kultúrában, egymással és az uralkodóval való ellentéteik tehát nem a vallás talaján keletkeztek.

Jól mutatja az összehangolás problematikus voltát, hogy míg Mátyás – de akármelyik uralkodó is – az egyik kezével küzd Róma politikai, katonai, pénzügyi téren mutatkozó törekvéseivel szemben, addig a másikat politikai, katonai, pénzügyi segítségért nyújtogatja. Az összehangolás nehézségét mutatja, hogy mindkét részről történtek olyan lépések, amelyeket a pillanatnyi haszon reménye ösztönzött a kereszténység egyetemes érdekei kárára. Csak az egy 1480-as év nyarán IV. Sixtus Velencével kötött szövetsége alkalmat adott a töröknek arra, hogy Otrantónál Itália földjére tegye a lábát, Mátyás pedig szinte azokban a napokban engedte át területén a Frigyes tartományaira törő boszniai pasát. Az érdekellentétek keltette tüzes polémia hevében néha olyan szavak is felcsattantak, amelyeket egyik fél sem vehetett komolyan: a magyarok – fenyegetőzik Mátyás – „készebbek elpártolni a katolikus hittől és átállni a hitetlenek oldalára, mint megengedni, hogy a király beleegyezése nélkül az ország javadalmát a Szentszék adományozza szét."[2] Nyilvánvaló azonban, hogy egy-egy gyarló gondolat, szó, egy-egy rosszul kiszámított cselekedet nem ad alapot sem az egyik, sem a másik fél és a köztük levő viszony megítéléséhez. Csak annak a tanulságnak a levonására ad alapot, hogy a fejedelem, akár világi, akár egyházi állam élén állt is, nap mint nap roppant nehéz döntésekkel került szembe, és vállaira iszonyú felelősség hárult. És ez nemcsak a fejedelemre áll, hanem mindenkire, akit úrnak mondtak. És ezzel érkezünk el a kitűzött témához.

Mert amint az imént Zrínyi megfogalmazásában hallottuk, az ájtatosság az akkori felfogás szerint nem ugyanazt jelentette a nagy állapotú úr és a közember számára.

Sajnos, a múlt század liberális, majd a XX. század marxista indíttatású értelmezése az „uraság" fogalmát alapjaiban torzította el, és ezzel nemcsak tudományos megközelítésének vette elejét, hanem a közvéleményt is úgy fél-

[2] *Mátyás király levelei.* Vál. V. Kovács Sándor, ford. Ballér Piroska. Bp., 1986. 112.

revezette, hogy helyretételére talán lehetőség sincs többé. E felfogás az uraságot kényuraságként értelmezte: úr az, aki az alatta levőkkel tetszése szerint rendelkezik, aki az erőszakszervezet birtokában kizsákmányolhatja őket, aki az állam és az egyház védőpajzsa alatt kevesedmagával henyél és dőzsöl, míg az alávetett többség verejtékezik és éhezik. 1966-ban megjelent nagy értelmező szótárunk az „úr" címszó első jelentését így adja meg: „Rabszolgatartó, feudális vagy kapitalista társadalomban a vagyon és a politikai hatalom tényleges birtokosainak egyike". És a példaszövegekben: „mindenható úr", „teljhatalmú úr", „a letűnt világ urai", „az urakkal paktál"; egy idézet Petőfitől: „Ezer évig híztak rajtunk az urak", és egy Adytól: „Urak, papok dölyfét, Ím, eleget tűrtük." Persze, lehetnek kivételek, akiket a hazaszeretet vagy a nyomorultak iránti szánalom önmérsékletre van önfeláldozásra késztet.

Ez a felfogás vastag és merev választóvonalat húz az úr és a szolga közé. Ott húzza meg ezt a vonalat, ahol a gazdaság, a politika, a kultúra felsőbb és alsóbb szintjei egymástól elválnak. A rabszolgatartó és a kapitalista urakról nem kívánok beszélni. Ezúttal csak a feudális urakról legyen szó. Mátyás ugyanis ezek egyike volt, mégpedig a leghatalmasabbak közül való, fejedelem, aki az emberiség egy akkor tekintélyes, Európa sorsára befolyást gyakorló csoportja, a magyarság fölött volt úr.

Az uraság intézménye valójában a középkor alapvető társadalomszervező elve, amely nem választóvonalakat húz az egyes rétegek és egységek közé, hanem éppenséggel áthatja és összefogja azokat, a társadalmat – de akár azt is mondhatnám, hogy a világot – nem megosztja, hanem egységbe foglalja. Ez az intézmény kompakt és mindenre kiterjedő rendszert alkot, amelynek semmi más funkciója sincs, mint az egybe-, tehát fenntartás.

A piramidális szerkezet csúcsán áll a Teremtő, a legnagyobb úr, akinek urasága az egész világra, azon belül az egész emberiségre kiterjed.

Nem szólok most arról, hogy a Genezis 1. könyvének 26. és 28. verse általánosságban az ember uralma alá veti a természetet: „töltsétek be a földet, és hajtsátok birodalmatok alá, és uralkodjatok a tenger halain, az ég madarain" stb. A Vulgata a „dominamini" szót használja, mely az ember és a élővilág kapcsolatát egyértelműen az uraság fogalomkörébe utalja. A fent említett balvélemény e tekintetben is ugyanarra a pusztítóan torz eredményre jut, és az ember jogosítványát a természet „leigázására" magyarázza.

Maradjunk azonban a társadalomnál. Az emberiséget alkotó nagy egységek, a birodalmak élén a Teremtő szolgája, a fejedelem áll, a birodalom lakosainak ura; utána az oligarchia tagjai, a fejedelem szolgái, az alájuk rendeltek urai következnek, és aztán egyre lejjebb és lejjebb egyre alacsonyabb rangú, egyre kisebb hatósugárral rendelkező urak, le a jobbágyig, aki a birtokos szolgája, de a jobbágycsalád ura. És ha tovább folytatnám a sort, eljutnék a kiskondásig, aki maga is úr a kutyája fölött. Az uraság rendje tehát egyben a szolgaság rendje is, hiszen a függőleges vonal egyik irányában mindenki úr, a másik irányban mindenki szolga.

Ez a függőlegesen húzódó szál minden emberi kapcsolatban, a társadalmi élet minden metszetében jelen van. A király ura a birtokosnak, a birtokos a jobbágynak, a cseléd fölött úr a gazda, a tanítvány fölött a tanító, a katona fölött a hadnagy, a fiú fölött az apa, a feleség fölött a férj, a beteg fölött az orvos, az inas fölött a mester, a mester fölött a céhmester, a fiatal fölött az öreg, a község fölött a villicus, a kereskedő fölött a vámszedő, a vádlott fölött a bíró és így tovább, hogy az egyházi rendet behálózó hierarchiára csak utaljak. Az uraság tehát egyes, többé-kevésbé stabil tényezőkön alapuló viszonylatban állandó státust jelent, mint az apa és fia között, máskor csak egy konkrét szituációban merőlegesen valósul meg, mint a tanító és a tanítvány, a bíró és a peres fél kapcsolatában.

Ennek a rendszernek, vagyis a feudális társadalomnak a működőképességét két párhuzamos és ellentétes irányból egymáshoz illeszkedő erő biztosítja, alulról fölfelé az engedelmesség, felülről lefelé a felelősség. Emberi viszonylatokról lévén szó, természetesen számolnunk kell a mechanizmus meghibásodásával, az engedetlenséggel és a felelőtlenséggel, mint ahogy a történelem folyamán nemritkán tapasztaljuk, azzal azonban nem kell számolnunk, hogy a negatívumok bárhol is véglegesen eluralkodnának, mert ez a társadalom felbomlását hozná magával.

Az uraság–szolgaság rendje – bármilyen furcsán hangzik is – mai fogalmaink szerint nagyon is demokratikus. Ugyanis az alul álló féllel szemben roppant egyszerű és könnyen teljesíthető követelményt állít, és – hogy a divattal szóljak – pozitív diszkriminációt tartalmaz: ő csak engedelmességgel tartozik, felelősséget nem visel. „Nem gyilkol az, aki a parancsolónak engedelmeskedik, amint a kard is csak eszköz annak a kezében, aki használja" – szögezi le Szent Ágoston (Civ. 1.21.). Ezzel szemben az úr feladatköre sokrétű, és rá roppant súllyal nehezedik a felelősség. A vezető az Apostol szerint (Róm. 13. 1–7.) pásztor a nyáj fölött. Egyfelől tehát – mondja Aranyszájú Szent János (Sac. 2.2.) – „amekkora különbség van az oktalan állat és az értelmes ember között, akkora a különbség a pásztor és nyája között", másfelől azonban a pásztor számára nincs mentség és nincs irgalom, minden elveszett lélekért neki kell számot adnia, még ha az a saját gonoszsága miatt kárhozott is el (uo. 6.1).

Az úr biztosítja az alája rendeltek életkörülményeit, megvédi őket a külső támadókkal és a természet mostohaságával szemben, rendet tart közöttük, igazságot szolgáltat, bünteti a bűnösöket, jutalmazza az érdemeseket, tanítja szolgáit mind a világi, mind a mennyei dolgokban, óvja erkölcseiket, kalauzolja őket a földi boldogsághoz és a mennyei üdvösséghez vezető úton. A középkori úr–szolga viszony tehát lényegesen, összehasonlíthatatlanul tágabb értelmű, mint az ókori rabszolgatartó–rabszolga vagy az újkori munkaadó–munkavállaló viszony, tágabb értelmű, mint maga a földesúr–jobbágy viszony, és mindenesetre több, mint ahogy azt idézett értelmező szótárunk képzeli. A feudális berendezkedésben teljes körű és teljes értékű társadalmi tevékenységet

csak a fejedelem végez, a társadalom egészét kifelé is, az egyesekkel (osztályokkal, csoportokkal, személyekkel, dolgokkal) szemben befelé is ő képviseli. A társadalmat azon a fokon, amelyen az a feudalizmusban megvalósul, a fejedelemben megtestesülő politikai érdekközösség tartja össze. Az ő személyében jelenik meg az a bonyolult, az egyén helyéről fölmérhetetlen és áttekinthetetlen közösség, amelynek kebelében az egyes meghúzhatja magát. A király az egyesek munkája nyomán szétszórtan keletkező, a létfenntartás szükségleteit meghaladó javakat a közös felhasználásra koncentrálja, ezáltal lehetővé teszi a létfenntartáshoz szükséges javak zavartalan élvezetét. Míg tehát egyfelől a társadalmi tevékenység minden eredménye valamiképpen a király javára válik, addig másfelől minden kollektív kezdeményezés tőle indul, és minden kudarcért őt, a tevékenység első mozgatóját terheli a felelősség. A fejedelem az egyénnel szemben a legáltalánosabb összefüggéseket, az életkörülményeket, a természetet, a társadalmat, magát Istent képviseli. Hatalma égi eredetű, amit olykor a koronázáshoz használt kellékek is tanúsítanak, mint a francia király felkenéséhez az angyal által hozott olaj, vagy a magyar Szent Korona.

A vele szemben felállított követelményrendszert a VII. században megfogalmazó irat, a *De XII abusivis saeculi* a felelősségi kör kijelölésében odáig megy, hogy nemcsak az ellenséges támadást, a különféle társadalmi bajokat írja a rovására, hanem az aszályt, az állatok elhullását, a villámcsapást is. Ez ugyan a XV. századra valamelyest enyhült, de az úr feladatköre továbbra is hallatlanul összetett és csak a legnagyobb erőfeszítéssel betölthető maradt.

Az úr számára a feladat elvégzéséhez szükséges eszköz a hatalom. Ennek teljessége a feladatkör nagyságával arányos. A legnagyobb úr, a Teremtő hatalma végtelen, ő mindenható.

Az erő, a vagyon, a birtok, a tekintély tehát nem privilégium, hanem munkaeszköz, amelyet használni kell. Az úr nem mondhat le róla, és nem csorbíthatja. „A főnek kell a legerősebbnek lennie – mondja tovább Aranyszájú Szent János (Sac. 3.10.) –, hogy a test többi részéből kiáradó káros kigőzölgéseket távol tartani és szükség esetén elnyomni tudja. Mert ha maga a fő erőtlen, nem lesz képes ezeket a káros kigőzölgéseket elhárítani, hanem maga is mindinkább elerőtlenedik, és magával együtt az egész testet romlásba dönti." Az úr tartozik azzal, embernek, Istennek egyaránt tartozik azzal, hogy növelje birtokát, rangját, vagyonát, katonai erejét, tekintélyét, egyszóval hatalmát, s ezáltal Isten adta dolgát még eredményesebben végezhesse. A fejedelemnek – legyen akár világi, akár egyházi – kötelessége, hogy birodalmát kiterjessze, s minél több alattvalót vezessen a boldogság felé. Messzemenően óvakodnunk kell tehát attól, hogy ama kor jelenségeinek megítélésében mai fogalomtárunkat és erkölcstanunkat használjuk. Kétszer meggondolnám, mielőtt hatalmaskodó urakról, harácsoló főpapokról, világi uralomra áhítozó pápákról, gátlástalan hódítókról beszélnék.

Hogy az irodalom már a korai középkortól kezdve bővelkedik olyan művekben, amelyek az urak visszaélését állítják pellengérre – Magyarországon akár Temesvári Pelbártot is idézhetném –, annak általánosságban érvényes magyarázta eléggé egyszerű. Nyilvánvalóan voltak urak, egyháziak és világiak, pápák és királyok is, akik feladatukat nem tudták ellátni, a rendelkezésükre bocsátott eszközt rosszul vagy éppenséggel bűnös módon használták. Az irodalom természetesen ezekre a jelenségekre reagált és nem a normális működésre. Magyarországon – már Mátyás halála és főleg Mohács után – az általánostól eltérően alakult a helyzet, az uraság fogalma a közgondolkodásban szinte pejoratív értelmet kapott. A XVI. század prédikátoraitól talán nem is tudnék példát hozni a pozitív értelmezésre. A történelmi kudarc, az állami lét megrendülése a fentiek értelmében magától értetődően az urak és mindenekelőtt a fejedelmek számlájára volt írható. Ideológusaink már Bonfinitól kezdve Zrínyi Miklósig és tovább az urak erkölcseinek megjavulásában, a jó királyban keresik a gyógyírt az ország bajaira.

És ezen a ponton térhetünk vissza a fölvett témához. Mert nincs gondolkodó, legyen katolikus vagy legyen protestáns, aki ne Mátyás királyban látná megtestesülni ezt a jó királyt, aki ne őt állítaná példaképül a jelenbeliek elé. És ezen a ponton a föltett kérdésre már önmagától adódik a válasz. Miben állhatott Hunyadi Mátyás számára az igaz kereszténység, miben kereshette lelke üdvösségét? Semmi másban, mint abban, hogy úr legyen, úr, ahogy azt az Apostol megkövetelte, a magyarság legfőbb ura, királya. És mi lehetett a legfontosabb eszköz ahhoz, hogy szent kötelességének megfeleljen? Semmi más, mint a hatalom, az erőt és felelősséget magában egyesítő hatalom.

A hatalomvágy akkortájban a mai felfogástól eltérően, de a fentiek értelmében a jó tulajdonságok közé tartozott. Mátyásban ezt a jó tulajdonságot – a kortársak más szóval dicsőségvágynak is mondják – valamennyi megfigyelő konstatálja és méltányolja, és megállapításukat a tények is igazolják. Sőt. Talán természeténél fogva, talán megválasztásának körülményei s azt követően hosszú ideig veszélyeztetett biztonsága miatt a szokásosnál erősebben szorította kezében a jogart, és féltékenyebben vigyázott nemcsak arra, hogy a hatalom gyakorlásában vetélytársa ne legyen, de még arra is, hogy a trón közelébe se kerüljön senki. Ha úgy veszi észre, hogy jogait valaki korlátozni akarja, azonnal felcsattan: „előbb válnék meg életemtől, előbb sodornám országomat veszedelembe, mintsem eltűrném" stb.[3] „Mi magyarok inkább meghalunk, mint elviseljük, hogy megrövidítsenek bennünket."[4] Az előbb egy még keményebb kijelentését idéztem. Ez motiválta rögtön a legelső időszakban eljárását Szilágyi Mihállyal szemben, és ez vezetett oda, hogy az utolsó évekre magához ragadta a legtekintélyesebb pozíciókat. 1487-től nem engedte betölteni a nádori hivatalt. Kétség nélkül ennek tulajdonítom azt

[3] *Mátyás király levelei., i. m.* 128.
[4] Uo. 97.

a döntését is, amellyel az esztergomi érseki székbe 1486-ban minden ellenállással szemben Estei Hippolitot, a „kis prímást" ültette. Ezt Beatrix iránti rajongásával szokás magyarázni, mintha a vak szerelem vezette volna a józan ész ellenében. Erről azonban szó sem lehet. Pár hónappal korábban, 1484/85 fordulóján, Corvin János trónigényének bejelentése után a felséges pár kapcsolatában szöges fordulat következett be, és a királynak esze ágába sem juthatott, hogy jelöltje ellenfeleinek a táborát a legbefolyásosabb méltósággal megtámogassa. Ellenkezőleg. A két János, Vitéz (1465–1472) és Beckensloer (1472–1476) érseksége alatt szerzett tapasztalatok arra indították, hogy csak olyan személyben bízzon, akinek sem magyar, sem német kapcsolatai nincsenek. Ennek köszönhette szerencséjét a harmadik, Aragóniai János (1480–1485). És az ő halála után Hippolitban olyan utódot választott, aki nemcsak távol állt a magyar főurak és a császár érdekkörétől, de önálló akarattal sem rendelkezett. Hogy e lépése a szerelmes férfi gyöngeségének a látszatát keltette, azt bámulatos ügyességének a számlájára írom. Ennek más esetben is tanújelét adta, nem is egyszer. Nos tehát, uralkodásának végső szakaszában már a legfontosabb döntéshozó fórumokon egyedül állt.

Lelkivilágának erről az összetevőjéről többet nem is érdemes beszélni, mert ellentmondó adat, vélemény nincs, viszont azt a törekvését, hogy a hatalom teljességét a kezébe fogja, példák özönével lehetne illusztrálni.

Annál érdekesebb azonban, hogy milyen eszközöket használt a hatalom megszerzése és koncentrálása érdekében. Ha megnézzük, hogy a kortársi közvélemény milyen fegyvertárat tulajdonít neki, akkor valami fantasztikusan gazdag arzenál tárul a szemünk elé. Ez arzenál darabjai részint közönségesek, részint rendkívüliek, részint kézzel foghatóak, részint szellemiek, részint valósak, részint képzeletbeliek, racionálisak és irracionálisak, de egytől egyig hatékonyak. A tanúk, akik ezeket Mátyás kezében látták, és akik megfigyeléseiket a mi számunkra rögzítették, természetesen a saját szemükkel nézték a dolgokat, saját szavaikkal nevezték meg az eszközöket, saját értékítéletük szerint minősítették és mérlegelték azokat. De minden tanú úgy látta, mindenki ítélete egybehangzóan arra a megállapításra jutott, hogy azt a fegyvert, amelyet éppen ő figyel, Mátyás ismeri és mesterien forgatja.

Rögtön a kezdet kezdetén ott van mellette a (Szilágyi Mihály által képviselt) nyílt erőszak, a (Szilágyi Erzsébet által képviselt) pénz és a (Vitéz János által képviselt) politikai manőverezés. Ezek jelenléte uralkodásának minden percében és mozzanatában konstatálható. Most azonban nem azokra az eszközökre gondolok, amelyek bárki számára rendelkezésre állhattak, mint a fegyelmezett hadsereg, a törvény, az adópolitika és effélék, hanem azokra, amelyek mintegy a halandók fölé emelték őt, és ezáltal felülmúlhatatlan tekintélyt adtak neki. Ez erők között rögtön a kezdet kezdetén ott van az isteni gondviselés, a sors, a szerencse, a véletlen, amely a trónra emeli. Mindez természetesen ugyanaz, csak a megnevezés változik a megfigyelő látószögétől függően. És éppen ezzel a mozgékonysággal válik alkalmassá arra, hogy

ezt az uralmat emberfölötti eredetűnek tartsa mindenki, világnézettől függetlenül. Rögtön a kezdet kezdetén felbukkannak mellette bizonyos obskurus, a keresztény hitvilág perifériáján vagy határán elhelyezkedő fenomének. Kapisztrán János, aki még életében megjövendöli trónra kerülését, halála után kiszabadítja őt a börtönből. Ott van az a démoni lény, amely az anya és fiai közötti levélváltást lebonyolítja. Később csatlakozik hozzájuk a havasalföldi vagy római holló, hogy a megszerzett hatalmat visszamenőleg legalizálja. Nem akarom folytatni a sort, mert a már Mátyás életében is terjedő legendák, mesék, a szerencséjét illusztráló anekdoták sora meglehetősen hosszú. Egy-egy történetet bárki felidézhet az emlékezetében. Minthogy e történetek egy része kétségkívül az udvari körökből indult útjára, némelyik a királyi historikus, Bonfini tollából, aki azt saját bevallása szerint magától Mátyástól hallotta, aligha tévedünk, ha a tekintélyteremtés tudatos termékének tartjuk ezeket. Hatékonyságukat bizonyítja, hogy királyunknak valamiféle babonás híre is támadt. Alessandro Scafi nemrégiben adott hírt arról a XVI. századi itáliai kéziratról, amely Corvin Mátyás aranycsináló eljárását ismerteti.[5]

A sok babonaság között azonban éppen az alkímia nem érdekelte őt. Tudniillik az aranycsinálás nem járult hozzá közvetlenül a hatalom biztonságos birtoklásához. Pénzt másképp is lehetett szerezni. Neki nem erre volt szüksége, hanem például arra, hogy belelásson a jövőbe. Ezért volt számára fontos az asztrológia. Bonfini szerint még a madárjóslást sem vetette meg: „Mátyás király bizonygatta – meséli –, hogy súlyos válsághelyzetekben gyakran hasznosította e madár (ti. a holló) áldásos jövendölését." (3.9.235.) Az író ugyanitt számos ókori példával alá is támasztja ezt a hiedelmet.

És az újplatonizmus? Nos, merném mondani, hogy káderpolitikájának az egyik talpköve volt. Ez vetette meg ugyanis az alapját a fiziognómiának, amelynek ő Galeotto szerint a nagymestere volt. Az ármányos Miklós püspököt ennek segítségével ismeri ki *(De dictis XIII.);* bizonyos vádaskodók csalfaságára a bűnösökre jellemző tekintetből jön rá *(uo. XIX.);* tudja, hogy a csúfság, a testi fogyatékosság torz lelket takar (*uo. XXII.* és másutt is); és így tovább. Csak olyanokat enged magához közel, akikben e tudomány tanúsága szerint megbízhat.

Végeredményben úgy látom, hogy Mátyás mindent felhasznált hatalma gyarapítása, tekintélye növelése érdekében, és minden csatatéren diadalmaskodni akart. A vitéz Holubárt testi erejével győzte le, a teológus Gattót Szent Jeromossal, a tudósokat tudományban, a gazdagokat gazdagságban, a nagylelkűeket nagylelkűségben, a ravaszt ravaszsággal, a sereget a harcmezőn; a török követet úgy elkáprázta tta reneszánsz pompájával, hogy az megkukult. A sort nem folytatom tovább. Ellenben föl kell hívnom a figyelmet arra, hogy – legalábbis Bonfini elbeszélése szerint (4.5.1, 4.6.255, 4.8.1, 75.) – egyet-

[5] Rivista di Studi Ungheresi VIII. 1993. 5–16.

lenegy alkalommal sem kérdezi meg a csillagokat akkor, amikor a török ellen indul. Ámde megkérdezi akkor, amikor Frigyesre készül. Véletlen ez? Aligha. A törököt nem érdekelte a csillagok véleménye, és merem mondani, hogy Mátyást sem. Frigyes volt az, aki hitt nekik, ő volt az, akit az előjelek megriaszthattak. Mátyás nem törődött azzal, hogy tudomány-e az, amire támaszkodik, vagy áltudomány, valós-e vagy valótlan, számára csak az volt a fontos, hogy megtámogassa őt. Hogy tényleg hitt-e a fiziognómia csalhatatlanságában, azt nem tudom. De ha az előtte álló elhitte, hogy a király a veséjébe lát, az elég volt. Nem volt ő kiszolgáltatva sem a világszellemnek, sem a csillagoknak, sem a sorsnak, sem a fortunának, hanem ellenkezőleg, a saját szolgálatába állította ezeket.

Gondolkodásmódjára valami egészen különös, kemény pragmatizmus nyomja rá a bélyegét. Meg kell mondanom, hogy ez nem mindig szimpatikus. Ápolni kell a régi barátságot, mondja, főként akkor – folytatja –, ha nemcsak a tisztesség, hanem a belőle fakadó előny is javallja.[6] Hát persze, csak ezt ilyen nyíltan nem szokás kimondani. Mintha üzleti kapcsolatban állna a világgal. „Ha mi vállalunk minden nehéz és fáradságos feladatot – írja IV. Sixtusnak –, akkor Szentséged is tegye meg, amit várunk."[7] És mintha a menynyekkel is valamiféle üzleti kapcsolatban állna. Az uralkodóknak meg kell jutalmazniuk az érdemes egyházi férfiakat – fejtegeti, „ezzel egyfelől még szolgálatkészebbé teszik őket, másfelől megnyerik Istennek kegyes támogatását."[8]

Amikor Kapisztrán János szentté avatását szorgalmazza, jóformán egy szót sem ejt az ügy hitbeli vonatkozásairól. Ha Kapisztrán testvér esendő emberi voltában oly nagy szolgálatokat volt képes tenni az országnak – magyarázza –, „a dicsőség nagy királyának trónja előtt annál nagyobb buzgalommal lesz a mi közbenjárónk, pártfogónk és védelmezőnk, minél nagyobb tisztelettel és bizalommal vagyunk mi hozzá kötve. Ez a boldog János helyzeténél fogva Isten előtt örökös szószólónk és állandó protektorunk lesz."

Szó sem lehet tehát arról, hogy Isten létében vagy a római katolikus hit dogmáiban, üdvözítő voltában kételkednék. Hanem arról van szó, hogy üdvösségét egyetlen lapra teszi fel. Úgy gondolja, hogy ha Isten által ráruházott uraságának megfelel, akkor megfelel minden követelménynek, amit földiek és égiek vele szemben támaszthatnak.

---

[6] *Magyar humanisták levelei. I. m.*, 240.
[7] *Mátyás király levelei. I. m.* 122.
[8] *Magyar humanisták levelei. I. m.*, 235.

Csernus Sándor *(Szeged)*

Lancelot király és Magyarország mint a Kereszténység védőbástyája

A két Hunyadi története a 15. századi francia történetírás egyik leggazdagabb és legjobban dokumentált magyar vonatkozású fejezete. A Hunyadiak története közé azonban, a valós körülményeknek megfelelően, a francia historiográfiában is beékelődött az ifjú V. Lászlónak „Magyarország, Lengyelország és Csehország királyának" meglehetősen szomorú históriája. Míg azonban V. László uralkodásának története valójában nem több egy bonyolult és nem túl dicsőséges *epizódnál*, mely László országai közül Csehországban és Magyarországon is a „nemzeti királyok" hatalomra kerüléséhez vezetett, a korabeli francia történetírás Lászlót kora legnagyobb és legreményteljesebb fejedelmei között tartja számon. Történetíróik számára ugyanis érzékelhetően mások voltak a hangsúlyok és az arányok; így a 15. századi francia irodalomban és historiográfiában szembeötlően nagy hely jutott László *(Lancelot, Lanselot, Laudislas)* királynak, ami csak akkor tűnhet meglepőnek, ha László *tényleges* és dicsőségesnek eléggé nehezen nevezhető történelmi szerepének későbbi értékelésével vetjük össze, azzal a szereppel, melyet a rendelkezésére álló rövid idő alatt a szerencsétlen sorsú ifjú király Európában, illetve közép-európai országaiban játszott.

A helyzet gyökeresen más, és az ellentmondás különösen akkor feltűnő, ha a korabeli források egy részét tekintjük át, melyeket ritkábban szokott idézni a történettudomány, s ezért kevésbé publikusak: bennük – mint Aeneas Silvius Piccolomini írásaiban – megjelenik egy másik kép, a *szerencsekegyeltje László*, „a fiúcska, akit korona és királyi öltözék díszít", a „világraszólóan gyönyörű fiúcska", akit „Ulrik, Cille érett ítéletű grófja és a rendíthetetlen hűségű cseh Giskra" támogat; ő az időnként „isteni sugallatra cselekvő gyermek, aki Magyarország igazi királya, és őnélküle lehetetlen megteremteni a békét, amelynek alapja az igazságosság". Ez a pár mondat is igazolhatja, hogy Piccolomininek minden bizonnyal nagy szerepe volt a Lászlóról alkotott kortárs kép kimunkálásában. „Lancelot király" története azonban ettől valamelyest eltér, és noha tartalmilag és érzelmileg szoros kapcsolatban áll vele, az igen pozitív elemekből összeálló László-képnek egy sajátosan francia adaptációját adja, mely számos korabeli forrásunkban megtalálható és többnyire (bár korántsem minden esetben) kapcsolódik a Hunyadiak ugyanott meglévő történetéhez is. A kor legismertebb francia elbeszélő forrásai közül Jean Chartier, Jacques du Clercq, Georges Chastellain, Thomas Basin, Philippe de Commynes, Mathieu d'Escouchy, Gilles Le Bouvier és Olivier de la Marche egyaránt említik, de megtaláljuk a nyomát az olyan, szűkebb terüle-

tekre korlátozódó történetekben is, mint Guillaume Leseur *Foix-i grófról* írott műve, vagy éppen a *Chronique des comptes de Foix* című, ismeretlen szerző által készített munkában. Már ez a felsorolás is mutatja, különösen, ha ehhez még hozzávesszük Villon balladáját a „hajdanvolt urakról" és Chastellain hasonló hangulatú *verseit*, hogy Lászlónak valóban megkülönböztetett hely jutott a korabeli francia történetírásban és irodalomban. Ez csak úgy volt elképzelhető, ha a személyével kapcsolatos leírások is rendkívüli körülményekhez, kivételes és – legalábbis a kor értékítélete szerint – különösen jelentős eseményekhez kötődtek.

Mint ismeretes, László és tanácsosai a francia királlyal való szövetségi kapcsolatok létrehozásán és a két uralkodó, valamint országaik közötti szilárd együttműködés megteremtésén fáradoztak, s ennek az egyik legszorosabb és leghagyományosabb módját választották, amennyiben dinasztikus házasságot készítettek elő VII. Károly francia király leánya, Magdolna és V. László magyar és cseh király között. Olyan törekvés volt ez, mely – különösen a kortársak szemében – egy nagy ívű politikai koncepció jegyében látott napvilágot, s amelyet – többek között – olyan személyiségek karoltak fel, mint a már említett, és László nevelésében is részt vállaló, s támogatásával nagy egyházi karrier felé mozgó Aeneas Sylvius Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa, aki teljesen egyértelműen Lászlóban látta a majdani nagy törökellenes összefogás kulcsfiguráját, és országaiban vélte megtalálni e nagy nemzetközi együttműködés bázisát. Mindezen túlmenően e szövetség célja volt az is, hogy a már korábban tapasztalt, hagyományos Valois–Luxemburgi együttműködés örökébe lépjen, s egyszerre szilárdítsa meg a mind erőteljesebben kibontakozó francia királyság és a közép-európai országok trónjára került Habsburgok pozícióit; de ott munkálhatott benne az a hátsó gondolat is, hogy V. László helyzetét, a Hunyadiakkal szemben elmélyült konfliktusában, saját országain belül, különösen pedig Magyarországon minél gyorsabban stabilizálja (ez magyarázná, hogy a tárgyalások lefolyásának végső szakaszában a magyaroknak jelentős szerepet juttatott).

Csaknem egy évszázaddal Nagy Lajos és V. Károly meghiúsult elképzeléseit követően tehát, a két ország irányítói ismét felújították a magyar–francia dinasztikus házasság tervét, s mintegy negyven esztendővel Zsigmond fényes külsőségek között lezajlott párizsi látogatása után ismét látványos és fontos követség érkezett a francia udvarhoz (Tours-ba, majd Párizsba), melyben ezúttal is, mint hajdanán, Zsigmond idejében, a magyarokra lényeges feladatok hárultak: sőt, a követség leírásából arra lehet következtetni, hogy noha az uralkodó és tanácsadói lényeges szempontnak tekintették a követségben a László *országainak* megjelenítését és képviseletét (hiszen valaki minél több ország koronáját viseli, annál hatalmasabb...), a leírásokból azonban mégis csak úgy tűnik, hogy a delegációban a vezető szerep a magyaroké volt.

Noha László leánykérő követségének az események váratlan alakulása miatt *közvetlenül* nem lettek messzeható politikai következményei, az a vi-

szonylag nagy mennyiségű, gazdag és szerteágazó információ, melyet a követség útja kapcsán a források ránk hagyományoztak, e követség tours-i és párizsi látogatását a 15. századi magyar–francia kapcsolatok egyik legérdekesebb epizódjává teszi. Ez a körülmény már korábban is felkeltette a magyar kutatók figyelmét, s a követséggel kapcsolatos információk felhasználásával több, különböző szempontok szerint készült rövid elemzés született. Ezúttal igyekeztünk összegyűjteni és figyelembe venni valamennyi, ismereteink szerint fellelhető forrást (noha erős a valószínűsége annak, hogy további források lappangnak a követség útjával kapcsolatban), és ezek összevetésével szeretnénk felhívni a figyelmet a részben már tárgyalt, vagy esetleg a még meg nem vizsgált összefüggésekre.

Az „addig még soha nem látott fényes követség" tehát, egy korábbi időpontban Lyon városában lefolytatott előkészítő tárgyalást követően, 1457. december 8-án érkezett meg Tours-ba. A három ország (Csehország, Ausztria, Magyarország) képviselőiből összeállított küldöttséget a kalocsai érsek, Vitéz János volt kancellistája, a Ferrarában doktorált Várdai István vezette, de a tagok közül név szerint ismerjük még magyar részről Pálóczy László országbírót és De Tervisio Simon esztergomi kanonokot, és tudjuk, hogy ott voltak a kor rendkívül befolyásos cseh és osztrák főurai is, mint Zdenko Sternberg, Osvát Eizinger és Jacob Storp... A követség érkezését és a vele kapcsolatos tours-i eseményeket legjobban Jacques du Clercq és Georges Chastellain leírásai segítségével tanulmányozhatjuk. Chastellain az előzményekről is tudósít, a szöveg részletesebb változatát Du Clercq hagyta ránk. Du Clercq kitér a követség érkezésére, az elhangzott beszédekre, az ünnepségekre, a király gyenge egészségi állapotára, a fogadtatás nagyszerűségére, az ottani „programra", a szövetségtől remélt előnyökre, a magyar (cseh és osztrák) résztvevőkre, a hozott ajándékokra, László halálhírére és az azt követő általános megdöbbenésre és gyászra, majd a magyar követek eltávozására és párizsi tartózkodására. A végén még szó esik arról is, hogy László személyéhez és a francia házassághoz milyen remények fűződtek, és hogy halála milyen következménnyel járt országára és kapcsolataira.

Kisebb eltérésekkel (amelyekre részben még vissza fogunk térni) hasonló módon mondja el az eseményeket Chastellain és d'Escouchy anyaga is, míg Le Bouvier és Jean Chartier szövege az előbbiekhez viszonyítva a tours-i látogatást illetően információkban szegényesebb, a párizsi tartózkodásról viszont jóval részletesebben számol be.

Így Chastellain-től megtudjuk, hogy korábban a magyar királlyal szemben *összeesküvést* szerveztek, melyben tizenhárom *egyházi és világi személyiség* vett részt, akik azt tervezték, hogy a királyt meggyilkolják. Az árulást azonban az „egyik összeesküvő" felfedte; amiután a világiakat megölték, az egyháziakat pedig börtönbe vetették. Ezt követően szól Chastellain arról a magyar követségről, mely a Lyon melletti Saint-Priest-ben tartózkodott, célja a magyar–francia fejedelmi házasság létrehozása, illetve egy *Burgundia-*

ellenes szövetség megkötése volt; és a szöveg pontosítja is, hogy a nézeteltérés oka Luxemburg ügye volt.

Forrásainkból jól érzékelhetők a László halála körüli mendemondák is: így például megtudjuk, hogy Lancelot király halálára már akkor is igen eltérő magyarázatok voltak... Du Clercq-nél az adatok mérgezésre (méghozzá a leírás alapján a korban divatos *cián alapú* mérgezésre) utalnak, Chastellain *pestisre* gyanakszik, Commynes *szerelmi drámát* sejt a mérgezés mögött, Thomas Basin pedig úgy tudja, hogy László „meghalt egy cseh lovag keze által, aki ezen bűnös úton akarta megszerezni a Cseh királyságot, ami egyébiránt sikerült is neki". Valamennyien egyetértenek viszont abban, hogy a feltételezett gyilkosság oka László francia házasságának terve volt, függetlenül attól, hogy mögötte szerelemféltés vagy politika (vagy esetleg mindkettő) húzódott meg, de a kommentárok afelől sem hagynak kétséget, hogy László király halálával a burgundi herceg egy veszélyes *politikai ellenféltől* szabadult meg. Chastellain egyenesen úgy fogalmaz, hogy a Luxemburg tekintetében ismét kiújult francia–burgundi konfliktus megoldásában segített „Lancelot király halála, melyet siettetett az Úr, és ezzel nagy csapástól mentette meg népét", s a franciákról (akikkel László szövetkezni akart...) úgy nyilatkozik, hogy a burgundi uralkodóházat „a szaracénoknál is jobban gyűlölik".

Azokat a reményeket viszont, amelyek László királyhoz és a francia házassághoz fűződtek, francia oldalról Thomas Basin, VII. Károly bizalmi embere foglalja össze legvilágosabban. Végezetül, mintegy az okfejtés logikus folytatásaként, Basin megfogalmaz még egy rövid, *moralizáló* értekezést arról, hogy „miként kell ledönteni egy ősöreg fát, s annak robosztus törzsét", azaz hogyan lehet romlásba dönteni a burgund uralkodóházat, egyértelművé téve ezzel azt a *valamennyi* forrásunk által legalábbis sejtetett – de a legjobban értesülteknél világosan ki is mondott – körülményt, hogy a László–Magdolna-házasság valójában egy *Burgundia-ellenes* politikai szövetséget is takart (legalábbis azt, hogy ez az elem korántsem volt lényegtelen szempont az együttműködésben).

A fentieken túlmenően további érdekes részletről kapunk tájékoztatást: így például a követség Tours-ba utazásával kapcsolatban Olivier de La Marche-tól azt is megtudhatjuk, hogy Lancelot király követsége egy *hordozható pénzverő eszközt* („ils portoyent le billon d'or") vitt magával, amelyet – ha pénzük elfogyott – (a francia király *belegyezésével*) használatba vettek és *aranyforintokat* („forgeoyent florins d'or") készítettek. Chastellain szövege (néhány apróbb részletre vonatkozó adattól eltekintve) gyakorlatilag azonos Du Clercq beszámolójával, azzal a különbséggel, hogy Chastellain nem adja meg a küldöttség tagjainak a nevét („mert bonyolultak és nehéz őket kimondani"), Lászlót azonban már következetesen Lancelot-nak (és nem Lanselot-nak) írja, s nála a Várdai-féle szöveg (egyébként azonos) interpretációja úgy módosul, hogy a „Te vagy a Kereszténység oszlopa" („tu es la *colomne* de la chrestienneté") helyett „Te vagy a Kereszténység galambja" („tu es la *co-*

lombe de la Chrestienneté") változat szerepel, ami nyilvánvalóan lehet a másoló hibája, de – mint láttuk – lehet olyan szándék megnyilvánulása is, mely (ugyancsak Chastellain-nél és Olivier de La Marche-nál tapasztalható) Constantinople-ból *Constantinoble*-ot Belgrade-ból *Bellegarde*-ot csinál.

Jean Chartier adatai a tours-i programmal kapcsolatban szűkszavúak, és érdekessé különösen akkor válnak, amikor a követség „az év utolsó napján" elhagyja a gyászoló Tours városát és Párizsba, illetve Saint-Denis-be érkezik. Chartier mester – legalábbis a követség Saint-Denis-ben tett látogatásáról – valószínűleg szemtanúként ír. Elbeszéléséből megtudjuk, hogy a magyar követség miként helyezkedett el Párizsban, hogy bejárta az egész várost, hogy a Notre-Dame-ban is mondottak misét László lelkiüdvéért, s hogy volt velük „a király részéről egy ember(...) aki az ő tolmácsuk (trucheman) volt, mert ismerte a beszédjüket", továbbá hogy – valószínűleg – a párizsiak nagy meglepetésére, először láttak *lovas szánon* közlekedni embereket a nagy hidegben jegesre fagyott párizsi utcákon. Figyelemreméltónak számíthat az is, hogy a követség tagjai ugyancsak megtették a maguk *kötelességszámba* menő zarándoklatát Saint-Denis-be, ahol *megmutatták nekik Saint-Denis ereklyéjét*, és ahol az apátságban dolgozó krónikást is tájékoztathatták az országaikban történő eseményekről.

A fentiek alapján talán elég anyag áll rendelkezésünkre, hogy helyükre kerüljenek az 1457-es házassági terv és szövetségi kísérlet legfontosabb elemei, legalábbis annyira, hogy nagy vonalakban értékelni tudjuk a helyzetet: mindenekelőtt tehát egy olyan (dinasztikus házassághoz is kötött, tehát igen stabilnak szánt) *szövetségi* tervről volt szó, mely manapság talán légből kapottnak tűnhet, de amelyet a korban legfeljebb nagy ívűnek, talán kissé bizonytalannak, de mégis szokványosnak és teljesen logikusnak tekinthettek, hiszen számos hasonló megalapozottságú (sőt, bizonytalanabb...) tervet koronázott már siker. Ez az elképzelés olyan szempontból talán mégiscsak kivételes, hogy a korabeli *propaganda* jelentős szerepet játszott benne, ami nyilvánvalóan hozzájárulhatott László személyének a *túlértékeléséhez*, és minden bizonnyal ennek is köszönhetjük a ránk maradt gazdag anyagot.

Mindenesetre azok a remények, amelyeket jeles politikusok is fűztek V. László személyéhez, elegendőek voltak ahhoz, hogy egy időre megteremtsék azt a Lancelot-képet, melynek tükröződését történetíróinknál is láthattuk, s melyet Basin tétovázás nélkül úgy aposztrofálhatott, hogy „László a Kereszténység legnagyobb fejedelme"; – s bizony, ha csak arra gondolunk (és a kor szemléletében ez a természetes), hogy a király milyen *ifjú* és máris *több,* külön-külön is igen gazdagnak és tekintélyesnek számító ország koronáját viseli, hogy milyen *dinasztiáknak* és milyen *politikai törekvéseknek* az örököse, hogy *kik* a támogatói, akkor ez a kép már nem is tűnik olyan eltúlzottnak. Továbbá, ha még ezen túlmenően is tudjuk, hogy országainak, különösen pedig Magyarországnak már a korabeli történetírás és politikai irodalom is milyen fontos szerepet szánt a *kereszténység védelmében*, s hogy ez az ország

akkor már milyen nagy eredményeket mondhatott magáénak ebben az összes keresztény által aggódva figyelt harcban, az ifjú király további jövője, lehetőségei, dinasztiájának fénye a francia király leendő vejét a keresztény világ egyik legnagyobb uralkodójává avathatták a kortársak szemében: ebben a megközelítésben tehát László-Lancelot Zsigmond *presztizsének* és Hunyadi törökellenes *sikereinek* is az örököse, még akkor is, ha – a nem sokkal korábban bekövetkezett súlyos konfliktus következtében érthető módon – a Hunyadiakról konkrétan szó sem esik a díszes szövetségkötő-leánykérő tárgyalások során (legalábbis nincs olyan forrásunk, mely említené őket).

A szövetségi terv egyik *deklarált* célja nyilvánvalóan a *kereszténység* védelme, a törökellenes küzdelem ügye volt. Létezett azonban – mint ahogy a Nagy Lajos és V. (Bölcs) Károly között tervezett szövetség esetében – a megállapodásnak egy *másik,* és csak látszólag *másodlagosnak* tűnő eleme, ami *legalább annyira fontos* volt (ha nem fontosabb...) a szerződő felek számára, mint maga a házassági szerződés: míg a magyar Anjou királylányok a magyar király nápoly-szicíliai *örökösödési jogát* „vitték volna a házasságba" és hozták volna kedvezőbb helyzetbe a Valois uralkodóházat Itáliában, addig László a családja és a birodalom kissé ködös, de egy közös fellépéshez mindenképpen *elégséges* és fenyegető *németalföldi* (különösen pedig luxemburgi) követeléseit ajánlhatta (és ajánlotta is) fel a burgundiai herceggel szemben VII. Károly francia királynak. Chastellain le is írja, hogy a László halálát követő időszakban, mintegy „Lancelot király öröksége" kapcsán Thionvillenél nyílt francia–burgundi konfliktusra is sor került, és Luxemburg birtoklása volt a tét.

De más szempontból is tanulságos lehet a László-Lancelot király személyével összefüggő propaganda rövid vizsgálata: mindenekelőtt megállapítható, hogy ez a propaganda *több elemből* áll, több síkon érvényesül, és hogy ezek a különböző elemek a végeredmény szempontjából nézve szerencsésen adódtak össze, legalábbis egymást kölcsönösen erősítették. *Legelőször* is létezett ekkor egy erős és igen hatásos *humanista propaganda,* melynek forrása a *pápai udvar* volt, és amely kapcsolódott a pápák azon, már korábban is megnyilvánult törekvéséhez, hogy a kereszténység védelmét a törökkel szemben minél jobban megszervezzék és biztosítsák: ebben a magyar királyoknak (illetve Magyarországnak) nagy szerepet szántak. Ez a humanista propaganda (a III. Frigyes tettrekészségében és államférfiúi kvalitásaiban csalódott) Aeneas Sylvius befolyásának növekedésével csak tovább erősödhetett, hiszen – vele egyetértésben – mind többen egy darabig Lászlóban vélték megtalálni az ideális, nagyreményű és a keresztény Európa értékeinek védelmére leginkább képes és elhivatott fejedelmet. Ezt a képet – igaz, hogy László halála után, akiért a burgundi herceg (a „közöttük lévő konfliktus ellenére") gyászmisét mondatott – Chastellain is megerősíti – bemutatva kora legnagyobb fejedelmeit, *Lancelot magyar és cseh királyt* a törökellenes harcban elesett *ifjú lengyel királlyal* állítja párhuzamba, és kimondja, hogy min-

den bizonnyal nagy dolgokra lett volna képes, ha ifjú korban nem ragadja el a halál – s ebben a megfogalmazásban nyilvánvalóan Thomas Basin fentebb már idézett álláspontját (és talán Aeneas Sylvius hasonló nézeteinek tükröződését) láthatjuk viszont.

Ezt a kedvező képet, mely a leendő szövetséges Franciaország számára csak további bátorítást jelenthetett, a saját céljai érdekében is átvette és tovább gazdagította a százéves háború fegyveres és politikai *pártharcaiban* megedződött és tökéletesedett *francia propaganda*, melynek általános célja a francia királyság nemzetközi tekintélyének növelése és pozícióinak erősítése, *speciális* törekvése pedig a határain továbbra is fenyegetően erősödő burgund államalakulatra gyakorolt nyomás fokozása volt. Ehhez a *Burgundia-ellenes* politikához jól illett egy olyan fenyegetés, amelyet a László nevéhez köthető németalföldi törekvések jelentettek, melyeket hangsúlyozni lehetett *általában,* Németalföld különböző tartományaira vonatkoztatva (ne feledjük: a Habsburgok makacs németalföldi törekvéseit jó tíz esztendő múlva siker is koronázza majd...), és ki lehetett élezni egy adott *speciális* problémára, mint amilyen a burgundiai herceg által nem sokkal korábban *fegyverrel* elfoglalt, stratégiai fontosságú *Luxemburg* hovatartozásának ügye volt. A francia király leendő veje tehát minél hatalmasabb, annál jobb, s minél több mobilizálható németalföldi követeléssel áll elő, annál előnyösebb partner.

Harmadszor pedig – belehelyezkedve ugyanebbe a kontextusba – úgy érezzük, hogy – hol direkt, hol indirekt módon – jelen van egy V. László érdekében tevékenykedő *magyar propaganda* is, mely (a pápai udvar humanista köreivel karöltve jelentkezett) támaszkodhatott a magyar királyság *Zsigmond* alatti nemzetközi szerepére és sikereire, s arra a tapasztalat-mennyiségre, amelyet Zsigmond környezetében a magyarországi politikai élet képviselői is felhalmoztak; közvetlenül is építhetett az ország *törökellenes* harcokban elért sikereire, amelyek még akkor is élénken éltek a költők, a krónikások vagy akár csak a déli harangszó által tájékoztatott közvéleményben, ha a Várdai-féle követség nem is a nagy csatákban győzelmes Hunyadiak nevéhez kötötte ezeket a sikereket, hanem *Magyarországhoz* és természetesen mindenekelőtt annak királyához, László-Lancelot-hoz. Nyilvánvalóan erre utal, hogy a követségnek még arra is volt gondja, hogy a francia királynak a *töröktől zsákmányolt fehér lovakat* adjon, ami önmagában is a törökkel szembeni sikeres harc szimbólumaként jelenhetett meg.

A *Magyarországi Fehér Lovag* mítosza, mely nem sokkal korábban kezdett megfogalmazódni és (a különböző hírek és intézkedések hatására) *tudatosan* és *spontán* módon terjedni szélesebb körben is, ebben az időpontban még (mintegy másfél évvel a világraszóló nándorfehérvári győzelem után) nem nyomhatta el teljesen Franciaországban a nyugati közvélemény által is olyannyira várt *pozitív* hatást a későbbi közép-európai fejedelmi rivalizálásnak a Hunyadiak sikereit a közvéleményben is semlegesíteni vagy elhallgatni törekvő attitűdje, bármennyire is szándékában állt esetleg mindez a Várdai-

féle követségnek. Ennél valójában sokkal érdekesebb dolog következett be: újabb elemként a követség által ügyesen használt frazeológia segítségével (és épp ugyanebben a gondolatkörben) megtörténtek az első lépések annak érdekében, hogy – a korábbi elemek legszilárdabb „paneljeiből" újszerű „konfigurációt" állítva össze – megszülessen a kereszténység ifjú, leendő bajnokának, *Lancelot királynak*, a „Kereszténység védfalának és *védőpajzsának*" mítosza, mely *ugyanahhoz* a közönséghez szólt, *ugyanazokra* a félelmekre kínált választ, és *ugyanazokat* a reményeket táplálta, mint korábban a *Fehér Lovaghoz* kapcsolódó várakozások, vagy akár azok a remények, amelyek majd később a *Mátyás-mítoszt* is életre hívják; tehát ez a Lancelot-változat, véleményünk szerint, értékelhető olyan próbálkozásként is, mint amely a nyugat-európai közvélemény szemében a már meglévő Fehér Lovag-mítosznak a *helyébe* kívánt lépni (vagy azt hallgatólagosan kiegészítette), és mint amely – természetesen szándékai ellenére – talán előkészítette egy valódi, immár reneszánsz töltésű, *Mátyás-mítosz* születését is.

Tudjuk azt is, hogy mindent, ami közvetve, vagy közvetlenül kötődött a kereszténység, vagy egy nagy keresztény uralkodó értékeihez, a korabeli irodalom (és propaganda) igyekezett a leghatékonyabb változatban közvetíteni. Ennek egyik módja az adott kifejezéshez kapcsolódó pozitív „fogalomsűrítés", illetve a szavak ugyanilyen célú deformálása (mely minden bizonnyal lehetett szándékos, spontán, véletlen, sőt talán még automatikus is): ezt láthattuk a már említett Constantinople–Constantinoble („Nemeskonstantinápoly"-nak mondhatnánk), a Belgrade–Bellegarde („Szépőrhely") változatokban, vagy ahogy a „Blak/Blanc/Blancq de Hongrie"-ból „Chevalier Blanc" lett; de ugyanilyen logika szerint lehetett a Lászlóból Lancelot és a Ladislasból Laudislas... Ezeknek az apró, ám néha mégis igen kifejező és jelentős módosításoknak a fontosságát akkor láthatjuk csak igazán, ha a szövegek elolvasásakor megtudjuk, hogy ugyanebben a delegációban is létezik egy *másik* illusztris, nagy tekintélyű László, a már említett Pálóczy (Polui, Poloci), aki legjobb esetben is csak Laxillan (Laxilan) néven szerepel; eszerint tehát vele kapcsolatban fel sem vetődik, hogy *Lancelot*-nak, vagy *Laudis*lasnak kelljen szólítani. Valószínű tehát, hogy az „önmagában is dicsőítő" ragadványnév részben legalábbis szándékos választás, döntés kérdése volt, az alkalomhoz kapcsolódott és mindenekelőtt a *fejedelmeknek* szánták...

Ugyanakkor a szövegek olvasásakor mindinkább úgy érezzük, hogy az ifjú *Lancelot király* politikailag (amint a valóságban is) *átvenni* készül a *Chevalier Blanc* épphogy kialakult helyét a nyugati kereszténység értékrendszerében, s ekkor még az is erősen valószínű, hogy a szélesebb közvéleményre a politikailag közben egyértelműen „riválissá" vált legendás személyiségek „mítoszai" ekkor még inkább egymást *kiegészítő* mint egymást semlegesítő módon hathattak.

Mindenesetre forrásaink azt mutatják, hogy a korabeli propaganda egyik igen érdekes magyar vonatkozású termékével találkozhatunk az 1457-es

leánykérő követség kapcsán, amikor is a propaganda már említett három fő síkja: a *humanista* és *európai* értékek mentén szerveződő, a *francia* érdekeket szolgáló és a *magyar* törekvéseket kidomborító elem egymást erősítve, mítoszteremtő lendülettel kapcsolódik egybe *Lancelot, magyar és cseh király* személyében. Ugyanakkor a Lancelot-Laudislas portré ügyesen hozza össze a *tökéletes* (következésképp a hitért is harcoló) „fehér lovag", tehát a *középkori* értékeket kifejező és őrző „lovag" esetleg „lovag-király" képét a *dicséretes* és dicsérendő humanista értékeket *pajzsként* védő *reneszánsz* fejedelem alakjával. Olyan sajátos, *átmeneti* kép rajzolódik ki a szemünk előtt, mely *még* jól mutatja a *francia kultúrájú* udvarokban (francia királyi udvar és a burgund fejedelmi udvar) erőteljesen meggyökeresedett és továbbélő *középkori lovagi* hagyományok szerinti fejedelem-ideál jegyeit, de már *nem idegen* az offenzívában lévő *itáliai* reneszánsz *fejedelem-képtől* sem.

Tekintettel arra, hogy a vonatkozó szakirodalomban az egyik legalaposabban tanulmányozott kérdés a *László-Lancelot* azonosítás ügye lett, az alábbiakban erre a problémára is ki kell térnünk. A fő kérdésfeltevés eddig az volt, hogy miként vált László *Lancelot*-vá a francia szövegekben és hogy minek (vagy kinek) köszönhető ez a metamorfózis. Erre az eddigi elemzések alapján azt a választ kaphattuk, hogy László a *magyaros kiejtés* következtében, de emellett *szándékosan*, Várdai István követsége (sőt Várdai francia király előtti beszéde) következtében lett *Lancelot*-vá, megszerezvén magának mindazt a pozitív gondolattársítást, amelyet a középkori irodalom és gondolkodás az elmúlt évszázadokban (az egyébként többnyire *fehérként* illetve *fehér lovagként* is ismert) legkedveltebb kerekasztal-lovag alakjához kapcsolt.

A név magyaros kiejtésének szerepe a „Lancelot"-változat létrejöttében valóban nem kizárt, sőt valószínű (ha nem is egyértelműen bizonyított). Az az érvelés viszont egyáltalában nem ilyen meggyőző, hogy Várdai István „ültette volna el" a Lancelot-variánst a francia irodalomban, illetve történetírásban, egyrészt, mert beszédét *latinul* mondotta el és nem franciául, másrészt a latin szövegben (ha volt név-átformálással dicsőítő szándéka) a Ladislas–*Laudis*las változat szerepelhetett (és úgy tűnik szerepelt is), harmadrészt pedig azért, mert a francia *historiográfiában* nem V. László az első „Lancelot", hanem Nápolyi László, akit már a 14. század végén több krónikás nevez *Lancelot*-nak (esetleg *Lancelau*-nak), és *Lancelot* volt „Lengyelország ifjú királya" („jeusne roy de Poullaine"), azaz I. Ulászló (1440–1444), a várnai csatában elesett magyar és lengyel király is. Antoine de La Sale művének köszönhetően tudjuk, hogy *Saint Lancelot* illetve *Lancelot! Lancelot!* a harcoló magyarok csatakiáltása is, mely nyilvánvalóan kapcsolódik a magyar szentkultusz korábbi hagyományaihoz. Ez egyben arra utal, hogy a magyar nyelvű változat *kiejtése* (ugyanis a csatakiáltás „műfajában" másra nem nagyon gondolhatunk...) szinte automatikusan indukálja a Lancelot-asszociációt...

Meg kell jegyeznünk továbbá, hogy a Lancelot/Lanselot, ha nem tartozik is Nyugat-Európában a legelterjedtebb nevek közé, megtalálható a korban

személynévként más esetben is. Chastellain minden különösebb magyarázat nélkül beszél egy Lancelot-ról, *aki portugál lovag* és a gentiekkel való küzdelemben burgundi oldalon esik el, beszél *Lancelot nápolyi királyról* és szól a kerekasztal lovagjáról, a „regényhős" Lancelot-ról is. Ahhoz viszont, hogy az a *Lancelot*, aki bekerült Villon és Chastellain költészetébe csakis V. László lehetett, nem fér kétség; mindez azonban már a kialakuló *Lancelot-mítosznak* és az ifjú király tragikus halálával összefüggő *sokkhatásnak* is köszönhető.

Ez egyben azt is jelenti, hogy a Lancelot-Laudislas-propagandának és a Lancelot-név korábbi szerepeltetésének a hatását *önmagában* nem tartjuk elegendőnek ahhoz a kétségtelenül erőteljes jelenléthez, amit a francia historiográfiában, illetve irodalomban V. Lászlóval kapcsolatban tapasztalhatunk: véleményünk szerint ehhez elengedhetetlen volt a bekövetkezett események *különleges drámaisága*, tragikuma (illetve mélységesen tragikus *átérzése*), és mindennek a kései középkor hiedelemvilágához, kollektív mentalitásához való szoros kapcsolódása. Jacques du Clercq szövegénél láthatjuk (s ebből a szempontból Chastellain-é – de még a többieké sem nagyon – marad el mögötte), hogy az események leírása *lendületes*, *drámai*; s ebben a miszticizmussal, vallásos hittel, egzaltáltsággal, kegyetlenséggel, szeretettel és szélsőséges attitűdökkel telített világban a történet során a legnagyratörőbb és leginkább nagyra hivatott földi hatalmassághoz, mindenki lelkéhez közel álló nagyreményű ifjú küldetéséhez kötődő *egyéni* és *kollektív remények* roppannak egy csapásra össze a váratlan halál közbejöttével.

Egyszerre több területen hiúsulnak meg tehát a sokatmondó várakozások: *először* is elszállnak (immár sokadszor) a kereszténység megmentéséhez szükséges *törökellenes* összefogáshoz fűződő remények; *másodszor* csalatkoznak mindazok, akik a Habsburg/Luxemburg–Valois *dinasztiák* erőinek egyesítésétől várnak konkrét *politikai* eredményeket; és végül – de ezúttal a mi szempontunkból, illetve a dolgok *dramaturgiája* tekintetében korántsem utolsóként – derékba törnek azok a remények is, amelyeket *két* szép és erénydús *ifjú* házasságához fűznek fejedelemtársaik és alattvalóik is... Ráadásul a tragikus hír éppen akkor érkezik, amikor az ünnepség a tetőfokára hág, amikor „soha nem látott előkészületek" vannak a vígság örömteli folytatására, s amikor az egész kereszténység a *Megváltó születését* készül ünnepelni.

Olyan formában állította tehát itt színpadra az eseményeket a Gondviselés, mely mindenkit sokkolt, mindenkit megdöbbentett; a drámai hatás tökéletes volt: a követeket „akiknek fájdalmát szörnyű volt látni", a királyi családot, az ünneplésre készülődő francia urakat, az ünnepségekre várakozó egybegyűlteket – és természetesen *krónikást* és *költőt* egyaránt eltöltött a fájdalom... A kép ismerős, de legalábbis erősen közel áll a kései középkor gondolatvilágának egyik legjellemzőbb, legelterjedtebb komponenséhez: László-Lancelot-t, a hatalmas, nagyra hivatott fejedelmet, aki (mint tragikus hirtelenségű halála bizonyítja) mégiscsak törékenyen evilági, mulandó személyiség, olyan, mint bárki más, magával ragadja *Fortuna kereke*, és a legmaga-

sabb helyről, a legtöbb reménnyel telt pillanatban zuhan le a kerék aljára, ahol maga is elvegyül a „danse macabre" forgatagában.

Ugyanakkor megelevenedik egy másik, az előzőhöz kapcsolódó általánosabb és *kollektív* kép is; az, amelyen a 15. század közepén az egész, belső széthúzástól és bűnöktől meggyengült kereszténység táncolja *haláltáncát* a mind fenyegetőbben közelítő „kolosszus", az „Antikrisztus" „a vértől megrészegült vadállat" a minden értéket leromboló *török* előtt. László-Lancelot sorsa tehát elkerülhetetlenül vonz, taszít, rémít és figyelmeztet, s *egyéni* tragédiájában és a *kollektív* tragédia előrevetítőjeként is egyaránt alkalmas a vele való *azonosulásra*. Ezért *historiográfiai,* valamint – a különösen Villon és Chastellain műveiben tapasztalható *irodalmi* – utóélete véleményünk szerint legalább annyira köszönhető ennek a körülménynek, a vízió események hatása alatti *spontán* továbbfejlődésnek, mint a Lászlót „Lancelot"-vá nemesítő (vagy tovább nemesítő) *konkrét* és többé-kevésbé megfogalmazott *politikai* szándék s aktív propaganda megnyilvánulásának és sikeres „célba érkezésének".

Van azonban az 1457-es követségnek még egy igen fontos, és különösen magyar szempontból jelentős hozadéka, mely Magyarország 15. századi európai szerepének a meghatározására, kijelölésére vonatkozik; az, amelyet általában véve a Magyarország mint „a kereszténység védőpajzsa" problémakörrel szoktak egybekapcsolni. Az eddigi szövegekből is látható volt, hogy Várdai beszédében, a magyar és a pápai humanista propaganda céljaival összekapcsolódva és annak részeként megjelenik a kép: „Te a Kereszténység oszlopa vagy, az én legfőbb uram pedig annak pajzsa, te vagy a keresztény ház, az én legfőbb uram pedig annak védfala..." – mondja a francia királynak Várdai István a Du Clercq által reánk hagyott szöveg szerint, mely (mint pontosítja a francia szöveg szerzője) a latin nyelvű beszéd átvételeként került krónikájába.

Chartier kiadójától, Vallet de Viriville-től azt is megtudjuk, hogy létezik egy latin nyelvű kézirat, amelynek címe *Harenga facta coram domino nostro Karolo VII. Francorum rege, pro parte Hungariae Laudislao* (...), melyből az idézet származhatott. Eckhardt Sándor, aki a Viriville-féle Chartier-kiadást használta, de Viriville-nek erre a megjegyzésére nem hivatkozik, talált és latinul közölt egy csaknem hasonló kezdetű dokumentumot („*Segitur* harenga facta coram domino nostro francorum rege karolo VII*mo huius nominis* pro parte regis hungariae laudilao (sic!)... "). Ennek a dokumentumnak a levéltári jelzete *nem azonos* a Vallet de Viriville által megadott hivatkozással, és ami – az eddigi szövegek ismeretében még meglepőbb lehet – *éppen* azt a részt *nem tartalmazza*, mely Du Clercq-nek és Chastellain-nek olyannyira megtetszett, hogy műveikben szinte szó szerinti idézet formájában szerepeltessék. A rendelkezésünkre álló latin szöveg fordítását, tekintettel a szöveg jelentőségére, a tanulmányhoz csatolt mellékletben, teljes terjedelmében közöljük; itt az elemzés érdekében csupán azokat a részeket emeljük ki, melyek a problémával szorosabb összefüggést mutatnak.

„Ezt a napot – mondja Várdai István – életünk legboldogabb napjai között kell ünnepelnünk, amelyen a világ két legragyogóbb fénye egyesülve sugároz reményt az egész keresztény népre. Ma a hűség két oszlopának alapját rakják itt le, amelyeken minden ellenséges vihar megtörik majd. Békés nyugalmunknak kezdete ugyanis a mai nap. Ujjongjon a hű keresztény nemzet, és hallja meg, hogy királyai üdvösséget hoztak a világnak! Féljen és reszkessen az irányunkban ellenséges nemzet! Vigadjanak alattvalóink, akiknek békében, nyugalomban és hosszú háborítatlanságban lesz részük! Rettegjenek a hit ellenségei és fékezzék vad lelküket!"

Mint ahogy ez a részlet is mutatja, a megtalált és publikált latin szövegben más a kép, és jól érzékelhetően más a frazeológia is: „pajzsról" és „védfalról" szó sem esik, a „hűség két oszlopa" is elég általános (szinte bármely szövetség esetében használható kép lehetne), s a „hit ellenségeire" is inkább általánosságban történik utalás. Dicséri viszont a francia királyban azt, hogy „felülkerekedett ellenségein", akik „el akarták venni országát" és romlására törtek, s meghirdeti, hogy „Reszkessen az ellenséges nemzet!" A korabeli politikai viszonyokból és konfliktusokból pedig egyértelmű, hogy ha *egyetlen* „nemzetről" van szó, az 1457-ben *nem lehet más, csak Burgundia,* miközben a „hit ellenségei", akiknek szintén „rettegniük" kell, nyilvánvalóan a *török* támadók (és a korabeli szóhasználatban – különösen a konstanzi zsinat és a huszita háborúk óta – oly gyakori módon), esetleg a kereszténységet „belülről pusztító" *eretnekek.* Ugyanakkor az alaposabb összehasonlítás arra enged következtetni, hogy a szövegek mondandójában, sőt belső felépítésében mintha némi ellentmondás feszülne, mintha bizonyos elemek homályos megfogalmazása azt célozná, hogy *kimondatlanul* is mindenki értse annak *valóságos* tartalmát.

A rendelkezésünkre álló dokumentumok összevetése alapján a meglévő ellentmondások feloldására többféle megoldás kínálkozik: az *egyik* (kevéssé valószínű) változat szerint Várdai *nem,* vagy *nem pontosan* azt a beszédet mondotta el Tours-ban, melynek latin nyelvű kézirata a rendelkezésünkre áll, hanem „élőszóban" esetleg kiegészítette a „védőpajzsra" illetve a „védfalra" vonatkozó fejtegetéssel. A *második* megoldás, hogy létezik egy másik beszéd is (Várdaitól, de az sem teljesen kizárt, hogy mástól), amelyben az ominózus fejtegetés szerepel; ez azt jelentené (és a két levéltári jelzet léte utalhat erre is), hogy Várdai *két beszédet mondott* a francia király előtt. A *harmadik* (legkevésbé valószínű), hogy a francia krónikás más forrásból (esetleg saját ismereteiből?...) egészítette ki és írta meg a Várdai-szöveg *parafrázisát.*

A felvetésre a legvalószínűbb választ a Du Clercq-féle szöveg és Várdai megkerült beszédének az összehasonlítása adhatja meg, s ez a *második* megoldást helyezi előtérbe: Du Clercq francia szövege minden bizonnyal az *érkező* és *leánykérő* követség vezetője beszédének tartalmát adja vissza, melynek számos részletében természetesen szabad hasonlítania a meglévő latin nyelvű dokumentumra, de attól természetesen el is lehet térnie. Ezzel szem-

ben, az Eckhardt által közölt beszéd valójában a házasságról már mint *befejezett tényről* beszél, melyen méltán *örvendezhetnek a keresztény nemzetek* és melynek hatásától okkal *reszkethet az ellenség*. Így tehát létezett volna egy, a *keresztény értékek* védelmét és a *törökellenes* harcban meglévő, a *magyar küldetést* erőteljesebben hangsúlyozó beszéd, és egy másik *Burgundia-ellenes* éllel megfogalmazott szöveg, amelyikben már az újdonsült szövetségesek közötti közös fellépés *súlypontja* valamelyest eltolódik az „ellenséges nemzettel" szembeni fenyegetés irányába. Mivel történetíróink később, más kontextusban, világosan megmondják, hogy az V. László és VII. Károly között tervezett szövetség Jó Fülöp ellen irányult, ez a (feltételezésünk szerint *másodikként* elhangzott) hivatalos beszéd tartalmában csupán ugyanezt erősíti meg. Ha ez így van, akkor egyúttal tanúi lehetünk a magyar diplomácia egyik finom (feltehetően a partner *érdekeinek* és *kívánságának* is megfelelő) manőverének, mely a konkrét helyzetre azonnal reagálva gyors *hangsúly-eltolódáson* ment keresztül, s amelyet az immár megkötött megállapodás záróakkordjaként ki is emelt.

Ha volt két latin szöveg, akkor a fentiek értelmében igen logikusan és jól kapcsolódhattak egymáshoz, s a francia összefoglalással együtt valószínűleg híven közvetítik számunkra a tárgyalások lényegét, és azt a diplomáciai gyakorlatot és ügyességet is, amelyről a Várdai-féle követség tanúbizonyságot tett. Tükrözik továbbá azt az immár hosszú távon megnyilvánuló törekvést és következetességet, mely a magyar és francia uralkodókat és országaikat „ősi" szövetségesként látja, noha a francia szövegben Várdainak tulajdonított megjegyzés a régi szövetségi kapcsolatokról szerintünk nem elsősorban az Anjoukra (mint ahogy Eckhardt utal rá), hanem ezúttal inkább a Zsigmond-kori francia–magyar szövetségesi frazeológiára emlékeztet, tehát inkább a Luxemburgokra vonatkozott (annak ellenére, hogy az 1410-es évek végén, a canterbury-i egyezményt követően némi rosszabbodás állt be a kapcsolatokban); és ezzel egy időben mutatja, hogy az ennek folyományaként, Burgundia irányában (a calais-i találkozó után) bekövetkezett közeledés *átmeneti* volt és felszínes; sőt talán azt is, hogy az együttműködés alapját, de legalábbis egyik *lényeges elemét* a potenciális és valóságos közös ellenséggel, Burgundiával szembeni fellépés adta meg. A két beszéd hangsúly-eltolódása így valószínűleg a közben lezajlott tárgyalások hangulatát és eredményét is kifejezte, amennyiben „harmonizálta" a magyar (és európai...) szándékok között valószínűleg előkelő helyen lévő törökellenes összefogás ügyét és a francia partner Burgundia-ellenes törekvéseit; ami a francia érdekek ismételt előtérbe tolása mellett egyben a követség diplomáciai ügyességét is bizonyítja.

Mindemellett, és ezúttal függetlenül attól, hogy *létezett-e vagy sem két Várdai-beszéd* (hiszen a francia krónikák önmagukban is, és *magyar forrásra* hivatkozva megőrizték a „védfalra" illetve a „védőpajzsra" vonatkozó utalásokat), az 1457-es követség a 15. századi *európai magyar szerep* kikovácso-

lódásának és széleskörű tudatosításának egyik fontos állomását jelenti; lényeges és aktív epizódját mutatja annak a folyamatnak, melynek eredményeképp kialakul Magyarországgal kapcsolatban az egyik olyan nagyhatású kép, mely az ország európai küldetésének *önmeghatározására* épül, azt dinamikus propagandával fogadtatja el, és amely majd a későbbi századokban is meghatározó érvényű marad, sőt a törökellenes harcok több évszázados középeurópai állandósulásával méginkább megszilárdul majd. Számos példát hoz erről a problémakörről Terbe Lajos gyakran idézett átfogó tanulmánya, s számunkra ezúttal különösen fontosak a „védőbástya"-fogalom születésére és Magyarországhoz kapcsolódására vonatkozó fejtegetései. Terbe a magyar védőfal-szerep kialakításában (joggal) nagy fontosságot tulajdonít a pápai udvarban és a császárok környezetében tevékenykedő humanistáknak, sőt magának III. Callixtus és II. Pius pápáknak is, akik a magyar királyoknak több alkalommal is ilyen értelemben (és ilyen vagy hasonló megfogalmazásokat alkalmazva) írtak; a „szállóige" erőteljesebb európai elterjedését II. Ulászló korától datálja, és megállapítja, hogy az európai közvéleményben Magyarországnak a „Kereszténység Védőpajzsa"-szerepe a 16. századtól gyökeresedett meg szilárdan.

A szállóige születésének és elterjedésének az elemzéshez kiindulópontként megjelölt Zsigmond-kori eredettel, úgy véljük, ma is egyet lehet érteni; ugyanakkor viszont a Terbe Lajos által választott kiindulópont (1410-es esztendő) minden bizonnyal tovább módosítandó, hiszen visszavezethető legalábbis Zsigmondnak a Bonifác-párti bíborosokhoz írott 1404-es leveléig, amelyben Zsigmond arról beszél, hogy a pápa országa ellen fondorkodik, pedig Magyarország a „Kereszténységnek Kelet felől védő pajzsa". Természetes módon növekszik a „védőpajzs"-kép (és más, hasonló funkciójú képek) elterjedése, mondhatni „érvrendszerbe állítása" a török veszély súlyosbodásával (tehát Ulászló és Albert korával), mint ahogy az is természetes, hogy ez a kép elsősorban a magát közvetlenül is fenyegetettnek érző Magyarországhoz, Itáliához, illetve a kereszténység védelmében különleges feladatokat ellátó pápai udvar propagandájához is kapcsolódjék.

A Ferrarában tanult Várdai István, akinek az itáliai humanista körökben szerzett ismeretei és a korábbi magyarországi gyakorlat ebben a kérdésben egyaránt rendelkezésére állhatott, teljesen természetes, a kor követelményeinek megfelelően, „modern" módon foghatta fel és oldhatta meg feladatát. A beszédéről és annak hatásáról szóló francia adatok alapján bizton állíthatjuk, hogy *kulcsfontosságú* szerep jutott neki a korabeli Magyarország-kép franciaországi alakításában, és az 1457-es követség történetére vonatkozó dokumentáció ebből a szempontból is, a korábbinál részletesebb és pontosabb vizsgálatot igényel. Ennek alapján mindenesetre tényként állapíthatjuk meg, hogy a francia történeti irodalomban Magyarországról egy eredeti, színes és meglehetősen pozitív kép alakult ki, mint ahogy azt is, hogy annak egyik legfontosabb összetevője, a „védőpajzs"-szerep, éppen Várdai szónoklata nyo-

mán került be a francia történetírásba, és általa maradt meg Magyarországgal összefüggésben annak a *küldetésnek* az eszméje, amely egyre szorosabban ivódott bele az európai kereszténység gondolatvilágába, s amelynek számos megnyilvánulását tapasztalhatjuk majd Európa különböző részeiben, így Franciaországban is, a 16. századtól kezdve *több évszázadon* keresztül, de amelynek a francia történetírásban és irodalomban megjelenő *első megnyilvánulásai* nem a 16. század elejére, hanem sokkal inkább (úgy érezzük, kellő bizonyítékokkal alátámasztva) az 1457-es esztendőt követő időszakra tehetők, és „közkinccsé tételében" V. László követségének nagy szerep jutott.

Ugyanakkor a Lászlóval összefüggő és a László-Lancelot személye köré csoportosított komplex „hármas (humanista, francia, magyar) propaganda" törekvéseinek egy része, valószínűleg a történetírás és az irodalom már említett képviselőinek tevékenysége következtében is, nemcsak megjelent, hanem szinte spontán módon tovább is élt a francia gondolkodásban. Egy „magyar Lancelot" király, aki „kereszténység védfala", olyan kép, mely egyszerre jeleníti meg és *egyesíti* magában a *középkori* és a *humanista* értékeket, s tükrözi nemcsak a *követség gondolkodásmódját*, politikai-diplomáciai műveltségét, a realitások hatásos kifejezésére való érzékenységét, hanem egyben *pillanatfelvételt* ad annak a francia udvarnak a *mentalitásáról* is, amelyhez szavait intézi. A szállóige hatásosságában (és több évszázados továbbélésében) kétségtelenül szerepe lehetett a megfogalmazás „formai erejének", s a „tartalmi, a tárgyi megfelelésnek", de minden bizonnyal nem volt mellékes színre lépésének pillanata, hatásos kontextusba helyezése és terjesztésének módja sem. Míg tehát a „Hunyadi–Fehér lovag" mítosz *spontán* kialakulását követte a benne rejlő „propagandisztikus" lehetőségeket kihasználni kívánó politikai szándék, addig a „Védőpajzs–Lancelot király" esetében inkább egy nagy erőkkel indított, *szándékaiban* és érvrendszerében is alaposan megkomponált politikai mítoszteremtő fázis után, a bekövetkezett tragikus fordulat hatására alakult ki egy *spontán*, az eredeti koncepciótól természetesen erősen eltérő, de mégiscsak igen hatásos kép.

László leánykérő követsége tehát Franciaországban nagyjelentőségű eseményként vonult be a krónikák lapjaira, és sajátos tragikuma miatt széles körben ismertté vált. Kétségtelen, hogy a francia történetírás vonatkozó fejezeteinek a magyar történelem szempontjából is különleges értékük van: rendkívül érdekes és színes leírások maradtak ránk általa, melyeknek információi több területen és sokrétűen hasznosíthatók. Nyilvánvaló belőlük az is, hogy László/Lancelot király egy nagyszabású terv központi figurája volt. A korabeli francia irodalom és történetírás lapjain V. Lászlóval kapcsolatban tehát azt találjuk meg, ami vele szemben *várakozás*, mindazt, ami az ifjú uralkodóban a *reménység*; a Magyarországgal kapcsolatos várakozásokban pedig azt, ami az ország korábbi helyzete alapján már *reális ígéret*, és valójában mindannak az *előrejelzése*, ami majd Mátyás korában lesz *realitás*.

Így tehát a kereszténység védelmében és gyámolításában a 15. század közepén sokak által László-Lancelot-Laudislas királynak szánt szerepet a valóságban fokozatosan mások igyekeztek átvenni – köztük Hunyadi Mátyás, akinek „eljövetelét" a maga helyén és a maga lehetőségeit figyelembe véve (s majd kiegészítve minden további pozitív elemmel, melyet a humanista történetírás új lendülete, tudományossága és időnként leplezetlen hízelgése csak produkálni tud...) széleskörűen előkészítette a nyugat-európai gondolkodásban mind a „Fehér Lovag" mind a „magyar Lancelot király" mítosza (az előbbi közvetlenül, az utóbbi közvetve). Mátyás az előbbinek a fia, valójában a vele ellentétes csoportosulás elképzeléseiben az utóbbinak szánt helyet foglalta el a törökellenes harcban, a keresztény értékek védelmében, a közgondolkodásban és az európai szövetségi rendszerekben egyaránt. A Mátyás-propaganda viszont, egy idő után a maga szempontjaiból teljesen logikusan, a sokkal mélyebben gyökerező, egyszerre konkrétabb és elvontabb, s számára nyilvánvaló, hogy jobban kiaknázható *Fehér lovag mítoszt* fejlesztette tovább, miközben a László/Lancelot-variáns egyáltalában nem szerepel az eszköztárában.

Abban viszont, hogy Magyarország, a humanista felfogás értékrendszerében megfogalmazva ekkor helyezkedett el végleg a „nagy európai keresztény országok között", és királya ettől kezdve, immár hosszú időre, a „kereszténység védőpajzsa és védfala", és hogy az európai kereszténység gondolatvilágában kialakult egy jól körülhatárolható magyar szerep, a „Blancq-Chevalier-Blanc"-nak, a „László/Lancelot"-nak és a gazdag „Corvinus Mátyás-mítosznak" egyaránt megvolt a maga, végső soron bizonyos szempontból *egymást erősítő* szerepe. Tudjuk, hogy Mátyás és a francia királyság között volt ugyan kapcsolat, de soha nem létezett igazán szoros együttműködés. A francia házasság (és a szorosabb francia magyar szövetség) terve pedig csak majd a 16. század elején újítódott föl ismét, ezúttal sikerrel, Anne de Foix és II. Ulászló házasságával, mely a kapcsolatoknak a francia irodalomban, történetírásban és gondolkodásban is tükröződő újabb, sokrétű és erőteljes fellendülését vonta maga után.

Irodalom

Csernus Sándor: *„Lanselot Roy de Honguerie et de Behaigne": naissance et épanouissement d'un mythe.* In: Mélanges offerts ŕ Géza Nagy. Réd. par Szeged, 1991. 93–117.

Csernus Sándor: *A „Fehér Lovag". A Hunyadi-mítosz kérdéséhez a XV. századi francia történeti irodalomban.* In: *Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára.* Szerk.: Kulcsár Péter, Máder Béla, Monok István. Szeged, 1989. 81–97.

Csernus Sándor: *Les Hunyadi vus par les historiens français du XVe siècle.* In: *Mathias Corvinus and the Humanism in Central Europe.* Ed. by Tibor Klaniczay, József Jankovics. Bp., 1994. (Studia Humanitatis 10.) 75–93.

Eckhardt Sándor: *Lancelot magyar király.* Magyar Nyelv, 1937. 151–157.
Eckhardt Sándor: *Várdai István beszéde a francia király előtt.* Egyetemes Filológiai Közlöny, 1938. 100–104.
Eckhardt, Alexandre: *De sicambria ŕ sans-souci. Histoires et légendes franco-hongroises.* Paris, 1943. (Bibliothèque de la Revue d'Histoire Comparée. II.)
Gabriel Astrik: *Les rapports dynastique franco-hongrois au moyen-âge.* Bp., 1944.
Győri János: *A Kereszténység Védőbástyája.* Bp., 1933. Minerva.
Klaniczay Tibor: *A keresztes had eszméje és a Mátyás mítosz.* Bp., 1975 (Reneszánsz Füzetek. 28.)
Köpeczi Béla: *Histoire de la culture hongroises.* Bp., 1995. 52–57.
Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon.* Bp., 1984.
Terbe László: *Egy európai szállóige életrajza.* Egyetemes Filológiai Közlöny, 1936. 297–350.
Terbe László: *Le rôle historique de la Hongrie dans la défense de l'Occident.* Nouvelle Revue de Hongrie, 1938. 536–543.

Sulyok Hedvig *(Szeged)*

Egy magyarországi humanista egyházfő műveltségéhez

Gondolatok Verancsics Faustus Pentaglosszáriuma kiadásának négyévszázados jubileumán

A magyarországi humanizmus valóban reneszánsz alapokon csak Hunyadi Mátyás udvarában, s az udvarhoz tartozó legfelső társadalmi körben nyert teret a 15. században. Valódi kibontakozásának idején – a 16. században – azonban vezető ideológiája már a reformáció lett. Jelentősen beszűkült tehát azok köre, akik az antik példákat előnyben részesítő (favorizáló), az embert meghatározó mértéknek tekintő itáliai szellemben alkottak (mint Oláh Miklós, Verancsics Antal, Zsámboky János, Istvánffy Miklós stb.), éppen ezért tarthat számot megkülönböztetett figyelmünkre a közéjük különösebb nehézség nélkül besorolható Verancsics Faustus (1551–1617) is, a 16–17. század fordulójának nagyműveltségű, széles látókörű, poliglott polihisztora, aki meglehetősen változatos életpályát futott be.

A Verancsics (Wranchich, olaszosan Veranzio) család boszniai eredetű, de már Faustus János (Ivanacz) nevű szépapja, a dédapa nagyapja, a török elől menekülve előbb Horvátországban majd a dalmáciai Sebenicóban (Šibenik) telepedett le és teremtett egzisztenciát. Az ő dédunokája volt az a sebenicói nemes, aki a traui (Trogir) Margherita Statileót vette feleségül, s így rokonságba került Statileo János erdélyi és Beriszló Péter veszprémi püspökkel. Ez a rokonsági kör döntően meghatározta a későbbiekben az egész családnak az uralkodó és a római katolikus egyház iránti megkérdőjelezhetetlen lojalitását.

Gyermekeik közül *Antal* egyházi pályára lépve sikeres diplomata-karrier után végül esztergomi bíboros érsekké emelkedett, majd a király magyarországi helytartójává nevezte ki, 1573 nyarán halt meg; *Mihály* a királyi udvarban teljesített szolgálatot, számos diplomáciai út után 1560-ban visszatért Dalmáciába, ahol 1569 körül – valószínűleg a török elleni harcokban – vesztette életét; *Péter*ről és *János*ról gyéren maradtak ránk adatok.

Közülük csak Mihály gyermekei ismertek, neki négy fia (köztük Faustus) és egy leánygyermeke volt.[1]

---

[1] A magyarországi humanizmusra: Kardos Tibor: *Le relazioni umanistiche italo-ungheresi e il loro carattere.* Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Philologica; 4(1963).27–49.; Verancsics családjához: Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* XII. köt. Pest, 1865. 273–276; Sörös Pongrácz: *Adatok Verancsics Antal primás családi viszonyaihoz..* Magyar Sion, 35(1897). 18–31.

Faustus Sebenicóban, 1551 körül látta meg a napvilágot. Alig tíz éves, mikor apja kérésére magához vette őt nagybátyja, Antal, akinek pozsonyi házában Casparus praeceptor irányításával vezették be a humán tudományokba,[2] de a kor követelményeihez híven fegyveres kiképzésben is részesült (talán ennek következménye volt homlokán a feltűnő sebhely).[3]

Az alapok elsajátítása után 1568-ban nagybátyja, papi pályára szánva őt, Padovába küldi egyetemre. Hogy szorgalmas tanuló és már ekkor megszállott könyvgyűjtő, azt a tanárainak fizetett magas honorárium (ti. sok órát vett) és a könyvekre költött jelentős pénzösszegek – amelyeket tanítási költségeit álló nagybátyja nehezményez is – bizonyítják.

Tanulmányait befejezve nem szentelteti magát pappá (többnyire jogot hallgatott), hanem azt fontolgatja, hogy egy velencei leánnyal köt házasságot; majd 1572-ben visszatér Magyarországra, Antal érsek akarata szerint magával hozza Velencéből özvegy édesanyját és rokonságát. A család csak rövid ideig időzött Magyarországon, 1573 júniusában meghalt Verancsics Antal, s ezért a következő évben visszaköltöztek Dalmáciába illetve Velencébe. (Ekkor Faustus, aki fiútestvéreivel együtt Antal érsek általános örököse lett, családjával utazik.)[4]

Nem tudjuk pontosan, hogy mikor tért vissza Magyarországra, de 1579 őszén Fejérkövy István veszprémi püspök, Veszprém és Zala vármegyék főispánja kinevezi őt veszprémi vára kapitányává és a püspökség Zala, Győr és Somogy vármegyék területén lévő birtokainak jószágkormányzójává.[5] E megbízás büntetőbíráskodásra is feljogosította őt, de – szelíd természete már ekkor megmutatkozván – ennek végzése alól szabálytalanságra hivatkozva (feltehetőleg saját kérésére) pápai felmentést kap.[6]

(Giovanni Antonio Gabuzio szerint 1578-ban megházasodott, egy Marietta nevű lányt vett feleségül, akiről közelebbit nem tudunk, több gyermekük is született, de közülük csak egy leányka érte meg a felnőtt kort. E leírás szerint Faustus hét esztendeig élt házasságban, de ez valószínűleg elírás, Gyurikovits szerint ugyanis felesége 1594-ben halt meg, azaz házasságuk 17. évében.)[7]

---

[2] Gyurikovits, Georgius: *Biographia Fausti Verantii, secretarii et consiliarii regii, episcopi Chanadiensis.* [vide: Thewrewk pp. IX-XX. – loc. cit.XI.]

[3] „habens cicatricem in fronte" (Gyurikovits: *i. m.* XII.)

[4] Tóth László: *Verancsics Faustus csanádi püspök emlékiratai V. Pál pápához a magyar katolikus egyház állapotáról.* Bp., 1933. 16.; Varga Katalin, S. (ed.): Verancsics Faustus: *Machinae novae és más művei.* Bp., 1985. 369.

[5] Gyurikovits: *i. m.* XII.; Tóth: *i. m.* 17.

[6] Forti, Umberto: *Introduzione: Fausto Veranzio e le Machinae novae.* [in: Veranzio, Fausto: *Machinae novae.* (ed. Forti, U.), Milano, 1968. 7–41. – loc. cit. 17.]

[7] Forti: *i. m.* 16–17.; Gyurikovits: *i. m.* XIV.; Balázs, János: *L'importanza del „Dictionarium" (1595) e della „Logica nova" (1616) di Faustus Verancsics, pubblicati a Venezia.* [in: *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento.* (a cura di Klaniczay, Tibor) Bp., 1975. 373–388 – loc. cit. 374.]

Három esztendőt sem töltött a végvidéken, amikor – 1582 tavaszán – pártfogói felhívták rá az uralkodó, II. Rudolf császár és magyar király figyelmét, aki széleskörű jogi, irodalmi, művészeti és nyelvi ismereteire való tekintettel (magyar) királyi titkárrá nevezte ki. Ebben a fontos tisztségben 12 éven keresztül szolgált, rendszeresen részt vett a birodalmi gyűléseken, a magyar országgyűléseken, számos rendeletet és határozatot fogalmazott meg ragyogó stílusban latinul.[8]

Ekkor került közelebbi kapcsolatba azokkal az udvari körökkel, amelyek az abszolutista hatalom kiépítésén és az ellenreformáció megvalósításán (radikálisan vagy türelmet hirdetve) fáradoztak, ekkor láthatta közvetlen közelről a török kiűzése érdekében tett kezdeményezéseket vagy azok elszabotálását, az ország egyesítéséért folyó erőfeszítéseket, a hivatali élet visszásságait, az indokolatlanul fényűző pompát, a nepotizmust és vesztegetéseket, de tapasztalhatta a magyarországi rendek makacs ellenállását is, melyet rendi jogaik védelmében kifejtettek, megismerte az ország gazdasági, politikai, stratégiai helyzetét, vallási állapotát. Hogy nyitott szemmel járt, s mindig megkísérelte a problémák megoldására a leghelyesebb utat meglelni, azt később a pápa számára megfogalmazott helyzetelemzései és javaslatai bizonyítják.[9]

Szolgálataiért a császár 1591 januárjában 2000 forinttal, valamint a hercegovinai Jablank várkastélyával, Gorne- és Dolne Zasabye birtokokkal jutalmazta. (Ez utóbbit azonban a török becsapásai, szomszédainak hatalmaskodásai és hivatali elfoglaltságai miatt valójában alig élvezhette.)[10]

Életírói szerint 1594 júniusában Mátyás főherceg oldalán még részt vesz az esztergomi tábori (ország)gyűlésen, de november körül, pontosan nem tudni, milyen okból, hirtelen lemond titkári tisztéről. Sokan találgatják, hogy talán a tudományos munkával való behatóbb foglalkozás lehetősége miatt tette ezt,[11] vagy felesége halála viselte meg,[12] de – tekintettel Mátyás főhercegnek (utóbb II. Mátyás magyar király) az irányában később is tanúsított ellenszenvére[13] – az lehet a legvalószínűbb, hogy politikai nézeteltérések miatt kellett lemondania. Erre enged következtetni, hogy bár novemberben válik meg pozíciójától úgy, hogy az uralkodó is igen nagy elismeréssel méltatja érdemeit, csak a következő év márciusában hagyta el az országot: Dalmáciába, majd április végén Velencébe utazott.[14]

Nem kétséges, hogy fő úticélja a „sok évvel ezelőtt, de nem sok nap alatt" összeállított (latin, olasz, német, általa *dalmát*nak nevezett horvát és

---

[8] Gyurikovits: *i. m.* XIII.; Balázs: *i. m.* 374.
[9] Varga: *i. m.* 369–370.
[10] Gyurikovits: *i. m.* XIII.
[11] Tóth: *i. m.* 16.
[12] Gyurikovits: *i. m.* XI.
[13] Tóth: *i. m.* 31–35.
[14] Gyurikovits: *i. m.* XIV.

magyar nyelvű) pentaglosszáriumának kiadása volt Niccolò Moretto nyomdájában (*Apud Nicolaum Morettum*).[15] Itt el is érkeztünk dolgozatunk alapkérdéséhez: milyen háttér késztette Verancsics Faustust e szótár elkészítésére?

Sebenicói születéséből eredően két anyanyelvet (*les deux langues maternelles*), olaszt és horvátot beszélt, majd nagybátyjához kerülve megtanulta hazájának nyelveit (*les deux langues „paternelles"*), a magyart és a latint.[16] Nem lehetetlen az sem, hogy már ekkor görögül is tanult, hiszen enélkül később aligha olvashatott volna Arisztotelészt (eredetiben).[17] A város etnikai összetételéből következően már itt módja nyílt a német nyelv elsajátítására, amelyet később, a császári udvarban teljesítve szolgálatot, tökéletesíthetett.[18] Ugyancsak a diplomáciai szolgálat tette szükségessé a francia és legkiváltképp a spanyol nyelv ismeretét. (Ez utóbbi megtanulására ösztönözte őt Alfonso Carillo – akit ő Carrilliónak ír[19] – atyával való szorosabb kapcsolata és együttműködése is.) Így vált tökéletesen poliglottá.

Verancsics e munkáját elsősorban nyelvészek elemezték, s igen nagyra tartották, amíg ki nem derült, hogy a 16. század legnagyobb szótár-vállalkozását, Calepinus művét, amelynek kiadásai 1585-től magyar nyelvű szószedettel is megjelentek, használta a szerző, így aztán ázsiója némiképp csökkent. Jellemző erre Melich János állásfoglalása: „Baldi, Loderecker, Megister, Heinsch szótári művei is tehát azt vallják, hogy Verancsics Dictionariuma derék alkotás; rendkívül nagy kár, hogy Verancsics műve csakis a legszükségesebb mindennapi szavakra terjed ki, mert csakis e mindennapi magyar szókészlet az oka, hogy a művet vizsgálódásainkkor nem használhatjuk oly sokszor, mint teszem Calepinust."[20]

---

[15] *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae et Vngaricae.* Venetiis, Apud Nicolaum Morettum, 1595. Újabb kiadásai: *Dictionarium pentaglottum.* (Recudi curavit Josephus Thewrewk de Ponor.) Posonii, Typis Belnayanis, 1834.; F. Vrančić: *Rječnik pet najiglednijih evropejskih jezika, latinskog, talјanskog, njemackog, hrvatskog i madarskog.* (fac. sim.) Zagreb, 1971.; Gyurikovits tud arról, hogy Verancsics szótárát Petrus Lodorecker kiegészítette cseh és lengyel szószedettel, s mint sajátját adta ki Prágában 1605-ben „itaque alienam rem suam fecit." (Gyurikovits: *i. m.* XVI-XVII.)

[16] Makkai, László: *De Taccola à Veranzio. L'ingénieur de la Renaissance en Hongrie.* [in: Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel I., Toulouse, 1973. 337–348. – loc. cit. 344.]

[17] Gyurikovits: *i. m.* XI.; Makkai: *i. m.* 344.

[18] Varga: *i. m.* 367.; Tóth: *i. m.* 13.

[19] Verancsics: *Dictionarium* 1.; A korszakra lásd: Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története.* I. Bp., 1986.

[20] Melich János: *A magyar szótárirodalom.* Bp., 1907. 118.; U.ő.: *Adalékok a magyar szótárirodalomhoz.* Nyelvtudományi Közlemények, 42(1913). 342–344.; Szily Kálmán: *Elnöki megnyitó beszéd (A M. Nyelvtud. Társaság 1913. január 21-én tartott közgyűlésén.)* Magyar Nyelv, 9(1913). 49–57.

Melich Jánosnak és a hozzá hasonló kiváló nyelvészeknek tökéletesen igazuk van, amikor a nyelvtudomány oldaláról közelítve ilyen konklúziókra jutnak, bár ők is elismerik, hogy a szerző célja nem a Calepinus másolása, kivonatolása lehetett. Verancsics szeme előtt olyan cél lebegett, amelyben éppen ezekre a „legszükségesebb mindennapi szavakra", köztük a „mindennapi magyar szókészletre" volt a legnagyobb szükség. Mire gondolunk?

Tudjuk, hogy Verancsics Faustus az 1580-as évek elejétől legbelsőbb szemlélője az udvar politikai harcainak, amelyben látszólag az a döntő fontosságú tét, hogy az ellenreformációt hogyan és milyen eszközökkel hajtsák végre az egyes tartományokban. Valójában azonban más a helyzet, van olyan politikai csoportosulás – közöttük főpapok is –, akiknek kifejezetten érdeke a zavaros állapotok fenntartása, a kamara kezére került egyházi javakkal való kufárkodás, azok bérbeadása, elzálogosítása, jövedelmeik megcsapolása, sőt eladományoztatása is. A főpapok nem tesznek ez ellen semmit, mert magas állami hivatalokat töltenek be, élik (a helytartói, kancelláriai, főispáni, tanácsosi stb.) fényűző életüket, mit sem törődve „nyájaikkal", sőt teljesen kiszolgáltatva hazájukat (Magyarországot) a császári kamara kénye-kedvének.[21] Verancsics ennek a csoportnak a törekvéseivel egyáltalán nem értett egyet.

Létezett ezek mellett egy hasonló életmódot folytató, de radikális kör, amely az ellenreformáció tűzzel-vassal való keresztülvitelét szorgalmazta, a magánkézre került egyházi javak, a protestánsok kezén levő templomok erőszakos visszavételét, a rekrisztianizáció fegyveres erővel való megvalósítását, az eretnekeknek bélyegzett protestánsok kegyetlen megbüntetését tervezve. Elvakultságukban az abszolutista uralom teljes kiépítésének szándékától vezérelve semmibe veszik a magyarság alkotmányos és rendi jogait, amelyért pedig „kötelességük lett volna" kiállni, nem pedig – hazug módon – azt állítani, hogy ezt „a katolikus vallás befolyásának növelése érdekében teszik".

Verancsics mint olyan család leszármazottja, amely már öt generáción keresztül kénytelen a török elől menekülni, nagyon jól tudja, hogy szűkebb pátriájának sorsa elválaszthatatlan Magyarország sorsától, híve az erős központi kormányzatnak, amely a pápaság támogatásával meg tudná szervezni a török kiűzését, de ezt csak az udvar, és a magyar rendek közötti kompromisszum révén előálló nemzeti összefogás eredőjeként tudja elképzelni. Éppen ezért elítéli a katolikusok és a protestánsok közötti viszálykodás minden formáját, sőt később a türelmetlen katolikus szárnyat marasztalja el elsősorban a tizenöt éves háború teljesen indokolatlan vérontásaiért,[22] az önző és kamarai érdekből megindított és végrehajtott felségárulási perekért,[23] az erőszakos templomfoglalásokért,[24] a népesség pusztulásáért, közvetve pedig az egész

[21] Varga: *i. m.* 313–315.
[22] Varga: *i. m.* 324.
[23] Varga: *i. m.* 317.
[24] Varga: *i. m.* 319.

provokációért, amely még a korábban hívő kereszténveket is elidegenítette a katolikus egyháztól, sőt a pogányokkal való szövetségbe hajszolta őket.[25]

Természetesen nem nevezhetjük Verancsicsot pacifistának, hiszen a keresztény uralkodó számára készített „tízparancsolatában" külön gondolatot szentel a hadi készültség fenntartásának, a hírszerző- és elhárítólánc kiépítésének és a hadi tartalékok képzésének.[26] Véleménye szerint a „...háborúban a hazáért halált megvető bátorsággal harcolni" erény[27], s az erények nem zárják ki, sőt feltételezik a bűn (és hordozói) gyűlöletét[28] stb.

Az ő ideálja a katolikus vallás, a jó erkölcsökön és az igazságosság harmóniáján[29] nyugvó, személyes példamutatásra épülő meggyőző munka, az eredményes rábeszélés akár még anyagi engedmények árán is.[30] Szerinte a főpapoknak hivatásuk éppen azt parancsolja, hogy ne a harcos Sault, hanem a szellem fegyverével (*gladio spiritus*) türelmesen prédikáló Pált utánozzák.[31] Érthető tehát, hogy elsősorban a mélyen vallásos II. Rudolf császár bizalmi embere, akihez közös technikai érdeklődésük miatt is kötődött[32] (talán sajnálta is rettenetes nyavalyája miatt, valószínűleg e példa okán tartja egyik legfontosabb erénynek a szűziességet),[33] és mert az ő környezetéből kerültek ki azok a zseniális diplomaták, akik békés úton, tárgyalásokkal, közös megoldások keresésével fáradoztak az ország egyesítésén, így elsősorban Alfonso Carillo jezsuita atya, aki a reneszánsz Itáliáért rajongó Báthory Zsigmond fejedelemnek is belső tanácsadója és lelkiatyja volt.[34]

Így érthető az is, hogy az a karrierista főpapi réteg, amelynek radikalizmusát, politikai vakságát, felkészületlenségét, hanyagságát, behódolását Verancsics mélyen elítélte, nem szívelhette őt, hasonlóképp ellenségévé vált az udvar és a rendek között a legfelső hatalom megszerzéséért (eléggé meg nem válogatott politikai eszközökkel) manőverező Mátyás főherceg is; miért áskálódott ellene a császári kamara, amikor azt szerette volna elérni, hogy az egyházi javak visszaszolgáltatását – példamutatóan – ők kezdjék meg.[35] Az is érthetővé válik, hogy pentaglosszáriumát miért éppen az itáliai kultúrát olyannyira kedvelő Bárhory Zsigmondnak akarta ajánlani, s miért mégis a nagy

---

[25] Varga: *i. m.* 319–321.
[26] Varga: *i. m.* 307–310.
[27] Varga: *i. m.* 277.
[28] Varga: *i. m.* 275.
[29] Varga: *i. m.* 307.
[30] Varga: *i. m.* 323.
[31] Varga: *i. m.* 319.
[32] Makkai: *i. m.* 344.
[33] Forti: *i. m.* 14, 17.; Benda Kálmán: *Bocskai István.* Bp., 1993. 96, 108.; Varga: *i. m.* 282.
[34] Szamosközy István: *Erdély története.* [ford.: Borzsák István.] Bp., 1963. 38–43.; Szilágyi Sándor: *Carillo Alfonz diplomácziai működése, 1594–1598.* Bp., 1877.
[35] Varga: *i. m.* 327–332.

tervet – Magyarország és Erdély egyesítését – tető alá hozó Alfonso Carillónak ajánlotta.

Minden munkájából sugárzik a tanítani, használni akarás. *Machinae novae* kötetét „azon keveseknek" szánja, „akik megbecsülik".[36] *Logicá*ját azért készíti, „hogy az ifjabbak jobban megértsék, mi a különbség" a különféle diszciplínák között[37], mert a logika a tanítás művészete,[38] amely magában foglalja „a tanítás minden módszerét".[39] Amikor kiemelten kezeli a tanítás és tanulás szükségességét, újrafogalmazza a klasszikus „*docendo docemus*" elvét („tanulni kívánunk inkább, mint tanítani").[40] De azt is az olvasó figyelmébe ajánlja, hogy aki jól akar tanítani, annak szüksége van a logika ismeretére,[41] ám a logika csak vizsgálati és bizonyítási módszereket ad, nem tudományos igazságra vezet el, amely már a szaktudományok feladata.[42]

*Etiká*jában háromféle eredetű erényről beszél: a velünk született, az Isten kegyelméből elnyert és a tanult erényekről.[43] Az első kettő adott, *a tanulás azonban alakítja az embert*, ezért „az erényes életet minden igyekezettel tanítani kell."[44]

A pápai Curia felszólítására írt reformtervezetében (*Il modo de Restaurare la Religione in Ungheria*) külön fejezetet szentel az iskoláztatásnak,[45] különféle megoldásokat javasol arra, hogy abban a birodalmi egységben (Magyarország, Erdély és Szlavónia), amelyben alig több mint háromszáz pap működik, hogyan lehetne egyszerre 3-400 papnövendéket beiskolázni, taníttatási költségeiket fedezni, és magas szinten oktatni őket.[46]

De nem csak a papi utánpótlásra, a török által megszállt területeken élő hívek lelki életére van gondja. Magától értetődőnek tartaná, hogy a legelőkelőbbek gyermekei a királyi udvarban nevelkedjenek, ahol a sokoldalú képzés mellett a *lojalitás*t is megtanulnák, a távlati politikai célokba is betekintést nyernének, és innen „az ország valamennyi hivatalának betöltésére jól kiképezve és felkészülve" léphetnek ki.[47] Az egyházi iskolák – főleg a jezsuiták tanodái – jó hírnevükkel nemcsak papi, hanem világi képzést is megvalósíthatnának. Ugyanis, ha a nemesség gyermekei alapos katolikus képzésben részesülnének, sok papnál többet használhatnának a keresztény egyháznak. (Ez

[36] Varga: *i. m.* 11.
[37] Varga: *i. m.* 212.
[38] Varga: *i. m.* 160, 248, 258.
[39] Varga: *i. m.* 161, 249.
[40] Varga: *i. m.* 159.
[41] Varga: *i. m.* 161, 243.
[42] Varga: *i. m.* 260, 265–266.
[43] Varga: *i. m.* 272.
[44] Varga: *i. m.* 288.
[45] Tóth: *i. m.* 54–56.
[46] Varga: *i. m.* 327, 336–342.
[47] Varga: *i. m.* 308.

nyilvánvaló célzás a *cuius regio eius religio* elvére.)[48] A lelki és szellemi épülés mellett gondja van az egészséges testi nevelésre is, a jó uralkodó – szerinte – hadijátékokban (szabályos harcászati gyakorlatokon) edzi harcra késszé az ifjakat.[49] Így épülnek fel, a rendületlen és kitartó oktató-nevelő munka révén – mintegy a *mens sana in corpore sano* elve alapján – „Isten eleven templomai".[50] Ez a végső cél, amely Verancsics Faustust cselekvésre készteti. És itt visszatérhetünk a nyelvek kérdéséhez is.

„Nem neked szánjuk, tudós férfiú – írja *Keresztény Erkölcstan*a bevezetőjében –, amit itt előadunk, hanem azoknak, akik *hozzánk hasonlatosak*. Ismersz a *nagyobb népeknél sok olyan szerzőt, akik tudásszomjadat kielégíthetik*. Ezt a csekélységet hagyd meg *azon kicsinyeknek, akik számára nem járható az út a nagyokhoz*."[51] A mélyebb teológiai, etikai elvek megismeréséhez, amelyeket a kereszténység nagy tudósai fogalmaztak meg, alapos nyelvi felkészültségre lenne szükség – ezt a szerző jól tudja. Ám azt is látja, hogy nálunk a lakosság „barbár",[52] sőt, az egyszerű falusi papok sem értik a szertartáskönyveket, breviáriumot.[53] Ami még úgy-ahogy adott, az a „hétköznapi egyszerű latin nyelv ismerete",[54] amellyel egy apostoli *visitator* is elboldogulhat Magyarországon. A szellemi felemelkedést tehát nyilvánvalóan a nyelvek elsajátíttatása is támogatja.

Verancsics ideálja a nemzetek felett álló Róma a maga isteni elhivatottságával, amely a partikuláris érdekek fölé emelkedő császársággal összefogva felszabadítaná a török kézen lévő Magyarországot és a többi európai területet – köztük az ő szűkebb pátriáját is –, ez azonban csak az erők összefogása, az érdekek egyeztetése, a magasabb politikai szándék érvényesülése révén lehetséges. Az idevezető út egyik szakasza azonban a kommunikációs problémák kiküszöbölése. Verancsics királyi titkárként az országgyűléseken és más tárgyalásokon számtalanszor tapasztalhatta, hogy a nyelvi nehézségek olykor áthidalhatatlan politikai problémákat okozhatnak. Nem véletlen tehát, hogy szótárának anyagát éppen akkor szedegette össze („*collegeram*") – a Calepinust is felhasználva, de azt nem kivonatolva, hanem itt-ott egyszerűsítve, korrigálva[55] –, amikor az anyaország és Erdély egyesítése érdekében hosszadalmas tárgyalások folytak. Ezek nyelve a *latin* volt, de a császárság miatt a *német*, a pápai nunciusok és az erdélyi udvar itáliai politikus személyiségei mi-

[48] Varga: *i. m.* 327, 337–338.
[49] Varga: *i. m.* 308.
[50] Varga: *i. m.* 340.
[51] Varga: *i. m.* 271.
[52] Varga: *i. m.* 346.
[53] Varga: *i. m.* 349.
[54] Varga: *i. m.* 343.
[55] Simond, Renèe, B.: *Verancsics Faustus Dictionariumának magyar szókészlete betűrendben a latin értelmezésekkel*. Bp., 1959.; Balázs: *i. m.*

att az *olasz* is fontos lehetett. A *magyar* itt értelemszerűen el nem hagyható, hiszen a rendek szerették volna leginkább körülbástyáztatni kiváltságaikat, az ő érdekeiket nyelvileg is tisztázni kellett. E négy nyelv szótári felvétele tehát indokolt. Ami pedig a *dalmata lingua* (*Dalmaticé*) szereplését illeti, lévén az udvar Prágában, inkább a csehet várhattuk volna szláv nyelvként, (Verancsics otthonosan is mozog a szláv nyelvek ismeretében). Egyik fejtegetését anyanyelvéről (amelyet ő maga nevez következetesen *dalmát*nak) így fejezi be: „Ami pedig csodálatra méltó, s amely dolognak okát nem tudom kideríteni, az, hogy akik az Adriai-tengernél élnek, a nyelv tisztaságában az összes többit messze maguk mögött hagyják, noha mégis ezek közül ők vannak a legkevesebben."[56]

(Megjegyezzük, hogy e szótár létrejöttében a „magasztosabb" célokon kívül gyakorlati, anyagi okok is közrejátszhattak, tudniillik a Calepinus a maga tíz nyelvével igen terjedelmes kötet volt, a korabeli egyetemi hallgatók szolgájukkal cipeltették maguk után; másrészt megvásárlására sem volt mindenkinek módja, e kisebb, s így olcsóbb szótár több diák számára vált elérhetővé.)

Ami pedig Verancsics Faustus egész életművében „*csodálatra méltó*" az a fáradozás, hogy a praktikus megoldásokat követve, a tanulás erejében hívén, a szellem erejével győzedelmeskedni akarván úgy tudta az egyetemest a nemzeti elé, a nemzetit a partikuláris elé, a partikulárist az egyéni elé helyezni, hogy közben lehetőleg senki se sérüljön, mindenki épülését szolgálja.

Elképzeléseinek megvalósulását már nem érhette meg (ezt a következő évek, évszázadok hozzák el); jelentős hányadukat Pázmány Péter oldotta meg, van olyan, amely I. Lipót korában valósult meg, megint más részükre Mária Terézia talált orvoslást, ami pedig a poliglott nyelvi képzést illeti – éppen napjainkban történik kísérlet ennek feleleventésére.[57]

---

[56] Varga: *i. m.* 357.

[57] Pál József (főszerk.): *Hatnyelvű szinkronszótár*. Bp., 1992.

Pomozi Péter *(Tartu)*

Báthory István király szerepe Lívföld művelődéstörténetében (vatikáni–erdélyi–lengyel–balti érintkezések)

A történetírás eltérő Báthory-képeiről

Báthory István lengyel királyról eltérően nyilatkozik egyfelől a magyar és a lengyel, másfelől a német, elsősorban a balti német történetírás. Utóbbi ugyanis veszélyes, ha lehet, Moszkva urainál is veszélyesebb hódítót, s véreskezű ellenreformátort szeretne láttatni benne, elsősorban livóniai és gdański szerepe miatt. Az észt historiográfia ezzel szemben a nemzeti függetlenség kezdete, de elsősorban 1933, az első és mindmáig legátfogóbb észt történelemtudományi összefoglalás óta – a szovjet időszak néhány vulgármarxista megjegyzését leszámítva – jóval árnyaltabban ítéli meg, eltekintve az 1944 utáni svédországi észt emigráció balti-német hatalmi érdekeket tükröző irodalmától.[1] Az eltérő közelítések még szembetűnőbbek, ha csak a király lívföldi tevékenységének történeti megítélését tekintjük. A Kardtestvérek hódítása óta túlnyomóan német nemességű Lívföld területe a XVII. század második felében a svéd–lengyel–orosz–dán–német nagyhatalmi szféra ütközőpontjában áll. Dánok és németek nem tudnak komolyan beleszólni a lívföldi háborúba, a helybéli lutheránus, és ismétlem, német ajkú nemesség azonban sajátos helyzetét, privilégiumait félti, hiszen idegen korona alatt elveszítheti azokat.

Ha a címet követve húzunk vonalat Európa térképén, az majd az egész kontinenst átszeli északkelet–délnyugati irányban. István király szerepe csak

[1] A svédországi észt emigráció nagyszabású enciklopédiájának (észt) történelem címszava négy lexikonhasábon foglalkozik a lívföldi Báthory-korszakkal, túlnyomórészt a századforduló és a századelő balti-német forrásaiból kisugárzott propagandisztikus közhelyeket tovább éltetve: „A (lovag)rend más területei, így Dél-Észtország (sic!) is egyenesen Lengyelország ölébe hullottak. Ezzel 1561-ben végeszakadt Lívföld XIII. század óta tartó állami függetlenségének. [...] A rövid és háborúkkal teli lengyel periódus nem hozott Lívföld fejlődésében maradandó változásokat. [...] Jóllehet II. Zsigmond Ágost a *Privilegium Sigismundi Augusti*ban garantálta az autonóm egyházi közigazgatást s az Augsburgi Konfesszió tiszteletben tartását, a zapoljei békekötés után Báthory István szabad kezet adott a jezsuitáknak Lívföldön, és teljes támogatásáról biztosította őket. [...] Ami a lengyel periódus társadalmi fejlődését (sic) illeti, a jobbágyság helyzetének folyamatos romlását figyelhetjük meg. [...] Az az egyes történészek által hangoztatott vélekedés, mely szerint Báthory István király a jobbágyság helyzetét kívánta volna javítani, egészen odáig, hogy a röghözkötöttség alól akarta volna föloldani őket, nem állja meg a helyét; nevezett király sem Lengyel- sem Lívföldön nem hajtott végre szociális változtatásokat. Arvo Mägi Stockholmban kiadott *Az észt nép kronológiájá*ban sem mond sok újat az idézett enciklopédiához képest, habár visszafogottabb hangot üt meg.

ebben a nagy európai összefüggésben ítélhető meg árnyaltan és méltón. Erdély fejedelméé csakúgy, mint Lengyelország királyáé vagy éppen Lívföld nagyhercegéé. Mert nincsenek előző énjüket levedlett Báthoryk uralkodásának különböző periódusaiban és helyszínein, mint ahogy meggyőződésem szerint hamisak a történetírás *alapvetően* különböző Báthory-képei is. Báthory István egy van, s ez akkor érthető meg leginkább, ha minden cselekedetét abban a nemzetközi diplomáciai és művelődéstörténeti közegben vizsgáljuk, melyben ő maga mozgott. Ebbe a közegbe viszont beletartozott Lívföld, az említett nagyhatalmi ütközőpont is. A mondottakkal nem a széles látókörű, sokszínű államférfi egyéniségét óhajtom szimplifikálni, hanem sokkal inkább azt megmutatni, hogy *változó politikai lehetőségek, trónok és titulusok közt is ugyanazon biztos értékrendű, határozott stratégiai célokért küzdő, európai távlatokban gondolkodó uralkodó áll előttünk.*

A magyar történetírás érthetően csekélyebb figyelmet szentel Báthory méltatásánál lívföldi szerepének. Makkai László *Magyar–román közös múlt* című könyvében nem is említi, és Lengyelországban kiadott Báthory-könyvecskéjében sem szentelt figyelmet neki. Hasonlóan jár el minden Báthoryt tárgyaló, egyébként kitűnő magyar munka. Barta Gábor *Az erdélyi fejedelemség születésé*ben és az *Erdély történeté*ben szintén nem tér ki erre a szempontra. Az viszont talán kevésbé érthető, hogy a Báthory-monográfiák sem foglalkoznak többet ezzel a kérdéssel. Veress Endre háromszáznál több tételt felvonultató Báthory-bibliográfiájában[2] alig van Livóniával (is) foglalkozó forrás, észak-livóniai, azaz nagyjából (etnikailag) dél-észt meg épp egyetlen egy sem akad. Kivétel csak a tudományos népszerűsítő irodalom területéről említhető: Csekey István 1928-as, filológiailag pontos, ám magyar–észt rokoni propagandával túlzottan átszőtt népszerűsítő írása.[3]

István király lívföldi szerepéről

a. A cár elleni hadjáratok és indítékai

István király három nagy és sikeres hadjáratot vezetett az orosz cár ellen, 1579-ben, 1580-ban és 1581-ben, melynek közvetlen belpolitikai oka Lívföld visszaszerzése volt. Miután Erdély fejedelme Miksa császárral szemben megszerezte a királyi címet, megkoronáztatása után, 1576. május 4-én kelt krakkói kiáltványában azonnal a *Stephanus Dei gratia Rex Poloniae, Magnus Dux Lithuaniae, Russiae, Prussiae, Masoviae, Samogitiae, Livoniae etc. Dominus et Princeps Transsilvaniae* uralkodói címet kezdi használni,

---

[2] Az említett bibliográfia Veress Endre: *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése.* I–II. című kötete végén található.

[3] Csekey István: *Északi írások.* Bp., 1928. 82–83.

tehát titulusai között a „Lívföld nagyhercege" is szerepel. Annál is inkább, mert a meggyesi hitlevélben megfogadta és királlyá koronázásakor megismételte, hogy visszaszerzi Livóniát, s mindazon tartományokat, melyek idegen kézre jutottak. (A lengyel rendek királyválasztási feltételei között szerepelt Lívföld visszahódításának feltétele is.)[4] Báthory kezeírásában is ránk maradt mindez, egy, az 1581-es, harmadik Rettegett Iván elleni hadjáratra kapott indulatos cári levélre adott válaszában:[5] „az egész világ tudja, hogy az – ti. Livónia – P. P. – hozzánk tartozik, okmányok és történeti könyvek szólnak arról, de a te butaságod oly nagy, hogy mindezekről nem tudsz semmit. [...] Livóniához az a jogcímed van, mint nagyapádnak volt: az öldöklés. [...] Megesküdtünk koronázásunkkor, hogy az elvesztett tartományokat visszaszerezzük."

A livóniai epizód, Báthory győzedelmes hadjáratai Rettegett Iván ellen, új lehetőséget csillantott meg egy régi álom megvalósítására, formát öltött a *Moszkván keresztül a török ellen* terve. Lepanto után, Zapolje előtt immár a cári korona megszerzése is beletartozik a fantasztikus tervbe: a pápa egyetértésével és anyagi támogatásával egyesült keresztény hadakkal verni ki a törököt Európából. E tervről sokféle feltételezés látott napvilágot. Annyi tény, hogy hosszú ideig nem álmodhatott szó szerint összeurópai tervéről reálisan. A cár elleni hadjáratait folytatni szerette volna, de a Vatikán 1581 telén mást akart. XIII. Gergely pápa Antonio Possevino követet épp a békekötés előmozdítására küldte Lengyelországba. Másrészt Báthorynak különösen nagy diplomáciai érzékre volt szüksége, hogy a keresztény liga tervének bármely formáját a megfelelő előkészítés mellett a döntő pillanatig titokban tartsa a lengyel rendek előtt, hiszen azok a további hódítást vagy hadjáratokat nem tekintették lengyel államérdeknek, s a Rzeczpospolita kincstárát apasztó bármilyen törökellenes akciót a végsőkig elleneztek volna.

Hogy a lívföldi hadjárat valóban csak a döntő lökést s a határozott formát adta tervéhez, és István királynak már jóval korábban voltak titkos elképzelései Erdély s az egész „nyomorult Magyar országnak javára és előmenetelére", az 1578. március elején Mágóchy Gáspár máramarosi főispánnak írt leveléből is kiviláglik.[6]

---

[4] 1572. július 1-jén meghal II. Zsimond Ágost lengyel király, s vele kihal a Jagelló-ház. Az ezt követő anarchiát Rettegett Iván újabb lívföldi hódításokra használja fel, István király megválasztásáig már teljesen kiszorítva onnan a lengyel erőket. Az első válaszlépésre 1578 októberében, lengyel–svéd szövetségben kerül sor, tartós háborús együttműködés azonban nem alakul ki a Rzeczposzpolita és a Svéd Királyság között.

[5] Báthory István emlékirata a muszka cárhoz 1580-ben. Az eredeti egyes részleteit Szádeczky közölte magyarul. Századok, 1882. 497–498. Az első közlő feltehetően Pierling, akinek e levél régi latin és orosz nyomtatott változata állt rendelkezésre.

[6] „Másodikat azt látom, hogyha az török császártul megkérhetnők, hogy ez maradék nyomorult földet ne üldözné. Sőt oltalma alá venné, határt mutatna. De ehhez is igaz most nem látom módunkat, noha átallyába császárral nem indítottuk, merthogy egyebek, az kikkel közlöttük, nem biztattanak. Ez okáért hogy császárnak Perzsiára nagy gondja vagyon, és két

b. Jezsuiták Lívföldön: Iskolák, könyvek

István király a cártól visszahódított Lívföldön elnéptelenedett, túlnyomórészt rombadőlt, feldúlt városokat talált. Az általános pusztulásról padovai iskolatársa, Zamoyski kancellár[7] s Possevino beszámolóira volt utalva, hiszen jómaga csak Rigában járt, Lívföld északabbi és keletebbi részeire uralkodásának hátralévő néhány éve alatt nem jutott el. A terület művelődéstörténetében játszott szerepe oly szerteágazó, izgalmas kérdés, hogy ennek részletes taglalása ehelyütt lehetetlen. A jezsuita rend behozatala és támogatása, az iskolaalapítások Erdélyhez hasonlóan Lívföldön sem maradtak el. Mikor miechówi prépost unokaöccse, András, Rómába indult, megbízta, hogy XIII. Gergely pápát nevében üdvözölje abból az alkalomból, hogy a visszaszerzett Livónia katolikus egyházát védelmébe ajánlja. A livóniai katolikus újjászervezésben Alberto Bolognetti pápai nuncius és Antonio Possevino játszották a főszerepet. A jezsuiták vilnai akadémiája mellett kollégium létesült Rigában, Cēsisben és Tartuban. A tartui 1583-ban kezdte meg működését. Possevino Côme bíborosához írt levelében is fönnmaradt egy-egy, a vilnai és a tartui alapításról szóló részlet.[8]

A tartui kollégium szerepe kétszeresen is kiemelkedő az észt művelődéstörténetben: az első magasabb fokú oktatási intézmény és a jezsuita könykiadó-műhely létrejöttén túl sajátos módon katalizálta a régió oktatásügyét. Gusztáv Adolf svéd király 1632-es, tartui egyetemalapításában a helyválasztás annak is szólt, hogy itt hoztak létre a jezsuiták jelentősebb művelődési központot, tehát, ha úgy tetszik, a hatásukat itt volt a legcélszerűbb protestáns egyetemmel ellensúlyozni. A jezsuita kollégiumnak ebbéli művelő-

---

felől nem akar háborúba menni. Más oka, miért nem indítottam, ez, hogy az muszka igen megháboríta, és most is készülésbe vagyon, kire esztendőre nyárra az Istennek segítsége velem lévén, reája megyek, és az mire Isten vezérel, azt mívelem. Sőt az itt való népet is tekintvén, esmérem, hogy hátok megett ellensígek lévén az muszka, nem nyúlnának más dologhoz; *abban penig valami jó vég lévén, mindenhez alkalmatosságom lenne.*" (Kiemelés tőlem – P. P.) Veress Endre: *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése.* I–II. Kolozsvár, 1944. N. 538. István királynak a szakirodalomban hangoztatott óvatossága és hallgatagsága nem ok arra, hogy szándékai komolyságát megkérdőjelezzük. Éppen a címben szereplő politikai-művelődéstörténeti tetragonban szemlélve rajzolódik ki legjobban a terveit ha kell, évtizedes szívós munkával szövő, hihetetlen diplomáciai érzékkel lavírozó személyiség képe. L. az imént idézett levél befejező passzusát is: „Ez dolgot nem tartok ellent benne, ha kegyelmed csak azzal közli, az kivel illik, és az kinél megáll. De ha kiterjed, s elébb megértik amoda, hogynem mint az dolog megindul, felette nagy akadályt szerezne az dologban."

[7] Zamoyski idevágó adatait felhasználja Treumuth-Loone: *Liivimaa koloniseerimise kavatsus (1582–1584).*In: *Kultuuri ja teaduse teilt.* Tartu, 1932. 92–105. A visszahódított Lívföld állapotainak leírásában, a lívföldi betelepítés kérdéseiben a Jan Zamoyski-levelezés vizsgálata még feltehetően érdekes adalékokkal szolgálhatna.

[8] Possevino au cardinal de Côme. 7 décembre 1582. Közli Pierling, Paul: *Bathory et Possevino.* Paris, 1887. N. LXXII.

déstörténeti szerepét s a részben dél-észt és lív nyelvű misekönyvecskék megjelentetését a mai észt történetírás is megbecsüli. A jezsuitákhoz kapcsolódik a balti történetírásban talán legnagyobb vihart kavart, s legátideologizáltabb Báthory-kérdés, a protestáns Lívföldön a rekatolizáció ügye. Kétségtelen tény, hogy István király buzgó katolikusként sietett mindennemű anyagi és szellemi támogatással a katolicizmust megerősíteni, a cár elleni háború befejezésekor Rigában pátenst adott ki, melynek értelmében az evangélikussá vált városban két templomot a katolikus egyház kapott, és azokban misetartást rendelt el. A jezsuita kollégiumok alapításában Róma és Krakkó között teljes volt az egyetértés. Egyetlen eszközt azonban sohasem használt a katolicizmus terjesztésében, s alárendeltjeinek is a leghatározottabban megtiltotta: ez pedig a fegyver, az erőszak. Hamisak tehát a róla mint véres ellenreformátorról szóló, elsősorban balti-német eredetre visszavezethető történeti írások. Báthory csakugyan buzgó katolikus, de megalkuvást nem tűrő humanista volt. Bécsben, Padovában szerzett műveltséggel, több nyelven pompásan beszélő, ragyogó államférfi. Ráadásul a tordai ediktum Erdélyének földjéről. Legbizalmasabb emberei közül Berzeviczy Márton kancellár evangélikus volt, de maga mellett tartotta kerelőszentpáli halálos ellenségét, az unitárius Bekes Gáspárt, aki Lengyelföldön egyik legkiválóbb hadvezére lett. Bármint is izgattak ellenük Szántó István jezsuita páter, vagy mások, nem értek el protestánsellenes intrikáikkal semmit. Mikor Possevinót Erdélybe küldte, utóbbi azt kívánta tőle, hogy az ariánusok birtokát vegye el a kolozsvári jezsuita szeminárium részére, s egy eretnek kiűzetését is akarta. Báthory Possevino mindkét kérését megtagadta, s mint levelében tudatta, a kérdéses szászról csak annyit tudott meg, hogy a kolozsvári eretnek iskolában Arisztotelész műveit magyarázza, így kíméletesen kell vele bánni. Báthory mindebben nemcsak humanista, realista is volt. Mikor kiderült, hogy a háborúban és az oroszok kegyetlenkedései által kipusztult Lívföldet képtelenség Zamoyski s Possevino tervei szerint katolikusokkal betelepíteni, lutheránusok letelepedését is engedélyezték. S még valami, magától a királytól: Abramowicz vilnai starostának írt kemény levele, melyben nemcsak a protestánsok elleni atrocitások azonnali beszüntetését rendelte el, hanem a maga hitbéli fölfogását is megfogalmazta.[9]

[9] "Zwar würden wir es gerne sehen, daß alle Bürger jeglichen Standes den Herrn lobend zu dem einen alten katholischen Glauben sich bekennen, aber da Gott der Herr selbst vorhergesagt hat, daß in den letzten Zeiten Ärgerniss kommen müsste, so wollen auch wir niemanden mit Gewalt zum Glauben treiben, vielmehr nach unsern Eide, den wir den Ständen der Krone Polens und des Erzherzogthums Lithauen bei unserer Krönung geleistet haben: *Pacem inter dissidentes de religione tueri et manutenere*, wollen wir den Frieden unter den durch den Glauben Geschiedenen aufrecht erhalten." István király levele Jan Abramowicz vilnai sztarosztának a pszkovi táborból, 1581. szeptember 30-án. Közli Veress Endre: *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése.* II. 182–184. l. N. 649.

Végül még egy gondolat, mely a „hitvita-kérdést" Lívföldön árnyaltabbá teheti/tehette volna. A területen nem volt észt, lett, lív nemesség, hiszen az őslakosság nem alapított feudális keresztény államot. Így a katolicizmus vagy a protestantizmus még akkor is az idegen hódítók vallásának számított, ha az ősi észt állam „nemessége" körében, a Kardtestvérek hódítása előtt sporadikusan elő is fordult a kereszténység. Ráadásul ezek az észt nemesek, amennyiben keresztények és nemesek marad(hat)tak, vagy elnémetesedtek vagy jobbágysorba csúsztak. Észt szemszögből tehát a katolikus lengyel koronával szemben az idegen ajkú protestáns nemesség, s az őslakos jobbágyok lélekben legalábbis félpogány tömege áll. E gondolatmenetet erősíteni látszik az is, hogy a jezsuiták színesebb szertartásaikkal nem voltak népszerűtlenek a „föld népe", a jobbágyok előtt, gyűlölet övezte viszont őket a városok lakossága körében.

Talán helyes lenne visszatérni kiinduló pontunkhoz, van-e annyi különböző Báthory, amennyit a kérdésben, vagy a kérdés egyes részleteiben érintett nemzeti historiográfiák, sőt sokszor pusztán ellentétes hatalmi érdekektől fűtött irományok sugallnak. Az eltérő historiográfiai álláspontok kritikai vizsgálata és szintézise során éppen az válik számomra nyilvánvalóvá, hogy különböző Báthoryk nincsenek. Somlyai Báthory István Erdélytől a Balti-tengerig, uralkodásának minden szakaszában mint kiemelkedő humanista műveltségű, nagyratörő politikai terveket szövő, céltudatos és erőskezű úr áll előttünk, aki az Erdélyből kiinduló magyar újraegyesítés álmát szívében mindennél előbbre helyezte.

Irodalom

Andresen, Lembit: *Eesti kooli ajalugu.* Algusest kuni 1940. aastani. Tallinn, 1995. 27–29.

Barta Gábor: *Az erdélyi fejedelemség születése.* Bp., 1979. 183–194. (Magyar história)

Buday Kálmán: *Báthori István erdélyi fejedelemsége (1571–76).* Szeged, 1932.

Csekey István: *Északi írások.* Bp., 1928. 28–29.

Eesti entsüklopeedia. I. Szerk. H. Meister. Stockholm, 1957. 168–171.

Eesti ajalugu. I. Tallinn, 1995. 98–102.

Eesti rahva ajalugu. 7. Tartu, 1933. 761–770.

Erdély története. I. *A kezdetektől 1606-ig.* Szerk. Makkai László, Mócsy András. Bp., 1986. 439–454.

Étienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie. Kraków, 1935. (Báthory lívföldi tevékenységére vonatkozóan l. különösen Kuntze, Natanson-Leski és Laskowski tanulmányait.)

Fraknói Vilmos: *Báthory István és a szent-szék.* Bp., 1903. In: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkel.* Vol. III. 143–221.

Kelch: *Liefländische Historia.* Reval, 1695. 420.

Laagus, Karl: *Eesti ülikool Tartus.* I. Tartu, 1932. 21.

Makkai László: *Stefan Batory w siedmiogrodzie.* Warszawa, 1961.

Mägi, Arvo: *Eesti rahva ajaraamat.* Stockholm, 1979. 95–98.
Pierling, Paul: *Antonii Possevini Missio Moscovitica.* Paris, 1882.
Pierling, Paul: *Bathory et Possevino.* Documents inédits sur les rapports du Saint-Siège avec les Slaves (1580–1582). Paris, 1887.
Pierling, Paul: *La Saint-Siège, la Pologne et Moscou 1582–1587.* Paris, 1885.
Pierling, Paul: *Papes et tsars.* Paris, 1890.
Szádeczky Lajos: *Báthori István király titkos terve a magyar királyságot és erdélyi fejedelemséget illetőleg.* Századok, 1882. 497–498.
Szádeczky Lajos: *Báthori István emlékirata a muszka cárhoz 1581-ben.* Századok, 1884. 511–517.
Szádeczky Lajos: *Báthory István lengyel királlyá választása.* Bp., 1889.
Treumuth-Loone: *Nicolas: Liivimaa koloniseerimise kavatsus (1582–1584).* in: *Kultuuri ja teaduse teilt.* Tartu, 1932. 92–105.
Vahtre, Sulev: *Eesti ajalugu.* Kronoloogia. Tallinn, 1994. 51–55.
Veress Andrea: *Il veneziano Giovanni Michele Bruto e la sua storia d'Ungheria.* Venezia, 1929. (Estratto dall'Archivio Veneto vol. VI.)
Veress Endre: *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése.* I–II. Kolozsvár, 1944.
Veress Endre: *A történetíró Báthory István király.* Kolozsvár, 1933. (Klny. az Erdélyi Múzeumból.)

Kruppa Tamás *(Szeged)*

Adalékok Báthory Zsigmond havasalföldi hadjáratához

A XVI. századi nyugati közvéleményben alapvetően két sztereotípia élt Magyarországról: a magyar föld mint tejjel-mézzel folyó Kánaán és mint antemurale Christianitatis, a kereszténység védőbástyája.[1] Ez utóbbi különös aktualitást kapott a század végén, a török háború előestéjén. A külföld, köztük az olaszok figyelme fokozottan fordult az ország felé, a pápa nagy szerepet szánt az országnak a török elleni harcban. A háború folyamán több millió aranyat költ fegyverekre és katonákra, akik végigharcolják a háború első felét a magyarországi harctereken. Erdély, felrúgva a török szövetséget, csatlakozik a koalícióhoz. A fejedelemség kapcsolatai különösen szorossá válnak ezáltal nemcsak a Vatikánnal, hanem a többi olasz fejedelemséggel is.

Ezek a kapcsolatok az ország három részre szakadásával amúgy is nagy változásokon mennek keresztül. János Zsigmondnak még egy születő fejedelemség elismertetéséért kell harcolnia, Báthory István már ezekre az alapokra építhet, bekapcsolni próbálva a fejedelemséget az európai diplomáciába, annak helyét egy nagy oszmánellenes koalícióban jelölve ki. Utolsó éveiben ennek összekovácsolásán munkálkodott, amelynek tető alá hozásában váratlan halála akadályozta meg. E terv véghezvitelét családjára hagyta.

Báthory István roppant népszerű volt nemcsak Magyarországon, hanem külföldön is. A kortársak ideális uralkodót láttak benne. Nemcsak azt jegyezték föl róla, hogy kiváló hadvezér, aki személyes párviadalra hívja ki Rettenetes Iván cárt, hogy elkerüljék a fölösleges vérontást, hanem azt is, hogy a várak, városok elfoglalása után megtiltotta katonáinak a fosztogatást és a gyilkolást. Az ószláv nyelven írott szent könyveket kimentette a tűzből, az eretnekségeket tartalmazókat azonban kíméletlenül elégettette. A hadjárat közepette mindig szakított időt olvasásra, ugyanúgy, mint egykor Mátyás király. A meghódított területeken a templomokat helyrehozatta és kollégiumokat alapított a jezsuitáknak.[2]

Az uralkodónak ez az ideálképe egyaránt táplálkozott az Athleta Christi középkori és a kultúrát megvédő és evvel dicsőséget szerző humanista hérosz

---

[1] Hopp Lajos: *Az „Antemurale" és a „Conformitas" humanista eszménye a magyar–lengyel hagyományban.* Bp., 1992. (Humanizmus és reformáció 19)

[2] Az ideális uralkodó alakját örökíti meg Bolognetti pápai nuncius rendkívül érdekes feljegyzése is, amely minden bizonnyal egy majdan megírandó fejedelmi portré vázlataként készült. *Alberti Bolognetti, nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta (1581–1582)*, (Monumenta Poloniae Vaticana V.). Ed. Edward Kuntze et Czesław Nanke, Cracoviae, 1923–1933. 653–665.

eszményéből.[3] Ezek az eszmények benne éltek a Báthoryak lelkében, István ezeknek megfelelően élt, utódát, Báthory Zsigmondot ugyanebben a szellemben nevelteti. Tanácsosainak megszabja, hogy az asztalnál a kis fejedelem előtt a nagy uralkodók és hadvezérek példáját emlegessék. Figyelme kiterjedt arra is, hogy unokaöccse milyen könyveket vegyen a kezébe.

A fejedelem könyvtáráról sajnos csak igen töredékes képet alkothatunk a ránk maradt kötetek alapján, amelyeket a lengyel király unokaöccse számára vásároltatott és köttetett be Krakkóban. Megtaláljuk köztük Reinold Heidenstein *De bello Moscovitico* című művét, amely a Báthory István oroszországi hadjáratáról készült számtalan munka egyike. A szerző könyvét a fiatal fejedelemnek ajánlja és a következőket írja: bár illendőbb lett volna a királyhoz fordulnia és neki ajánlania művét, ezt azért nem teszi meg, mert azt reméli másokkal egyetemben a fejedelemtől, hogy ennek a könyvnek az elolvasásával még nagyobb vágyat érez majd nagybátyja példájának követésére „ad similium rerum gloriam iam incensum non minori contentione ipsum etiam olim adspiratum omnes exspectarent. Itaque iam ante mea sponte tui observantissimum, ad hanc tamen voluntatem meam non minus summa quoque de virtute tue exspectatio me adduxit: qua cave existimes quicquam illustrius esse."[4] Zsigmondot a jezsuiták nevelik, így nem véletlen, hogy könyvtárának Győrben őrzött maradványai közt megtalálható Arturus Faunteus angol jezsuita *De Christi in terris Ecclesia* című, Poznańban 1584-ben megjelent műve, a szerzőt egyébként Báthory István sikertelenül próbált megnyerni unokaöccse nevelőjének.[5] Ez a kötet, amelyet a lengyel király udvara protestáns tagjainak megtérítésére is felhasznált, Zsigmond hitének megerősítésére szolgált. Az unokaöccse kezébe adott könyvek sokat elárulnak tehát azokról a nevelési elvekről, amelyeket a nagy király a magáénak vallott. De magáénak vallotta ezeket az eszményeket a magyar nemesség is; gondoljunk csak a Krisztus katonájaként Esztergom alatt eleső és a znióváraljai jezsuiták által elsiratott Balassi Bálintra, akinek utolsó munkája egy másik angol jezsuita, Edmund Campion *Tíz okok*jának fordítása.[6] Balassinak Báthory Istvánhoz való szoros viszonya pedig közismert. Az 1594 után Erdélyben hatalomra kerülő háborús párt szintén Báthory kipróbált katonáiból tevődik össze, akiknek vitézi oskolája a krakkói udvar és az oroszországi háborúk voltak. A kortársak ezek után természetesen az utódtól, az ifjú fejedelemtől várták a lengyel

[3] Klaniczay Tibor: *A kereszteshad eszméje és a Mátyás-mítosz.* In: *Hagyományok ébresztése.* Bp., 1976. 166–191.

[4] Reinold Heidenstein: *De bello moscovitico.* Basileae, 1588. A3r. Vö. még Mikó Árpád: *Báthory István lengyel király és a reneszánsz művészet Erdélyben (1576–1586).* In: Művészettörténeti Értesítő, XXXVII, 1988. 109–136.

[5] Művészettörténeti Értesítő, XXXVII, 1988. 115.

[6] Kruppa Tamás: *A Tíz okok megjelenésének hátteréről.* In: Balassi Bálint–Dobokay Sándor: *Tíz okok.* (Az 1607. évi bécsi kiadás hasonmása), Bp., 1995. 234–248.

király torzóban maradt nagy tervének beteljesítését. A tizenöt éves háború kirobbanása nagyszerű alkalmat kínált Zsigmondnak nagybátyja politikai testamentumának beteljesítésére és Erdély felemelésére az európai hatalmak közé.

1595-ös győzelmes hadjáratával aztán eljutott pályája csúcsára. A diadalról sok egykorú tudósítás maradt ránk. A következőkben az erdélyi, illetve az általunk elérhető olasz vonatkozású beszámolókat tárgyaljuk. A ránk maradt leírások döntő többsége beszámol arról, hogy a török hadsereggel való találkozást megelőzően a fejedelem sátra fölött egy sas jelent meg, amelyik szelíden tűrte, hogy megfogják és etessék;[7] a csata előtt két nappal, 16-án este pedig egy égi jel is látható volt az égbolton. A beszámolók ragyogó fényességű égi tűzről, Baranyai Decsi kettős napról beszél.[8] Ezt a két csodás előjelet nem mindegyik beszámoló említi, a szintén szemtanú Pellérdi Péter[9] pedig egyik előjelet sem. Az is megfigyelhető, hogy legelőször a jezsuita levelezésben bukkan fel a sas és a csillag. Ezek forrása feltehetően a fejedelmet a hadjáratba kísérő Ladó Bálint magyar jezsuita levele, amely sajnos nem maradt ránk; tartalmát azonban Alphonso Carrillo leveléből és az ekkortájt megjelenő avvisokból rekonstruálhatjuk.[10] Számunkra mindez azért érdekes, mert a csodás jelek felbukkanása a fejedelem személye körül egybeesik azokkal a század végén újra elterjedő jóslatokkal, amelyek a török birodalom pusztulását az új évszázad küszöbére teszik, és többnyire egy keletről támadó keresztény lovag alakjához kötik. Nincs mód ennek részletes tárgyalására, csupán annyit jegyzünk meg, hogy ezek a váradalmak Bartholomeus Georgievicsnek a század közepén megjelenő vaticiniumával[11] mutatnak szoros összefüggést, amelynek tucatnyi kiadása ismert a század végéig. Ezek a váradalmak tehát részben Báthory Zsigmond személye köré csoportosultak. Ezt látszik bizonyítani egy 1590-es adat is, amely szerint egy napfogyatkozás alkalmából, amikor a fejedelem orvosai, Hunyadi Ferenc és Marcello Squarcialupi a török

---

[7] *Régi Magyar Költők Tára XVII/1.* Sajtó alá rendezte Bisztray Gyula, Klaniczay Tibor, Nagy Lajos és Stoll Béla. Bp., 1959. 515. (a továbbiakban RMKT XVII/1.)

[8] *Monumenta Antiquae Hungariae (1593–1600).* IV. Ed. Ladislaus Lukács S. I. Romae 1987. (a továbbiakban MAH IV), 163.; Girolamo Frachetta: *Oratione seconda al Serenissimo Prencipe di Transilvania.* Roma, 1596. A3r. MTA Könyvtára, Veress-hagyaték MS 469.; Avvisi (a továbbiakban Avvisi) 179. Visconti jelentésében csupán arról számol be, hogy olyan ragyogó holdfényes volt az éjszaka, mintha nappal lenne. *Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből (1592–1600).* (Vatikáni Magyar Okirattár III.) Közreadja Veress Endre. Bp., 1909. 119. (a továbbiakban Nunciusok). *Baranyai Decsi János magyar históriája (1592–1598).*, Ford., bev. Kulcsár Péter. Bp., 1982. 261–263. (a továbbiakban Baranyai Decsi.)

[9] Pellérdi Péter: *Bathori Sigmondnak Erdely orzagh feiedelmenek gyözhetetlen nyeresegeröl...* Németújvár, 1596. (a továbbiakban Pellérdi.)

[10] *Carrillo Alfonz jezsuita-atya levelezése és iratai (1591–1618).* I. Összegyűjt. Veress Endre. (Magyar Történelmi Emlékek első oszt. Okmánytárak XXXII.) Bp., 1906. 167.

[11] Bartholomaeus Georgievic: *Profetia de Maometani et altre cose turchesche.* Firenze, 1548.

birodalom végét jósolták, Zsigmond így kiáltott fel: „o ego essem, per quem humiliaret Deus Turcam".[12] A havasalföldi győztes hadjárat után megszaporodnak azok a források, amelyek egyértelműen Báthory Zsigmondot nevezik az új Bouillon Gottfriednek, aki a keresztény seregek élén visszafoglalja Konstantinápolyt és a Szentföldet.[13] Ez a nagybátyjához méltó utód a miles christianus vonásait[14] viseli magán, melyekről már szóltunk az előzőekben. A beszámolók által említett csodás jelek pedig a fejedelem kiválasztottságának a harcok során megnyilvánuló jegyei. A továbbiakban egy olyan összefüggést emelünk ki, amely azt bizonyítja, hogy Zsigmond hadvezéri mivoltában ezeket az ideálokat próbálta meg követni, imitálni, amelyben környezete – katolikus és protestáns egyaránt – készségesen követte.

Báthory Zsigmond 1595 szeptember végén indult el zömében erdélyiekből álló seregével a Havasalföldre betörő Szinán basa ellen. A két sereg először Tergoviste alatt találkozott egymással. Az ütközet azonban elmaradt, a nagyvezír seregével az éj leple alatt elmenekült, meg sem állt Bukarestig. Tergovistét magára hagyta, amelyet aztán kétnapi ostrommal bevettek a fejedelem csapatai.

Pellérdi Péter fejedelmi számvevő az alsólindvai Bánffyakhoz írott levelében, amely még a hadjárat évében, 1595-ben nyomtatásban is megjelent Németújvárott, a fejedelem vitézségét emeli ki: „mint egy köz legeni mert nem volt olj sancz egik var alattis az kiben ielen nem volt, neha vgy talaltak löni az sanczba az varbol hogy chak az suege felet ment el, es ha latta hogy valaki le Bukkant az löves elöt, megh igen meg Pirongatta ez vilagon minden chodallya Batorsagat."[15] Alphonso Carrillo, az erdélyi jezsuiták elöljárója Visconti pápai nuncius levele alapján egyenesen Caesarhoz hasonlítja a fejedelmet: Isten segítségével azt mondhatja a fejedelem; jöttem, láttam, győztem. Minden katona felnéz rá, csodálják vitézségét, mert úgy viselkedik, mint egy tapasztalt hadvezér. Nyilvánvaló, hogy Isten áldása van rajta. „Dei beneficio potest Serenissimus dicere: Veni, vidi, vici. Omnes milites contentissimi sunt cum Serenissimo, quem mirantur tam strenuum vere militem, atque si veteranus Imperator fuisset. Dei benedictio aperte est super illum."[16] Ezt az áldást kéri a fejedelem az egész sereg szeme láttára a nunciustól, aki így ír: Tergovistébe menet a fejedelem meggyónt, erős lélekkel készülvén a harcra és misét hallgatott, amelyet én celebráltam a sátrában. Mielőtt lovára szállt, teljes fegyverzetében letérdelt, úgy kérve áldásomat az egész sereg szeme lát-

---

[12] *Chronicon Fuchsio–Lupino Oltardinum...* I–II. Ed. Josephus Trausch. Coronae, 1847. 83.

[13] Girolamo Frachetta: *Oratione prima al re cattolico...* Roma, 1597. A6r.

[14] Andreas Wang: *Der miles christianus und seine mitteralterliche Tradition im 16. und 17. Jahrhundert.* Frankfurt am Main, 1975.

[15] Pellérdi, B1v–B2r.

[16] MAH IV, 165.

tára, amelyet meg is adtam neki Isten nevében. „Il prencipe si comunicó il giorno che si venne a Tergovisto, con fermo pensiero di combattere, et volse servir'alla messa che io celebrai nel suo padiglione, et armato, prima di montrar a cavallo in conspetto di tutto l'essercito, in ginocchi mi demandó la benedittione, che io gli diedi in nome di Nostro Signore."[17] Illésházy István szintén a fejedelem jámborságát emeli ki: „az Havas alatt meggyónának mind az keresztyén vitézek, és elvégezvén egymás között, hogy török császár erejével megvínának... (Szinán menekülése után). Az erdélyi fejedelem, mind Tergovicsa alatt, mind Bukarest alatt látván, hogy az török tábor elment előtte, lováról leszállván, az egész tábor előtt térdre leesett, (felszóval hálát ad az) úristennek, hogy nem ő előtte futnak az ő ellenségei, hanem istennek szine előtt."[18] Rimay János verset ajánl Zsigmondnak:

Jőjj mellém szent Isten, mert kívüled nincsen reményem segedelmem,
Lássa ellenségem, teljes hadam népem, hogy vagy én fejedelmem,
Kinek nagy nevében, és vezérlésében köt szablyát fel seregem.
...

Nem éles kard éli tudom, győzi s veri ellenségem seregét,
Hanem az te karod, az holott akarod, hogy kinyujtsa erejét,
Mihelt megijeszted szörnyen elterjeszted s futván hányja fegyverét.
...

Krisztus fő hadnagyom, ki nevében vagyon szándékom eredeti,
Te bírj és vezérelj, szándékomban nevelj, follyon jól dólgom rendi,
Tarts meg seregedet, szenteld meg népedet, legyen előmeneti.[19]

Ez a kegyesség, jámborság azonban Baranyai Decsi János *Históriá*jában a leghangsúlyosabb: „Nem tudom e helyen hallgatással mellőzni, milyen örök emlékezetre méltó példáját adta a fejedelem Isten iránt érzett hasonlíthatatlan hálájának a győzelemért. Mihelyt jelentették neki, hogy Tirgovistét elfoglalták, roppant örömében azonnal leugrott lováról, a többieket is leszállította, és letérdelve a puszta földre, forró hálát adott a mindenható jó Istennek, bizony oly áhítattal és hévvel, hogy amikor az imát befejezve fölkelt és lovára ült, csak akkor vette észre, hogy sisakját a földön felejtette, aztán a körülállók nyújtották oda neki, úgy tette a fejére. Mily szép példa lehet a késő utókornak, nemcsak a mi seregeinknek, hanem az egész földkerekségnek, amikor az ifjú uralkodó és a sok vezér aranytól, vastól tündöklő teljes fegyver-

[17] *Nunciusok*, 121.

[18] *Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603 és Hídvégi Mikó Ferenc históriája 1594–1613.* Bíró Sámuel folytatásával kiadja Kazinczy Gábor. Pest, 1863. 25.

[19] *Rimay János összes művei.* Összeáll. Eckhardt Sándor. Bp., 1955. 69.

zetben térdepel a táborban, együtt imádkozik a jámborokkal, és a barbárok fölött aratott győzelem szerzőjének Istent vallja! Így kell szent háborút szentségesen viselni; nem a kurvák tömegével kell, mint egyes nemzeteknél tapasztaljuk a török legyőzésére indulni".[20] A katolikus és a protestáns források egyaránt kiemelik tehát Báthory Zsigmond harcban való vitézségét és vallásos áhítatát. Úgy tűnik, hogy a fejedelem viselkedésével azokat a vitézi erényeket próbálta kifejezni, amelyek az Athleta Christi sajátjai. Térdreborulása Visconti, a pápa képe előtt a keresztény miles megalázkodása Isten színe előtt. Ezt a szituációt idézi Illésházy naplója, Baranyai Decsi históriája és Rimay verse, amely a térdre borult fejedelem imája a Seregek Urához. Itt minden bizonnyal tudatosan megkomponált jelenetről van szó, tehát megtörtént, egyszeri aktusról, és nem csupán a leírások készítőinek propagandisztikus fogásáról: nem kétséges, hogy el is érték a kívánt hatást. A már idézett avviso szerint a pápa a győzelmi jelentést olvasva így szólt: „Dio l'haveva Eletto per suo Campione, et Duce".[21] Lazaro Soranzo Frachetta orációi nyomán a következőt írja *L'Ottomano* című, 1598-ban megjelent könyvében: Ami Erdély fejedelmét illeti, ő a második Campion, „Quanto poi al Prencipe di Transilvania, ch'é il secondo Campione", akitől mint egy új Dávidtól és Júdás Makkabeustól a kereszténység megvédését várják: „...da cui quasi novello David, o Giuda Macabeo vien benignamente difeso".[22]

A fejedelem viselkedését a hadjárat során alapvetően meghatározták a családi hagyományok. A már említett nagy Báthory István mellett említhetjük a kenyérmezei győző Báthory Istvánt, akinek török elleni harcairól Bonfini hosszan értekezik és aki a török zsákmányból diadala emlékére két templomot is építtetett Nyírbátorban, amelyek álltak Báthory Zsigmond idejében is. A kenyérmezei és a havasalföldi győzelem között egyébként már a kortársak is párhuzamot vontak: a hadjáratról készült névtelen és sajnos töredékben ránk maradt *Historia* című tudósító ének a kenyérmezei diadalról készült ének nótájára íródott.[23]

A családi hagyományok mellett elsősorban két uralkodó példáját kell megemlítenünk: Szent Zsigmond burgund királyét. Legendája Jacobus Voragine *Legenda aurea*jában nem szerepel, de megtalálhatjuk abban a *Legende sanctorum regni Hungariae in Lombardica historia non contente* című

[20] Baranyai Decsi: 270–271.

[21] Avvisi, 209.

[22] Lazaro Soranzo: *L'Ottomano*. Ferrara, 1598. 99.

[23] RMKT XVII/1, 48. Bonfini szép orációt mondat Báthory Istvánnal a kenyérmezei csata előtt, amely feltűnő egyezéseket mutat egy 1595 végén megjelent olasz nyelvű nyomtatvány szövegével, amely Báthory Zsigmondnak a tergovistei csata előtt katonáihoz intézett beszédét tartalmazza. Nyilvánvaló, hogy tudatos imitációról van szó, ennek kifejtésére azonban itt nincs módunk. *Antonius de Bonfinis Rerum Ungaricarum Decades*. Ed. I. Fógel et B. Iványi et I. Juhász. Lipsiae 1936. 4.6.56–76. és *Oratione del Serenissimo Sigismondo Battori Prencipe di Transilvania...* Verona, 1595.

nyomtatványban, amely először Strassburgban 1486–1487 táján, másodszor Paep János budai könyvkereskedő költségén Velencében 1498-ban, harmadszor ugyanott, 1512-ben jelent meg.[24] Ez a kötet, ahogy azt címe is mutatja, elsősorban olyan magyar származású, illetve magyarként számon tartott szentek életrajzát tartalmazza, akik kimaradtak a *Legenda Aureá*ból. Szent Zsigmond azért kerülhetett bele, mert a hagyomány szerint rokonságban volt Gizellával, Szent István feleségével és Péterrel, István utódával.[25] Életrajzának írói elsősorban vallásosságát emelik ki. Feljegyzik róla, hogy apja az ariánus eretnekség bűnébe esett, fia azonban katolikussá vált, buzgóságát pedig elsősorban kolostorok, templomok építésével és az ariánus eretnekség elleni harcával mutatta ki.[26] Alakja mintaképül szolgálhatott, már csak a névrokonság folytán is, egy olyan fejedelem számára, akinek országát az ariánus eretnekség szinte teljesen elárasztotta. Névadó szentjének magyarországi tisztelete különben sem lehetett ismeretlen számára; I. Zsigmond magyar király ugyanis, aki az első hadjáratokat vezette a másik ellenség, a török ellen, különös tisztelettel viseltetett névadó szentje iránt. Budán kápolnát építtetett tiszteletére, ereklyéit pedig a husziták által veszélyeztetett Prágából áthozatta Váradra, sőt maga is kedvelt szentje közelébe temetkezett.[27] A helyválasztás tudatos, Várad ugyanis a magyarországi lovagkultusz központja, a Zsigmond király által kedvelt másik szent, Szent László székvárosa. Várad ugyanakkor a Báthoryak kedvelt városa is. Báthory István nevéhez fűződik a váradi vár átépítése, amelyet folytat utóda, Zsigmond is.[28] Több Báthory viseli a váradi kapitányi tisztséget, a lengyel király mellett Boldizsár és ifjabb somlyói Báthory István, Zsigmond unokaöccsei, az 1595-ös hadjárat idején pedig nagybátyja, Bocskay István. Achille Tarducci, aki Báthory István egyik építésze volt, 1597-ben megjelent *Il Turco vincibile* című munkáját többek közt Báthory Zsigmondnak ajánlotta. Ebben a következőt olvashatjuk: Magyarország újra visszanyerheti régi fényét, amilyen Szent István és Mátyás idejében volt. A jóslatok is ezt bizonyítják, tudniillik, hogy a török birodalom egy Zsigmond uralma alatt fog összeomlani, mint ahogy egy másik Zsigmond alatt

---

[24] *Legende sanctorum regni Hungariae in Lombardica non contente.* Venetiis, 1512. A3r–v. Tarnai Andor: *A magyar nyelvet írni kezdik.* Bp., 1981. 80. (a továbbiakban Tarnai.)

[25] Péter király apja, Vilmos a X. században élt, Szent Zsigmond viszont az V–VI. század fordulóján, semmiképpen sem lehettek tehát testvérek. Tarnai: 81.; *Képes Krónika.* Ford. Bollók János. In: *Magyar Középkor.* (Magyar Remekírók). 211–212.

[26] A legenda kritikai kiadásához vö. *Scriptores Rerum Merovingiarum.* I–II. Ed. Nova, Hannoverae, 1961. 329–341. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores.) A kritikai kiadásnál jóval bővebb szöveget ad ki Putanicz János magyar jezsuita. Joannes Putanicz: *Vita Sancti Sigismundi.* Tyrnaviae, 1711. 35.

[27] Magyar Zoltán: *A kolozsvári testvérek váradi királyszobrai.* Századok, CXXIX (1995), 1158–1159.

[28] Florio Banfi: *Olasz katonai építészek Erdélyben.* Erdélyi Múzeum, XLIX (1932), 299–306.

kezdődött felemelkedése. „per un Sigismondo stima dover finire di sentir l'armi Ottomane, come per un Sigismondo cominció provarle."[29]

A két Zsigmond példája mély nyomott hagyott a fejedelemben, és feltételezzük, hogy ebben jezsuita nevelőinek döntő hatása van. Már említettük, hogy a gyurgyevói hadjáratról beszámoló egyik olasz nyelvű avviso arról tájékoztat, hogy Tergoviste elfoglalása előtt egy üstökös jelent meg az égen – amely nyilvánvalóan a fejedelem kiválasztottságát hivatott érzékeltetni az olvasók számára. Az égi jelenség Szent Zsigmond magyar király napján történt, amelyet a beszámoló szerint a fejedelem áhítattal és ünnepélyes pompával ült meg. „l'augurio... essere avvenuto nel giorno della festivitá di San Sigismondo Re dell'Ungaria, la quale essendo guardata dal Prencipe con ogni devotione, et solennitá".[30] Egy évvel később, 1596-ban Jeremia moldvai vajdától próbálja meg visszaszerezni Zsigmond magyar király zászlaját, egy Sigismundus Rex Ungariae feliratú zászlót. Az ügyről beszámoló Malaspina lengyelországi pápai nuncius a következőket írja: A szenátor urak azt mondják, hogy egy afféle zászlót, amelyen állítólag az olvasható, hogy Zsigmond Magyarország királya és amely két vagy három napon belül ide érkezik, nem szokás visszaadni.[31] A szenthez, akinek nevéhez élete legnagyobb sikere fűződött, később sem lesz hűtlen: 1613-ban Prágában a Szent Zsigmond kápolnában temetteti el magát.[32]

A családi hagyományokat és névrokonainak példáját a fejedelem környezete tudatosan használta fel a győztes hadjárat kapcsán Zsigmond személyének fölmagasztalására és dicsőítésére, a legfőbb cél, egy születő dinasztia legitimációja érdekében. Ezért is köt házasságot Báthory Zsigmond a Habsburg-házból származó Mária Krisztiernával, amelyet az udvar protestáns tagjai sem elleneznek, és lép be a fölszabadító háborúba. Hangsúlyoznunk kell, hogy ez a propaganda nemcsak a fejedelem legszűkebb körének, a jezsuitáknak, hanem az általuk oly sokszor kárhoztatott protestáns vezető rétegnek az érdekeit is szolgálta. A jezsuiták és a pápai udvar – kihasználva Zsigmond becsvágyát – a keresztes gondolat föltámasztása jegyében propagálta Erdély fejedelmét, új Dávidnak aposztrofálva: „tal Prencipe é stato eletto da Dio quasi nuovo Davide per debellare et opprimere il Turco".[33] Azt várják tőle, hogy a visszahódított területen helyreállítja a katolikus vallást és új kollégiumokat alapít a jezsuitáknak. Nemcsak győzhetetlen és vitéz, ha-

---

[29] Achille Tarducci: *Il Turco vincibile*. Ferrara, 1597. 31.

[30] *Avvisi*, 199–200.

[31] „Circa il stendardo, nel quale asseriscono esser scritto 'Sigismondo Rex Ungariae' et il quale sará qui tra due o tre giorni, dicono questi senatori, che non é costume di restituire li stendardi..." *Documente privitoare istoria Ardealului, Moldovei şi Tarii-Romaneşti (1596–1599)*. V. Pub. Andrei Veress. Bucureşti, 1932. 5. (a továbbiakban Documente.)

[32] *Avvisi*, 714.

[33] *Avvisi*, 200.

nem hitvédő és hitterjesztő is egyben. A protestáns források szintén a győzelem csodás, Istentől származó jellegét, Zsigmond alakjában pedig az Istentől küldött jámbor vitéz vonásait hangsúlyozzák. Ugyanakkor Baranyai Decsi János 1598-as, Zsigmondhoz intézett orációjában a vallás kérdését óvatosan kerülgetve a felekezetek közt békét szerző és nem erőszakosan térítő uralkodó alakját hangsúlyozza; nem kétséges, hogy a nagy példa itt is Báthory István.[34]

A fejedelem a hadjáratból visszatérve második Caesarként diadalmenetet tart: „a guisa d'un altro Cesare trionfante".[35] A nagy diadal után azonban hamarosan bukás következett. 1598-ban lemond, amelyért cserébe az oppelnratibori hercegséget kapja a császártól. Innen hamarosan visszatér, újra lemond, aztán újra visszatér. Hitelét teljesen elvesztette, Szamosközy és az utána következő történetírók benne látják Erdély pusztulásának legfőbb okozóját.

II. Rudolf császár udvari művészének, Hans von Aachennek megbízást ad a magyarországi harcok festményben történő megörökítésére. A festmények nem készülnek el, csak a vázlatok. A gyurgyevói diadalt ábrázoló vázlaton nem látható a fejedelem alakja, pedig az 1598 előtt készült metszeteken központi szerepet játszik. A damnatio memoriae-nak oka az, hogy az uralomváltás következtében aktualitását vesztette a Zsigmond szerepét hangsúlyozó propaganda, Erdély 1599 után a festményeken, metszeteken a török vazallusaként szerepel, akinek alakját diadalittasan tapossa el az égi magasságokba emelt császár fegyveres alakja.[36]

---

[34] Balázs Mihály–Monok István–Varga András: *Baranyai Decsi Jánosnak a török elleni háborúra buzdító beszéde 1598-ból.* Ford. Tar Ibolya. Lymbus. Művelődéstörténeti Tár II. Szeged, 1990. 84–90.

[35] Documente IV, 310.

[36] Galavics Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen.* Bp., 1986. 39–40.

Huszti Vilmos *(Miskolc)*

Oláh Miklós pályafutása, levelezése és leveleskönyvének humanista vonásai

A magyar történelem talán legválságosabb korszakának, a XVI. századnak egyik legváltozatosabb sorsú és egyúttal igen jelentős egyénisége Oláh Miklós.

Szebenben született 1493. január 10-én a Hunyadiakkal is rokonságban álló előkelő oláh (román) nemesi családból. 1505-től 1510-ig a híres váradi káptalani iskola növendéke. 1510-ben felkerül Budára, II. Ulászló udvarába. Itt hat évig nemesi apródként szolgál. Ezután kezdődik el közéleti tevékenysége és indul el politikai pályafutása. 1516-ban Szathmári György pécsi püspök, királyi kancellár titkára lesz. 1524-ben már királyi titkár. Ebben a minőségben elkíséri a királyt Mohácsig, de a végzetes csata előtt három nappal egy fontos hírrel visszatér Budára. II. Lajos tragikus halála után is megmarad a királyi család szolgálatában. 1527-ben a királynő titkára, akit elkísér Ausztrián és Németországon át Brüsszelig. Itt a királynő – bátyja, V. Károly császár megbízásából – Németalföld helytartója lesz.

Oláh Miklós – folytonos honvágytól gyötörve – titkárként mellette marad 1542-ig. Hazatérte után a királyi család további szolgálatában I. Ferdinánd, Mária királynő bátyjának tanácsosa és alkancellárja lesz. Ettől kezdve közéleti pályafutása mind magasabbra ível. 1553-ban főkancellár. 1558-ban bárói rangot nyer. 1562-től haláláig királyi helytartó. Közéleti tevékenységének bizonyítékai a különböző magyar és külföldi levéltárakban található, általa szignált levelek és közokiratok.

Nem szabad elfeledni, hogy Oláh Miklós nemcsak királyi hivatalnok és közéleti tényező, hanem elsősorban papi személyiség. Egyházi pályafutása párhuzamosan halad politikai karrierjével. Még mint kezdő kancelláriai alkalmazottat felettese, Szathmári György pécsi püspök 1518-ban pappá szenteli. 1521-ben már esztergomi kanonok, 1527-ben pedig a káptalani ranglistán magasabb fokra emelkedik, székesfehérvári őrkanonok lesz. Hazatérte után 1543-ban zágrábi püspök. Ezt a tisztséget ténylegesen nem tölti be. 1548–1553 között egri püspök. Mint az egri vár ura, ő nevezi ki Dobó Istvánt az egri vár főkapitányává. 1553-tól haláláig esztergomi érsek. Esztergomi érsekként koronázza meg Ferdinánd fiát, aki 1564-től II. Miksa néven német-római császár és I. Miksa név alatt magyar király.

Élete végén megszervezi az esztergomi érsekség ideiglenes székhelyén, Nagyszombatban a jezsuita kollégiumot (1566), amely elődje lett a Pázmány Péter által alapított nagyszombati egyetemnek (1635).

Oláh Miklós 1568-ban Pozsonyban halt meg. Nagyszombatban temették el.

Színes egyéniségének legismertebb vonása irodalmi működése. Irodalmi hagyatékának talán legfontosabb része Leveleskönyve (Epistolarium), amelyben külföldi tartózkodása idején a legkülönbözőbb egyházi és világi méltóságoknak, politikai tényezőknek, a humanista irodalom és tudomány képviselőinek címzett, vagy kis részben tőlük érkezett mintegy hatszáz levél van összegyűjtve. A címzettek között van pápa és császár, főpapok, főurak, egyszerű lelkészek és szerzetesek, világi tudósok és egyéb foglalkozásúak. Legnevezetesebb egyházi címzettjei: VII. Kelemen pápa és Bernát bíboros, Ferdinánd király kancellárja. Levelezésében állt korának majdnem minden magyar püspökével.

Természetesen válaszokat is kap. Így 1536. február 26-án Nápolyból Brodarics István pécsi püspöktől, aki akkor ott tartózkodik V. Károly császár udvarában, mint I. Ferdinánd magyar királyi követe.

A világi címzettek között első helyen áll a császár, V. Károly, akinek családjában úgyszólván otthonos Oláh Miklós, hiszen két testvérével, húgával, Habsburg Mária özvegy magyar királynővel és öccsével, I. Ferdinánd magyar királlyal is szoros kapcsolatban áll. Linzből levelet intéz hozzá (1530. márc. 11.), majd pár hónap múlva Augsburgban, a birodalmi gyűlésen szívet megindító rögtönzött beszéddel fordul a császárhoz Magyarország megsegítése ügyében.

Egyháziakkal és világiakkal természetesen tudományos téren folytat legnagyobb terjedelmű levelezést. Itt első helyen kell megemlítenem a rotterdami Erasmushoz fűződő kölcsönös, őszinte baráti és tudományos kapcsolatát.

Jelentős hányadot tesz ki a gyűjteményben Schepper Cornelius császári követtel folytatott levelezése. Ebből megismerhetjük a török portánál szolgálatot teljesítő császári követ érdekes politikai felfogását a magyar kérdés megoldásáról. Szerinte a vetélkedő két király helyett egy harmadik királyt kellene választani Lengyelországból, akinek vezetésével a magyarok kiűzhetnék a törököt az országból.

Baráti köréhez tartoznak még más tudósok is. Így a híres lengyel Ursius Velius Gaspar, a költő és történész, akinek művei sok magyar vonatkozást is tartalmaznak.

Leveleiben említi Werbőczy Istvánt, a tragikus sorsú Morus Tamást, Erasmus személyes jóbarátját három alkalommal.

Luther Márton neve szintén háromszor szerepel. Dicsérettel említi Jurisich Miklóst, aki 1532-ben sikeresen védte Kőszeget a török túlerővel szemben. Gyakran emlegeti a birtokát és javadalmait fosztogató ellenségeit is, így Bebek Ferenc hírhedt rablólovagot és pénzhamisítót. Még gyakrabban, mintegy 30 alkalommal panaszkodik leveleiben a vitéz, de gátlástalan Török Bálintra.

Többször említi földijét, a hatalmas testi erejéről híres, egyébként humanista szellemű Czibak Imrét, váradi püspököt. A hitújítók közül többször felbukkan a „fényes" nevű Oecolampadius, aki humanista szokás szerint eredeti német nevét (Hausschein) erőltetett képzésű görög elnevezésre változtatta.

Leveleiből egy rendkívül széles érdeklődésű humanista arcéle rajzolódik ki, aki a királynő környezetének politikai ügyein kívül foglalkozni tud a legköznapibb ügyekkel, anyagi gondokkal, de esetenként a legelvontabb filológiai kérdésekkel is.

A levélírás területén vannak elődei, nemcsak a jól ismert klasszikus latin levélírók, mint Cicero és az ifjabb Plinius, hanem az ókori keresztény irodalom neves levélírói, mint Cyprianus, Ambrosius, Hieronymus és Augustinus, akinek műveivel a nagyváradi káptalani iskola könyvtárában, vagy budai tartózkodása idején a még majdnem teljes épségben meglévő Bibliotheca Corviniana könyvei közt találkozhatott. Valószínűleg ismerte Aeneas Sylvius Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa leveleit, aki egyébként sok magyar egyházi és politikai személyiséggel állott szoros kapcsolatban.

Bizalmas baráti viszonyban volt a humanisták fejedelmével, Erasmussal. Számos levelet intézett hozzá, válaszait is féltett kincsként megőrizte és gyűjteményébe sorolta.

Néhány levele borsodi, illetve miskolci vonatkozásokat is tartalmaz. A borsodi tájakat ismerte és szerette. Erre utal az 1536-ban Brüsszelben készült *Hungaria,* azaz Magyarország tájainak és vidékeinek emlékezetből, de meglepő részletességgel és költőiséggel leírt jellemzése. Egyik fejezetben bemutatja Diósgyőrt és a szépséges környezetben található, a királynő tulajdonában lévő diósgyőri várat, amelyet mint királyi titkár az udvarral együtt bizonyára többször meglátogatott. Leírásának hűsége és közvetlensége csak személyes élményeken alapulhatott.

Bár már rendelkezett kisebb egyházi javadalommal, a király neki ajándékozta a miskolci plébánia javadalmát. A templom 1560 óta az avasi templom néven ismeretes, a plébánia épülete, ahol a XV. században híres plébániai iskola is működött, hosszú időn át a miskolci református egyház gimnáziuma volt.

Megkapta ezenkívül a szomszédos, nemsokára megszűnt tapolcai apátság javadalmát is. Mindezen bevételekre főleg a hosszas külföldi tartózkodás alatt volt szüksége az udvari szolgálat nem túlságosan bőkezűen juttatott jövedelmének kiegészítésére.

Jövedelmét azonban sohasem használta nemtelen célokra. Kortársai és saját közlései alapján jövedelmét minden jó, szép és nemes egyházi, irodalmi és egyéb kulturális célokra fordította. E célok más képviselőit is bőkezűen támogatta. Ezért kéri ismételten barátját, a diósgyőri várnagyot és a miskolci plébánián helyettesként működő lelkészt, olykor sok késedelem miatt kissé türelmetlen hangon, a javadalmi összegek folyósítására.

Oláh Miklós kiadatlan és ismeretlen leveleit Ipolyi Arnold besztercebányai püspök, akadémiai tag tette közzé *Oláh Miklós Levelezése* cím alatt Budapesten 1875-ben. A miskolci vonatkozású leveleket részben átvette Szendrei János megyei levéltáros *Miskolcz város története* című monográfiájába, II. kötet. Oklevéltár Miskolcz város történetéhez (1225–1843). Miskolcz,

1890. A gyűjteménybe foglalt 609 levél közül 194 a hozzá intézett. Hegyi György 52 levelet fordított le. Ezek közül 14 Erasmustól származik.

A latin szövegeket ebből a gyűjteményből vettem. Hét levelet lefordítottam, három levél magyar szövegét saját fordításomban közlöm.

Thurzó Elek levele Oláh Miklóshoz (1531)

Tisztelendő Uram, nekem igen tisztelt barátom!

Már azt hittük, hogy Uraságod megfeledkezett rólunk, mivelhogy a királynő őfelségével történt elutazása óta egy levelet sem kaptunk Uraságodtól. Ámbár nagyon jól tudjuk, hogy Uraságod nem mulasztotta el, hogy másoknak írjon; nem lett volna hátrányos, ha nekünk is ír valami újságot. Várjuk, hogy azt, amit eddig elmulasztott, a levelek sokaságával fogja jóvátenni. Egyébként tudjuk, Uraságod előtt is ismeretes, hogy Soklyossy László mester káplánunk, amióta szolgál minket, alázatosan kért minket, hogy járjunk közbe Uraságodnál arról a lelkészségről való lemondása ügyében, amelyet Uraságod most Miskolcon névlegesen birtokol, de amelyet tényleges birtokba venni sohasem fog, mivel Uraságodnak nagyobb javadalmai vannak, és érdemeinél fogva egyre nagyobbakat nyer el. Éppen azért, mivel ennek a László Mesternek a szolgálatait nagyra becsüljük, őszintén és nagyon kérjük, hogy az említett lelkészséget barátságunkra való tekintettel a fent említett káplánunknak önként szíveskedjék átengedni. Ha pedig Uraságod valaha a mi támogatásunkra szorulna, ezt a saját ügyében készséges lélekkel viszonozni és meghálálni fogjuk uraságodnak. Udvari káplánunk azt reméli, hogy tekintélyünkkel elnyeri Uraságodtól, amit óhajt, mi pedig szilárdan meg vagyunk győződve arról, hogy ily csekély jelentőségű ügyben Uraságodtól visszautasítást nem kapunk.

Kívánjuk, hogy boldogul éljen.

Prágában, Keresztelő Szent János ünnepének előestéjén [jan. 23-án], az Úr 1531. évében.

Latin szöveg: Szendrei *i. m.* III. kötet. 178.

Oláh Miklós levele Pemffinger Sebestyén Borsod megyei főispánnak a tapolcai apátság ügyében (1533)

Előbbi levelemben kissé bővebben írtam, most rövidebbre fogom a szót. A királynő – isten kegyelméből – visszanyerte régi egészségét, ami, remélem, most már tartós lesz, ha ezentúl mérsékeli lovaglási szenvedélyét. Tudom, hogy gondod van a tapolcai apátság és a miskolci plébánia védelmére és felügyeletére, ezért ez ügyben nem kell Téged sokat zaklatnom, ugyanis nem kételkedem abban, hogy mindent megteszel, ami csak lehetséges és ami úgy

látszik, hogy a javamat fogja szolgálni, elsősorban azonban azt kérem Tőled, légy azon, hogy az isteni szolgálat mulasztást ne szenvedjen. Ha az a szentségtörő a monostort lerombolta, azok a szerzetesek, akiket időközben szolgálatba állítasz, addig, amíg a monostor körül a lakóépületek elkészülnek, a papi teendőket a miskolci egyházközség templomában végezhetik, amint legutóbbi levelemben erről bővebben is írtam Neked. Azután kérlek, állíts oda a nevemben egy megbízható embert, aki neked tetszik, aki elszámolási kötelezettség mellett élvezi az apátság jövedelmeit, s amelyekből addig is, amíg innen kimozdulni nem tudok, állíttasd helyre a monostor romos épületrészeit is. A miskolci helyettes lelkész sohasem ír semmit; azt kérném tőle, hogy végre valahára ne csak írjon, hanem arról is számoljon be, hogyan állnak az ottani dolgaim. Kérlek Téged, hogy a nevemben is nógasd őt ebben az ügyben. Itt lévő barátaid mind jól vannak. Élj Te is boldogul kedves feleségeddel és szeretetre méltó gyermekeiddel.

Brüsszel, 1533. június 15-én.

Latin szövege: Szendrei *i. m.* III. kötet. 180–181.

Oláh Miklós levele Neszmélyi Demjén, diósgyőri alvárnagyhoz (1534)

Gyakran megtörténik, hogy míg barátaink távol vannak, nem gondolnak rájuk; úgy látom, ez az én esetemben is beigazolódott. Ugyanis nem tudom, hogy feledékenységed, vagy sok elfoglaltságod miatt feledkeztél meg teljesen rólam, és semmit sem írsz nekem. Azt szeretném, ha nemcsak akkor írnál, amikor itt valami olyan nagy ügyed akad, amit az én segítségemmel kell elintézned, hanem más alkalommal is, hogy a Te leveledből, mint régi barátoméból ismerjem meg ügyeim helyzetét.

A miskolci lelkészséget barátomnak, Pemfflinger Sebestyénnek kérése alapján arra a derék férfiúra bíztam, aki most azon fáradozik, hogy helyettesem legyen, és elsősorban az istentiszteletről, aztán pedig ottani ügyeimről is gondoskodjék.

A tapolcai apátságot ugyanannak a Sebestyénnek a pártfogására bíztam, abból a célból, hogy az apátság jövedelmeinek kezelésére nevemben valamilyen tisztességes férfit jelöljön ki. Nem tudom, hogy mindkét ügyemben milyen intézkedések történtek és vannak folyamatban. Ámbár azt hiszem, hogy az illető is tájékoztatni fog engem ezekről, azért Téged is kérlek, aki ezeket a helyeket jobban ismered, értesíts engem a fenti dolgokról. Amennyire Pemfflinger után képes vagy rá, légy azon, hogy távollétemben kárt ne szenvedjek, igen lekötelezel vele.

Ég Veled! Brüsszelben,

1534. január 11-én.

Latin szöveg: Szendrei *i. m.* III. kötet. 182–183.

Kitűnik veretes, tiszta latin stílusával. Sohasem enged meg magának a klasszikus latintól eltérő szerkezeteket, még kevésbé vulgarizmusokat. A levelek címzéseiben is a klasszikus levélírók és az őket követő egyházatyák gyakorlatát alkalmazza. Oláh Miklós a retorikus stílus művésze. Jól ismeri az antik példákat és ezeket tudatosan követi nyelvileg és stilisztikai szempontból.

„Ubi gentium agas" (Hol tartózkodsz jelenleg?) írja egy távol lévő barátjának. Ez félreérthetetlen utalás az első Catilina-beszéd viharos felzúdulására: „o dii immortales! ubinam gentium sumus?" (Ó halhatatlan istenek: hol vagyunk a világban?) In *Cat.* I. 4, 9.

Újlaki Ferenc pozsonyi préposthoz írt levelében a hűtlen barátokat emlegeti: „dum facultas prosperaeque adest flatus fortunae, multos numerari amicos, sed adversitate adveniente quam paucissimos." Ezek a szavak jól emlékeztetnek a balsorsú Ovidius számkivetésből írt keserű, szállóigévé vált szavaira. „Donec eris felix, multos numerabis amicos, tempora, si fuerint nubila, solus eris." (Amíg jólétben élsz, sok barátod akad, de ha a balsors sötét fellegei tornyosulnak a fejed fölött, egyedül maradsz.)

Levelei nyomán kirajzolódó jellemvonásai között első helyen áll a humanista szellemű barátság, melynek legfőbb megnyilvánulása a sűrű levelezés. Barátai humanista módra néha egy-egy tanulmányozásra alkalmas klaszszikus vagy ma már nem ismert tudományos művet küldenek neki. Egy alkalommal így kapja meg egy Rescius nevű löveni tudóstól Nagy Szent Vazul két homiliáját görög nyelven.

Legbensőbb érzéseihez tartozik hazafias érzülete. Aggódik az ország jövője miatt, retteg annak felosztásától. 1533 augusztusában ezt írja János lundi érseknek, Károly császár követének: Örülnék annak, ha az országot nem osztanák fel. Véleménye szerint: „Egy magyar sem örülhet szívből egy olyan békének, amelynek vége az ország pusztulása". V. Károly császárt így figyelmezteti: „expeditionem Turcicam ne moreris; christianum populum ab hac teterrima immanique servitute liberes, pacem et quietem bonis omnibus pares". (A török hadjáratot ne halogasd, a kereszténytet ettől az ocsmány és szörnyű szolgaságtól szabadítsd meg, szerezzél békét és nyugalmat minden jó embernek.)

Hazafias érzületének és egyéb körülményeinek illusztrálására igen szemléletes Ceglédi Jánoshoz, miskolci egyházi javainak gondnokához intézett, 1533. szept. 3-án kelt levele. Ebben külföldi tartózkodását a „halálnál is rosszabb" száműzetésnek (exilium durius morte) nevezi. Az irigyeknek pedig ezt üzeni: „An putas me in hortum Hesperidarum decedisse, dum hic an mihi nihil deesse? Erras certe, si hoc putas." (Azt hiszed, hogy itt a paradicsomba csöppentem bele és semmi sem hiányzik nekem? Nagyon tévedsz, ha így

gondolod.) Jó diplomáciai és katonai érzékkel rajzolja meg a már említett császári követhez írt egyik levelében a török politikát. A törökkel nem szabad paktálni, mert úgy forog jobbra-balra, mint a szélkakas. Ha a perzsák szorongatják, Európában szívesen békét teremt, ha ez a veszély elmúlik, ismét nem akar mást, mint meghódítani „Hungarian totam et aliam christianitatem". (Az egész Magyarországot és más keresztény területeket.) Jól látja Magyarország nyugati területeinek veszélyeztetettségét is. Esztergomtól Győrön át egészen Bécsig sík vidék van. Ezt akár 3000 török is feldúlhatja.

Felvilágosult szellemét mutatja, hogy egyik levelében – sok kortársával ellentétben – a csillagjóslást babonának („fabulae") tartja. Oláh Miklós a külsőségeket tekintve ízig-vérig humanista szellemű. Így ír, így beszél, néha a keresztény fogalmakkal ellentétben segítségül hívja az isteneket, a szentek helyett az antik hősöket, a bibliai paradicsom helyett a Hesperidák kertjét emlegeti. Mindez azonban csak a kor és a környezet hatása.

Retorikus közhelyek Oláh Miklós levelezésében

Leveleinek tartalma és hangja továbbfejleszti a humanista levélirodalmat. Már Cicero is közöl híreket és tudósításokat érdeklődő barátai és ismerősei számára. Ezt teszi több humanista levélíró is. Oláh Miklós viszont „Nova" (újdonságok) cím alatt leveleiben valóságos hírlapi rovatot nyit a legfrissebb közéleti hírek számára. A hírek (novae, muntii) igénylése, várása és továbbadása az ókori nagy levélírók (klasszikusok és egyházatyák) óta jellegzetessége a levélirodalomnak.

Mint a többi nagy humanista levélíró, Oláh Miklós is szívesen vesz és továbbít újdonságokat. Mária királynő helytartói beiktatásának tudósítását így zárja: „Szokásom szerint ezt akartam Veled tudatni (haec volui, meo more tibi significare), hogy megtudd, mi történt" (ut scires, quid hic sit actum).

Amikor néhány mondatban elmondja általunk nem ismert barátjának a kőszegi vár hős védőjének történetét, megjegyzi: „Hauc illius historiam volem tibi significare" (Ennek a hősnek csodálatos történetét akartam Veled közölni).

Erasmus aggódva írja, hogy Morust még mindig fogva tartják, egyúttal céloz a Morust fenyegető halálos ítéletre is: „Morus adhuc captus esse dicitur, non sine periculo, út aiunt" (Úgy hírlik, hogy Morus még fogságban van és a közvélemény szerint halálos veszedelemben forog).

Nemcsak küld, hanem vár is híreket, és ha kap, hálásan megköszöni: „De novitatibus mihi significatis haber tibi gratias." (A nekem küldött hírekért fogadd hálámat) – írja János, lundi érseknek, a császár követének.

Brüsszelből 1534. febr. 17-én írja a lundi érseknek: Itt nincs semmi újság. (Nihil hic novi est.) De hozzáteszi, Anglia már egészen elszakadt a ró-

mai egyháztól. A király és tanácsosai vadul tombolnak a pápa ellen. Szerteszéjjel terjednek a nyomtatott röpiratok (passim volant libelli impressi), amelyekben összehasonlítják Krisztust és a pápát. Krisztus tanait és erényeit a pápa bűneivel, ahogy ők nevezik, csalásaival.

Humanista szokás szerint Oláh Miklós is közöl érdekes, komoly és néha vidám történeteket (degressiones). Tamás egri püspökhöz (Brüsszel, 1531. júl. 6.) kelt leveléből megtudjuk, hogyan történt Mária özvegy királynő helytartói kinevezése. A dátumhoz közel eső napon V. Károly császár az új helytartó kinevezésére Brüsszelbe érkezett a helytartói palotába, ahol ma a belga Parlament épülete áll. A palotát már aranyos és ezüstös kárpitokkal díszítették fel. A császári pár a reggeli órákban érkezett meg. Jelen voltak a németalföldi előkelőségek is. A császári elhatározást a már idős, diplomáciai szolgálatban megöregedett palermói püspök (episcopus Panormitanus), császári kancellár közölte a jelenlévőkkel francia nyelven (lingua Gallica). Előadta, hogy amikor Margit úrnő, a császár nagynénje, a császár németalföldi helytartója meghalt, őfelsége sokáig fontolgatta, kit tegyen a németalföldi tartományok kormányzójává, aki ezt a feladatot méltóan tudná ellátni (qui et ei et provincialibus esset utilitati et ornamento.) Gondos körültekintés után (circumspectis omnibus) legalkalmasabbnak nővérét, a felséges Mária királynőt találta, aki ugyan vonakodott a tisztséget elfogadni, de végül is beleegyezett, és a császár kinevezte helytartójává (gubernatricem). Ezért reá kell hallgatni, mindent az ő akarata és szándéka szerint végrehajtani. Aki vele szembeszáll (qui quidem secus faceret), azt ő maga bünteti meg engedetlensége miatt.

Máshol színes leírást kapunk a Tornaiban, az ősi római Tornaceumban tartott káprázatos császári pompáról és a bemutatott lovagi játékokról.

Megtudunk egyet-mást az udvaroncok irigyelt, kifelé csillogó, de valójában nyomorúságos életéről is. „Ha az udvaroncok életét vizsgáljuk, alig találunk benne olyan napot, amely ne lenne tele nyomorúsággal." Ugyanígy festi le az udvaroncok életét Aeneas Sylvius humanista diplomata és író, azaz II. Pius pápa.

Oláh Miklós leveleinek történeti és irodalomtörténeti jelentősége

Oláh Miklós csaknem hét évtizedet felölelő élete Európa szellemi fejlődésének több korszakát íveli át. Gyermekként a nagyváradi káptalani iskolában a középkori ideálok szellemében nevelkedik, ifjúként Budán a Jagellókori humanizmus légkörében él. Külföldön Mária királynő brüsszeli udvarában és Erasmus közelében szintén a legteljesebb humanizmus szelleme veszi körül. Hazatérve, már mint főpap, az ellenreformáció és tridenti zsinat előharcosa lesz. Működésével Telegdi püspök és főleg Pázmány Péter érsek tevékenységének előkészítőjévé válik.

Ahogy Cicero négy gyűjteményben összefoglalt levelei a köztársaság utolsó szakaszának történéseit bizonyos időszakokban jóformán napról napra követik, s így a történészek számára pótolhatatlan adatokat, összefüggéseket szolgáltatnak, ugyanígy Oláh Miklós levelezése is igen sok és fontos, hézagpótló értesítést tartalmaz a Mohács utáni évtized eseményeiről.

Gazdag életművének, főleg leveleinek minden irodalmi, nyelvi, művelődéstörténeti vonatkozását egy átfogó, részletes Oláh-monográfiában kellene feldolgozni, mellyel mindmáig adós a magyar irodalomtudomány. E téren legsürgősebb feladatnak a *Leveleskönyv* elavult, első kiadása helyett új kritikai kiadásban való megjelentetését tartom.

Irodalom

Balogh Margit: *Oláh Miklós Hungáriája mint művelődéstörténeti kútfő.* Bp., 1903.

Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon.* Bp., 1971. Akadémiai Kiadó.

Boronkai Iván–Kapitánffy István: *Pápa vagy zsinat?* Bp., 1980. 80–108.

Csontos János: *Adalék Oláh Miklós könyvtárához.* Magyar Könyvszemle, 1883.

Frankl (Fraknói) Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században.* Bp., 1875.

Huszti Vilmos: *Oláh Miklós pályafutása és irodalmi munkássága.* Vigilia, 1993/9. 687–692.

Huszti Vilmos: *Oláh Miklós (1493–1568) miskolci vonatkozású levelezése.* Publicationes Universitatis Miskolciensis. Series Iuridica et Politica. Tomus XII. Miskolci Egyetemi Kiadó, 83–90.

Ipolyi Arnold: *Oláh Miklós Levelezése.* Bp., 1875.

Kardos Tibor: *A renaissance Magyarországon.* Bp., 1961.

A magyar irodalom története. I. Szerk. Klaniczay Tibor. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964.

Magyar humanisták levelei, XV–XVI. század. Szerk. V. Kovács Sándor. Bp., 1971.

Oláh Miklós: *Hungária.* Magvető Kiadó, Bp., 1985.

Nemeskürty István: *Elfelejtett évtized (1542–1552), tíz esztendő magyar krónikája.* Bp., 1974.

Deé Nagy Anikó *(Târgu-Mureş)*

Régi bibliák egy erdélyi könyvesházban, a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai könyvtárban

A Szentírást a világ legolvasottabb és legtöbb kiadást megért könyvének tartják. A Gutenberg óta nyomtatott bibliák történetében ez lényegében két ellentétes irányba ható dolog. Mert bár a Szentírás egyre több és több kiadást ért meg, a XVII. századtól egyre többen használták, tehát a biblia példányai minden könyvnél jobban használódtak, károsultak. Mégis, ma Európának talán egyetlen olyan régi könyvtára sincs, ahol ne őriznék a „könyvek könyvé"-nek számos értékes régi darabját. Ilyen körülmények között nincs abban semmi rendkívüli, hogy Erdély egyik leggazdagabb könyvesháza értékes régi bibliai-gyűjteménnyel is rendelkezik. A több száz éves magyar és nem magyar nyelvű, külföldön és magyar nyomdaterületen megjelent bibliák jelenlétét a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai könyvtárban mindenekelőtt kialakulásának története magyarázza.

A marosvásárhelyi Teleki könyvtár épületében ma 200 000 kötetes hagyományos könyvgyűjtemény található. Az 1802 őszétől közkönyvtárként működő 40 000 kötetes Teleki Téka mellett 1955 óta itt van a város egykori református kollégiumának 80 000 kötetes könyvtára is, amelyet később a Bolyaiakról neveztek el. E mellé a két gyűjtemény mellé néhány töredék könyvtár is került a felekezeti tulajdonban lévő iskolai és kolostori könyvtárak államosításakor. Ha ezeknek a gyűjteményeknek létrejöttét vizsgáljuk, felsejlenek a kialakulás indítékai, a gyűjteményeket létrehozó közösség igényei, céljai vagy éppen a könyveket összegyűjtő könyvtáralapító célkitűzései.

A *Teleki Téka* állományát mintegy 60 évig gyűjtő gróf Teleki Sámuel például közkönyvtárat kívánt létesíteni már a XVIII. század hatvanas éveiben. Külföldi tanulmányútján ismerkedett meg a felvilágosodás kori Európa fejlett könyvkultúrájával, s úgy vélte, ez az, amire Erdélyben is szükség van, könyv és könyvtár kell ide a közművelődés elébbvitelére. Már 1763-ban úgy tér haza hollandiai, francia, svájci tanulmányairól, hogy pár ezer kötetet hozott magával. Ettől kezdve egészen haláláig (1822) foglalkozott a könyvtárteremtés hatalmas feladatával. S bár a hivatali, közéleti megbízatások mind több és több feladatot róttak rá, egyetlen percig sem hagyta félbe a könyvek gyűjtését. Európa számos országából szerezte be a kortárs tudományos műveket és az elmúlt századok bibliofil kuriózumait. 1799–1802 között gyűjteményének impozáns könyvesházat építtetett Marosvásárhelyen. 1796–1819 között pedig Bécsben megjelentette közhasználatra szánt könyvtárának négy kötetes katalógusát.

A katalóguskötetek jelzik a nagy számban szereplő bibliakiadások jelenlétét is Teleki gyűjteményében. Megvannak itt a héber, görög, latin bibliák

mellett a különböző európai nyelvekre átültetett részleges vagy teljes fordítások, mint ahogy a magyar nyelvű Szentírásnak is a XVI–XIX. században megjelent szinte valamennyi kiadása.

Mivel magyarázható ennek a sokszínű gyűjteménynek a jelenléte Teleki könyvtárában? Mindenekelőtt azzal, hogy Teleki Sámuel enciklopédikus könyvtárában a vallás, teológia tárgykörébe tartozó könyvek részlegét éppen olyan körültekintéssel formálta, mint a többi tudományokét. Ugyanakkor, szenvedélyes bibliofilként előszeretettel válogatja össze a neves európai nyomdákban napvilágot látott bibliakiadásokat. Hithű, gyakorló protestánsként érdekelték a különböző magyar fordítások is, s igyekezett minél többet megszerezni belőlük könyvtára számára. De mint látni fogjuk, a régi magyar bibliák nagyrészt felesége, Iktári Bethlen Zsuzsánna révén kerültek a Teleki Téka állományába.

A Bolyai Könyvtár, az 1557-ben létesült iskola, majd az ebből kinövő református kollégium könyvtára is sok bibliát őriz. Itt is megtalálhatók azok a neves európai nyomdákban napvilágot látott Szentírások, melyeket az egykori könyvtárban már csak bibliofil értékük miatt is szívesen megőriztek. Növelte a bibliák számát az is, hogy az iskolai oktatáshoz, rendszeres istentisztelet tartáshoz is szükség volt rájuk. Több biblia adományként került a gyűjteménybe, hisz évszázados szokás volt, hogy a kollégium tanárai saját könyveiket az iskolára testálták, mint ahogy számos marosvásárhelyi vagy környékbeli lelkész, orvos, jogász is ugyancsak az alma mater könyvtárát kívánta gyarapítani magántékájával. Ezekben az adományokban sok bibliofil értékű biblia volt a mindennapi használatra szolgáló Szentírások mellett. Természetesen ez utóbbi kategóriában elsősorban magyar nyelvű protestáns bibliákat találunk.

A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai könyvtárba bekerült nagyobb töredékkönyvtárak közül a mikházi ferences kolostor és a székelykeresztúri unitárius gimnázium könyvtárából származó könyveket kell megemlítenünk. Mindkét állományban több biblia is található, elsősorban Nyugat-Európában a XVI–XVII. század folyamán megjelent latin bibliák ezek. A mikházi ferencesek 1636-ban létesült könyvtárából származó példányok legtöbbjét a barátok a mindennapi hitgyakorlatban használták, mint ahogy ezt számos példány beírása is jelzi.

A Teleki–Bolyai könyvtárban őrzött régi biblia-gyűjtemény bemutatását a rendelkezésünkre álló idő rövidsége miatt csak egyetlen oldalról megközelítve tudom elvégezni. Le kell mondanom a könyvtörténeti szempontból értékes, híres külföldi nyomdákban készült példányok bemutatásáról, s annak vizsgálatáról, hogy hogyan kerültek ezek Erdélybe. (A jegyzetek között néhány kiadást megtalál az érdeklődő.)[1]

---

[1] *(Biblia. Novum Testamentum. Polygl.)* Novum Testamentum omne. Ed., tad. comment. Desiderius Erasmus. Basileae, in aedibus Joannis Frobenii, 1519. Ex libris: Johannes Ernestus à Tauber. (Jelzete: Tf. 4n/2) – *(Biblia. Novum Testamentum. Polygl.)* Novum Testamentum

Az alábbiakban tehát elsősorban a magyar művelődéstörténet szempontjából figyelmet érdemlő biblia-példányokkal foglalkozunk. Ezek egy része a bennük lévő bejegyzések miatt érdekesek, másokkal kapcsolatosan kiadástörténeti adalékok kerültek felszínre.

A Károlyi-Biblia 18. századi újrakiadásai közül hét Utrechtben látott napvilágot. Közülük a legjelentősebb az utolsó, a Johann Altheer betűivel 1794-ben megjelent kiadás.[2] Hibátlanságáért, a szép nyomdai munkáért az angol királyi herceg, a későbbi IV. György király harminc arany súlyú emlékéremmel jutalmazta meg a kiadót.[3] A kiadásról a szakirodalom annyit jegyzett fel, hogy a neves mezőgazdasági szakíró, lapszerkesztő Pethe Ferenc (1762–1832) nyomtatta ki még hollandiai tanulmányútja idején. A Szentírás elé ő maga írt előszónak szánt Tudósítást, s ebben azt is említi, hogy a maga költségén jelentette meg a bibliát, „az Érdemes Közönségnek némelly magános Tagjai, Elő-pénzül a 'Munkára tett egész költségemnek egy tizen-nyoltzad' részével segítettek". A magyar biblia kiadásaival foglalkozó Bottyán János a névtelenül adakozók közül Teleki József grófot említi, Zoványi Jenő egyháztörténeti lexikonában[4] pedig a Teleki Sámuel címszóban azt írja, hogy ő fedezte a Pethe-féle 1794-es utrechti Biblia költségeit. A Teleki Sámuellel

---

omne tertio iam... recognitum. Ed., trad. Desiderius Erasmus. Tom. I–II. Basileae apud inclytam Rauracorum, 1522. Ex libris: Teleki Sámuel, Bejegyzés: J. Huymann; Samuel C. Teleki. (Jelzete: Tf. 4n/3-4) – *(Biblia Lat.)* Biblia cum concordantiis Veteris et Novi Testament. Lugduni, per Jacobum Sacon, expensis Antonii Koberger Nurenbergensis, 1521. Tulajdonos: Bibliotheca Conventus Mikházensis O. F. M. 1636 (sigill.) (Jelzete: 04055) – *(Biblia Lat.)* Biblia cum concordantiis Veteris et Novi Testamenti. Ed. Albertus Castellanus, Gabriello Bruno, Franciscus Gothi. Venetiis, expensis Luce Antonii de Giunta Florentini, 1519. Tulajdonos: Bibliotheca Divi Hieronymi, Blasius Damianus plebanus Sancti Cruci nec non administrator S. Petri Apostoli in Czikmadaras 1601 Maj. 14; Paulus Talpa parochus Hotensis natus Goriciensis 1609–1616; Georgius Talpa 1618; Petrus Dengelegi; Blasius Dengelegi; Bibliotheca Conventus Mikháziensis O. F. M. 1636 (sigill.) (Jelzete: 0817) – *(Biblia Lat.)* Biblia. Trad., comment. Sebastianus Castellio. Basileae, per Joannem Oporinum. Ex libris: Teleki Sámuel; Bejegyzés: Joannes B. Szent Kiralyi 1611. (Jelzete: Tf–3) – *(Biblia Lat.)* Biblia ad vetustissima exemplaria castigata. Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1565. Tulajdonos: Petrus Blasius; Bibliotheca Conventus Mikhaziensis O. F. M. 1636 (sigill.) (Jelzete: 0734) – *(Biblia. Vetus Testamentum. Hebr.)* Quinque libri legis. Parisiis, ex officina Roberti Stephani, 1543. Ex libris: Bibliotheca Io(hannes) Iac(obus) Bosius; Teleki Sámuel (Jelzete: Tq-1/a–1/e) – *(Biblia Vetus Testamentum. Polygl.)* Genève. Henri Estienne, s. a. Ex libris: A Maros Vásárhelyi e. r. Fő Oskola könyve; Bejegyzés: Collegium S. P. Albensis (Jelzete: Bf–198) – *(Biblia Lat.)* Amstelaedami, typis Joannis Blaev, 1651. Ex libris: A Maros Vásárhelyi e. r. Fő Oskola könyve; Bejegyzés: Michael Bartha 1796. (Jelzete: Bo–6305)

[2] *Szent Biblia* az-az Istennek O os Ujj Testamentomaban foglalt egész Szent Iras. Magyar nyelvre fordíttatott Karoli Gaspar által. Mellyet e'Formában leg-elöször Ki-nyomtattatott P. F. Ultrajektomban, Altheer Janos által, 1794.

[3] Bottyán János: *A magyar Biblia évszázadai.* Bp., 1982. 83.

[4] Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Bp., 1977. 627.

kapcsolatos újabb kutatások során előkerült néhány levél, melyek a biblia kiadástörténetének pontosítását szolgálhatják. 1797. április 21-én Teleki Sámuel Pestről írja feleségének: „A 'sok Bibliákat öt nagy Verschlagban Debreczenbe szállíttatom, minthogy benne hever 2000 forintunk. Isten tudja mikor jutunk hozzá? Ez is nekem nagy rövidség, kivált mostani sok kölcségeimre nézve".[5] A bibliák ezek szerint Bécsben voltak, s Teleki onnan akarta Debrecenbe szállíttatni. Egy hónap múlva még mindig nem kerülhetett sor a szállításukra, mert Bethlen Zsuzsánna május 6-án így ír Marosvásárhelyről férjének: „A Bibliákat akarom, hogyha lejöhetnének Bécsből. Benkő azt mondja, hogyha Erdélybe egy részit bélehetne hozatni, itt inkább megvennék, mert megszűkült az Biblia".[6]

Figyelmet érdemel az a két francia nyelvű levél is, melyben az utrechti nyomdász-kiadó Wild et Altheer cég a Teleki számára szerzett könyvek leküldéséről ír, és közben a magyar biblia ügye is szóba kerül. Az első levél 1797. május 1-jén kelt.[7] Ebben a kiadó arról ír, hogy Pethe számára sok bibliát nyomtattak, de ő nem fizetett, még a hazautazására is a kiadó adott pénzt. Megígérte ugyan, hogy 8000 forintig időről-időre rendszeresen küldi a pénzt, még mielőtt leküldenék a kinyomtatott biblia-példányokat. Kérik Telekit, hogy próbáljon ígéretet kapni Pethétől az adósság törlesztésére. A másik levelet 1798. január 26-án küldi a kiadó Telekinek.[8] Még mindig arról panaszkodnak, hogy Pethe nem fizetett, mintegy 14 000 forinttal tartozik, és ezen kívül még van 5000 példány a számláján. Arról is említést tesznek, hogy 3 év óta egyetlen biblia-példányt sem adtak el Hollandiában.

Ezek az adatok tehát azt jelzik, hogy Teleki eredetileg 2000 forinttal segítette az utrechti Szentírás megjelenését. Talán ennek fejében kapta azokat a

---

[5] Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Pest, 1797. április 21. (MOL. P 661 Teleki Sámuel oszt. 46 cs. 2668)

[6] Bethlen Zsuzsánna Teleki Sámuelnek. Marosvásárhely, 1797. május 6. (Uo. 2934)

[7] „Vous n'ignorez pas que nous avons imprimé pour Pethe, un grand nombre d'une Bible hongroise; comme il n'a pas encorre payé un sol, même, nous lui avons donné de l'argent pour son voyage;... Il a promis de nous envoyer de l'argent de tems en tems, jusqu'a la Concurrence de 8 milles florins avant que nous lui fournissions les Exempaires qui restent ici pour son Compte." B. Wild et Altheer Teleki Sámuelnek. Utrecht, 1797. május 1. (Marosvásárhely, Teleki kt. Teleki lt. II/a 546)

[8] „Sans Vous interrompre dans Vos momens precieux, oserions nous Vous prier de nous faire marquer par Mr. Vitez, de quelle maniere nous pourrions forces a Mr. Pethe à nous payer. La chose est d'une importante veleur, car il doit environ 14 mille florins, quoique il faut dire qu'il reste encorre C-a 5000 Bible ici pour son compte. Si les temps auroient été plus heureuses, et qu'il y auroit eu des demandes pour notre Bible accademique. Les professeurrs en auroient fait emplette, mais depuis trois ans il ne s'est vendu une seule, ainsi l'on attand un autre tems pour faire l'entreprise soit d'une nouvelle edition de la Bible hongroise, ou bien faire l'emplett des Exemplaires de Pethe. B. Wild et Altheer Teleki Sámuelnek. Utrecht, 1798. január 26. (Uo. II/a 541)

példányokat, melyekről a feleségével váltott levelek szólnak. A holland kiadó levelei talán segíthetnek a nyomdából kikerült példányszámok tisztázásában, minthogy a szakirodalom erre vonatkozó adatai teljesen eltérőek. Ezek a levelek azt is jelzik, hogy Pethe tartozása még a megjelenést követő negyedik esztendőben (1798) is 14 000 forintra rúgott. Sajnos nem ismerjük Teleki válaszleveleit, nem tudjuk, hogyan reagált a kiadó kérésére. Annyi azonban bizonyos, hogy a Pethe-féle biblia példányai Hollandiában is, itthon is nehezen keltek el.

A Teleki-Téka állományában lévő magyar bibliák nagy része Teleki Sámuel feleségének, Iktári Bethlen Zsuzsánnának könyvtárából származik. Szólnunk kell röviden Bethlen Zsuzsánna bibliofiliájáról már csak azért is, mert 1200 kötetet számláló magyar könyvtára egyetlen, teljes egészében fennmaradt női könyvgyűjteményünk. Bethlen Zsuzsánna folytatója annak a 18. század derekán Erdélyben meghonosodó női könyvészkedésnek, melyet kétségtelenül Bethlen Kata neve fémjelez. Köztudomású, hogy Bethlen Kata gyűjteményét még életében az enyedi kollégiumra hagyományozta, s így a kollégium könyvtárának 1849-es megsemmisülésekor az ő könyvei is elpusztultak. Bod Péternek köszönhető, hogy az utókor képet formálhatott az egykori könyvgyűjteményről és egyáltalán Bethlen Kata bibliofiliájáról. Az erdélyi közgyűjteményekbe beolvadt kastélykönyvtárak anyagában megmaradt még néhány női könyvgyűjtő kisebb könyvhagyatéka, nagyrészt pontosan a Bethlen Kata és Bod Péter köréhez tartozó erdélyi főúri asszonyok gyűjteményeiként. Iktári Bethlen Zsuzsánna könyvtára ezeket számbelileg is messze túlnövi. Teleki Sámuelnek köszönhető, hogy a gyűjtemény eredeti egységében maradt fenn. Felesége korai halálát követően a gyűjteményt saját könyvtárába helyeztette, s a könyvtár Bécsben megjelent katalógusában közzé tette a könyvek címjegyzékét. Nem vállalkozhatunk most Bethlen Zsuzsánna könyvtárának bemutatására, pusztán a magyar bibliák gyűjteményéről szólunk. Megvan az első részleges fordítások közül Heltai Gáspár bibliája és Félegyházi Tamás Új Testamentuma. A teljes bibliafordítások közül a Vizsolyi Bibliától kezdve a 18. századig újra megjelent kiadások hiánytalan sora.[9] Ezek értékét nagyban növelik a bennük található beírások, possessorjegyzések. Néhány beírás a Bethlen Zsuzsánna családjában élő női bibliofilia

[9] Heltai Gáspár: *A Biblianac Második része.* Colosvarot, 1565. (Jelzete: Thq-9 a); Félegyházi Tamás: *Az mi Vronc Jesus Christvsnac Vy Testamentoma.* Debrecembe, 1586. (Jelzete: Thq-109); Károlyi Gáspár: *Szent Biblia.* Visolban, 1590. (Jelzete: TF-4 b/3 és Thf-4); Szenci Molnár Albert: *Szent Biblia.* Hanoviaban, 1608. (Thq-2); az ezt követő oppenheimi 1612-es harmadik kiadás (Jelzete: Tho-46); a Károlyi-fordításnak negyedik, Amsterdamban 1645-ben megjelent kiadása (Jelzete: To-7 a/2; Tho-348); a hányatott sorsú ötödikként kiadott váradi 1660-os, illetve Kolozsváron befejezett 1661-es Biblia (Jelzete: Thf-3; Thf-4); a hatodik kiadás a Misztótfalusi Kis Miklós amsterdami 1685-ös Bibliája (Jelzete: Tho-44 b); a Kasselben 1704-ben kiadott Biblia (Jelzete: Thq-8); Utrechtben 1737-ben megjelent (Jelzete: Tho-43,43 b, c, d); a Baselben 1751-ben kiadott Biblia (Jelzete: Tho-45 a, b).

hagyományaira enged következtetni. Olyan példány is van, mely a család három, kronológiailag egymást követő tulajdonosnőjének nevét őrzi: Rhédei Zsuzsánna, Wesselényi Kata és Bethlen Zsuzsánna nevét. Rhédei Zsuzsánna (1716–1771) Bethlen Zsuzsánna nagyanyja volt. Unokája könyvtárában mintegy félszáz kötetben találkozunk a nevével. Zömmel vallásos tárgyú könyvei voltak, bibliák, imádságos könyvek, a kálvinista hitvédelem termékei, olyan munkák, melyek tulajdonosuk lelki épülésére szolgáltak. Rhédei Zsuzsánna könyvszeretetét úgy látszik Kata lánya örökölte, hiszen Bethlen Zsuzsánna könyvtárának legértékesebb darabjaiban az ő nevével találkozunk. Wesselényi Kata (1735–1788) Rhédei Zsigmond felesége lett 1751-ben. Ő is könyvszerető ember hírében állott, hisz korai halálát követően felesége, könyvei közül mintegy 200 kötetet a marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtárának adományozott. A nagyrészt latin nyelvű könyvhagyaték ma is megvan a könyvtárban. Wesselényi Kata viszont inkább a magyar nyelvű könyveket gyűjtötte. A Teleki könyvtárban fennmaradt könyveinek két kézírásos lajstroma, de ami ennél fontosabb, maguk az értékes kéziratok és nyomtatott könyvek is. Wesselényi Kata még életében unokahúgának adományozza könyvtárát. Minden bizonnyal úgy vélekedett, hogy az akkor már komoly könyvgyűjtőként ismert Teleki Sámuel majdani könyvtárában jó helyen lesznek az ő könyvei is. Így történt, hogy Bethlen Zsuzsánna 1770-ben a könyveiről készített jegyzékbe már besorolja Wesselényi Kata könyveit is. Az erdélyi könyvtártörténet mindeddig nem sokat szólt Wesselényi Kata könyvgyűjtéséről. Pedig a könyveit felsoroló listák, a nevével jegyzett mintegy 200 kötet azt sejteti, hogy Wesselényi Kata valóban a 18. század egyik jelentős erdélyi női könyvgyűjtője volt.

Bethlen Zsuzsánna aztán a nagyanyjától, nagynénjétől örökölt könyveket saját szerzeményeivel gyarapítja. Élete végéig foglalkozik a könyvek gyűjtésével s ennek eredménye az 1200 kötetes magyar könyvtár.

A könyvtárában őrzött régi Bibliák nagyon sok bejegyzést tartalmaznak. Nem csoda ez, hiszen a Szentírás az a könyv, amely rendeltetésénél, azaz mindennapos használatánál fogva tulajdonosához egészen közel álló tárgy lesz, annyira, hogy szokássá válik személyes vonatkozású dolgok bejegyzése is a mindig kézügyben lévő bibliába. Bethlen Zsuzsánna könyvtárának Szentírás-gyűjteményét pontosan ezek a beírások teszik sajátossá és sok esetben forrásértékűvé.

A bibliák között két nagyon szép kötött példány van. Ugyanaz a kiadás mindkettő.[10] A díszesebb, gazdagon aranyozott erdélyi barokk kötésű, fém sarkokkal és kapcsokkal ellátott könyv kötéstábláján ez áll aranyozott betűkkel: *B. Weselényi Susana Kis Aszszony Anno 1745.* Rhédei Zsuzsánna ezt a

[10] *Szent Biblia...* Magyar Nyelvre Fordíttatott Károli Gaspar által. És mostan nyoltzadszor kis formában kibotsáttatott. Ultrajectumban W. Reers János által, 1737. (Jelzet: Tho-43 b; Tho-43 a)

bibliát tehát korán elhunyt Zsuzsánna lányának köttette, majd ennek halála után kisebbik lánya, Mária kapta. Az ő nevét a táblakötés fémkapcsára vésették fel. Wesselényi Mária maga is korán meghalt, s a családi ereklyének számító Szentírást az anya halálakor mindössze egy esztendős iktári Bethlen Zsuzsánna kapta. Féltve őrizte élete végéig a becses ajándékot. Halála után Teleki Sámuel kedvenc bibliája lett. Életének fontosabb eseményeit ennek előzéklapjára jegyezte fel. Teleki életrajzához szolgáltat ez a beírás becses adatokat.[11] A másik biblia Wesselényi Kata hagyatékából került Bethlen Zsuzsánna könyvtárába. A kevésbé díszes barna bőrkötésű kötet tábláján Wesselényi Kata neve és az 1751-es évszám olvasható. Mára már a kötés motívumai és fémdíszei megkoptak. Előzéklapján egy egész oldalas beírás olvasható.[12] Rhédei Zsuzsánna 1751 júliusában Kata lánya esküvője napján

[11] Teleki Sámuel beírása: „Én G. Teleki Sámuel születtem e Világra Gernyeszegen in Ao. 1739. d. 17. Novem. N. Édes Atyám holt meg Károly Várai Várban Ao. 1754. d. 5-a Sept. dellyesti XI és XII. ora között. N. Édes Anyám pedig annakelötte hat Esztendővel Czelnán Ao. 1748. d. 11. Dec. Szerda napra viradolag. – Edgyütt temettettenek el 1755-ben Gernyeszegen a Templomban. Ao. 1759. Öszszel Isten segedelmével indultam Academiakra, és 1763-ban d. 15. Dec. érkeztem vissza Hazámban szerencsésen. – Küköllő Vármegyei Fő Ispánnak installaltattam Ao. 1774. d. 6. Dec. Gálfalván. – Gubernialis Consiliariusnak introducaltattam Ao. 1777. d. Dec. N. Szebenben. – A Napok utánn. a mellyekben láttam sok gonoszt; jegyzettem-el magamnak örökös Házas Társul Groff Iktári Bethlen Susánnát G. Iktári Bethlen Domokos Urnak, első Feleségétől N. L. Baro Hadadi Wesselényi Maria Aszszonytól 1754-ben d. 29. Januárii Hadadban született egyetlen egy Leányát, Drágban Ao. 1768. d. 14. Novembr. Kitis Hittelis magamhoz el-köteleztem, Ao. 1769 d. 13. Novemb. Drágban. Egyben kelésünk volt, ugyan ottan minden pompa nélkül, Ao. 1770. die 19. Febr. Susanna napján. – Ao. 1771. d. 5. Sept. adta az Ur Isten Samuel fiamat. A. 1774. d. 14. April. elis vette Saromberkén. – Ao. 1772. d. 15. aug. Nyolczadik honapba lett idötlen Leánykám Sáromberkén. – Ao. 1773. d. 5. Sept. Midön a II. Josef R. Császár Erdélyben járt született Istennek áldásából kedves Domokos fiunk, Saromberkén. – Ao. 1774. d. 26. Sept. lett Mihály fiam; meg holt azon esztendöben 24. Decembris Saromberkén. – Ao. 1776. d. 26. febr. lett Josef fiam; de meg hala Josefis ugyan azon esztendöben d. 23. Aug. Sáromb. – Ao. 1777. d. 23. Nov. Született vigasztalásunkra Mária Leányunk, Sáromberkén. – Ao. 1780. d. 29. November. Hatodik honapban lett idötlen fiam Szebenben. – Ao. 1783. d. 24. Aug. midön a II. Jösef R. Császár Erdélyben másodszor járt, adta az Isten ingyen való irgalmasságából, második Samuel Kedves Fiunkat N. Szebenben. Áldassék Sz. Neve érette! – Ao. 1787. die 26. Februarii adta az irgalmas Isten Ujj áldását Házomba, midön Nagy Váradon reggeli hét Orakor Szerencsésen Született Ferencz fiam. Légyen kedves az Isten, és az emberek elött! Meg kereszeltetett más nap, N. Váradi Ref. Predikator Tiszt. Keresztesi Josef Ur által, a Szállásomon, mely ez elött Püspöki Residentia volt.

[12] „Rhedei Susanna Kedves Leányának,
Kit Szült Vesselényi Ferentz Hiv Párja(na)k,
És a' keresztségben nevezett Katának,
Könyveit ajánlja e' Szent Bibliának.
Mondván: Oh Méhemnek Szerelmes Gyümöltse!
Kit Öriztem eddig, hogy Világ Szümöltse!
Téged ne rutitson, söt Szivedet töltse

Kolozsváron írta be a verses szöveget. A húsz soros jókívánság arra enged következtetni, hogy írója a versírásban némi gyakorlattal rendelkezett. Ugyanaz a kötet még más bejegyzéseket is őriz. Wesselényi Kata férje, Rhédei Zsigmond írta be házasságkötésük dátumát, fiuk születésének, megkeresztelésének eseményeit. 1769 májusában pedig az akkor már özvegy Wesselényi Kata azt jegyezte fel, hogy egyetlen gyermeke, Ferenc a marosvásárhelyi református templomban konfirmált, s a hívek seregében felvette az úrvacsorát. A bejegyzésekben meghúzódó dátumok néhány olyan adatot szolgáltatnak, melyeket a Teleki, Bethlen, vagy Wesselényi családok némelyik tagjára vonatkozóan a családtörténeti kiadványokban hiába keresnénk.

A Marosvásárhelyen őrzött Bibliák tulajdonos-bejegyzései között talán a legértékesebb Apáczai Csere János saját kezű bejegyzése. Egy Zürichben, Christophorus Froschoverus nyomdájában 1539-ben készült nyolcad alakú biblia[13] kötéstáblájának belsejére írta Apáczai a nevét, a vásárlás helyét, idejét és a könyv árát: *Constat stif. 25. Joh. Ts. Apátz. Ao 1649 Maji 19. Ultrajecti.* A könyv másik bejegyzése (Ex libris Stephani Horti) arra utal, hogy Apáczaitól a biblia Horti István, a nagybányai Református Főiskola rektorának tulajdonába került. Ő korában jelentős bibliofil hírében állott, könyveit a Sárospatakról Gyulafehérvárra menekített kollégiumra hagyta. Majd amikor ezek a könyvek az iskola Marosvásárhelyre menekülésekor az itteni könyvtárba kerülnek, Horti könyveinek több más kötetével együtt az Apáczai kézjegyét őrző Szentírás is ide kerül.[14]

A Teleki Téka egy kiadástörténeti biblia-kuriózumot is őriz. Amsterdamban 1645-ben Janson nyomdájában jelent meg Károlyi bibliafordításának negyedik kiadása. Minthogy a holland tipográfus nem tudott magyarul, a szövegbe számos hiba került. Komáromi Gáspár György vállalkozott a kija-

---

A' kegyes Szüzeknek Szép tiszta Erköltse.
Im most Gróf Rhédei Sigmond Életének
Párjául Házambol adlak, hogy Szivének
Örömét neveljed, 's mint Fele Lelkének,
Töltsed Nyil veszszökkel Tegzét kéz Ivének.
Azért e' Tárháznak Menyböl szállott kintse,
Légyen te Sziveden kegyesség 'kilincse;
Konkolyát hogy Sátán abba bé ne hintse,
S' ne fogja Világnak vagy Testnek bilitse.
Söt az egy Jésusnak, ki e' könyvnek Vége,
Égjen Te szivedben mind végig Hüsége;
Férjednek hogy lehess drága Nyeresége,
Lelketeknek mig leszsz menyben Idvessége.

Kolosvár 20-dik Junij 1751

[13] *Biblia Sacra* Vtrivsqve Testamenti... opera D. Sebast. Mvnsteri... Tiguri apud Christophorvm Froschovervm, Anno 1539. (Jelzete: Bo-2772)

[14] Sebestyén Mihály: *Adalékok Apáczai Csere János könyvtárának rekonstruálásához.* MKsz 1991/4. 376–384.

vításukra. Érdekes módon fogott munkához. Az 1645-ös amsterdami kiadásnak egy példányába írta be a javításokat, kiegészítéseket, tehát a Komáromi beírásait őrző biblia a Leidenben 1718-ban megjelenő kiadás munkapéldányának tekinthető. Ez a kiadástörténeti értékkel bíró példány aztán a Teleki Tékába került.[15] Hogy hogyan, arról a biblia előzéklapján lévő beírás tájékoztat: „Ezen Szent Biblia Néhai Boldog emlékezetű Csipkés Comaromi Györgyé lévén az midőn az Új és Ó Testamentom könyveit újra ki adatni szándékozott volna, azoknak Czikkelyeit az belől foglalt és maga kezével írott változásokkal igyekezett az eredeti Nyelv valóságos értelméhez alkalmaztatni. Ezen Bibliát azért méltán lehet a Comaromi ama eredeti Fordításnak nevezni, mely is Néhai Koji Comaromi Sára által az Losontzi Gyurky Familiára által jövén Nagy Méltóságú Grof Széki Teleky Samuel Ur ő Excellentiája közhaszonra szánt Könyv Tárában bényujtatott Gyürki István által".

Komáromi fordítását a szakirodalom rendkívül alapos, jó munkának tartja. Az eredeti héber szöveggel veti össze a Károlyi-féle fordítást. Ezt annyira figyelembe vette, hogy pontosan egy előbbi magyar fordításba írta be észrevételét. A Teleki Tékában őrzött munkapéldány azért is érdekes, mert a fejezetek végére Komáromi feljegyzi a javítások befejezésének dátumát.[16] Ezeknek az adatoknak a segítségével jól nyomon követhető a munka menete.

A Komáromi fordításában megjelenő új Szentírás sorsa rendkívül hányatott volt. Már a kinyomtatás is sokat késett, hiszen Komáromi halála után egy évvel fogadta el a margittai zsinat a fordítást. Debrecen városa vállalta magára a kiadás költségeit. De a korszak történelmi eseményei, a törökök kiűzése, kuruc mozgalom és sok más világi dolog késleltették a biblia kinyomtatását. Végül is csak 1718-ban Leidenben készült el Komáromi bibliája.[17] A bonyodalmak még csak ezután kezdődtek. A 4400 példányból 2915 darabot Lengyelországon keresztül indítottak Debrecen felé. A szepesi kamara az egri érsek vádjai alapján, hogy tudniillik nem szabályos úton történik a szállítás, lefoglalta a példányokat. A szállítmányból 31 biblia menekült meg. Ezután került sor a fordítás ellenőrzésére. A jezsuita cenzorok véleménye az volt, hogy Komáromi fordítása sem a katolikus, sem a Károlyi fordítással

---

[15] *Szent Biblia...* Magyar nyelvre fordítatott Caroli Gáspár által. És mostan Negyedszer, a francia nótákra Molnár Albertol rendelt Soltár Könyvei... kibotsátatott a Belgiomi Akadémiákban tanuló Magyaroknak forgolódások által Amstelodámban. Jansonius János költségével 1645 esztendöben. (Csonka példány, hiányzik a címlap.) (Jelzete: To-7 a/2)

[16] Az Ótestamentum végén lévő beírás: „Tied legyen Jahova én Istenem az dícséret. 1654. 5. Januar Debrecini."; Jób Könyvének végén: „1654. 18. Febr."; Zsoltárok végén: „1657. 10. Feb."; Példabeszédek végén: „1657."; Az Újtestamentum végén: „1668. 22. Szept. vége."

[17] *Magyar Biblia...* Mellyet A' Sidó, Chaldeai és Görög nyelvekből Magyar nyelvre fordított és minden rész közönséges Summáját és részeit meg-mutató marginalis jegyzésekkel meg-világosított Comáromi C. György S. I. M. D. és D. P. 1685 esztendőben. A címlapot állítólag 1685-ben készítették el. Ezért szerepel ez az évszám és nem a nyomdai munkálatok befejezésének éve (az 1718-as évszám.) Vö.: Harsányi István: *A magyar Biblia.* Bp., 1927. 75.

nem egyezik. Ezért nem egyeznek bele a bibliák továbbszállításába. A lefoglalt példányokat egy darabig Kassán, majd Egerben őriztették. A mostoha raktározási körülmények miatt a példányok nagy része tönkrement, a megmaradtakat pedig 1754-ben az egri püspöki palota udvarán égették el.[18] A Hollandiában maradt példányok közül is a hét évtizedes hányódás alatt sok pusztult el. A megmaradt bibliákat csak II. József Türelmi Rendelete után kapta meg Debrecen városa, amelyik addig már annyit költött erre a kiadásra, hogy azzal akár egy egész utcasort is meg lehetett volna vásárolni.[19]

Rendkívül érdekes, hogy ebből a „gályarab" sorsú bibliából hat példányt is őriz a marosvásárhelyi könyvtár.[20] Négy darab a Teleki könyvtárban van, közülük három Bethlen Zsuzsánna gyűjteményében. Az egyikbe ő maga írta be, hogy hogyan és mikor szerezte: „Ezen Bibliát szerzettem Debreczenbe azon nyomtatványok közzül melyek arestaltatanak volt Lengyel országba Krakkoban, mig ez elöt közel Száz Esztendövel, és mostan ez elött két vagy három Esztendövel az Ur Istennek akaratyából csudálatoson ki szabadulván, már most vagynak az Debreczeni Ekklésia kezében minthogy azon Ekklesia költségével nyomtatadtanak is ki" – jegyezte fel a jól tájékozott könyvgyűjtő asszony 1794-ben.

Szándékosan hagytam utoljára a Marosvásárhelyen őrzött bibliák legjelentősebbikét, minthogy valamivel részletesebb bemutatást igényel. Egy 14. század közepe táján készült kódexről van szó. De a hártyakódex nemcsak régisége miatt értékes, hanem mindenek előtt a benne található beírások miatt. A 15. század első negyedéből való magyar nyelvű beírás – 7 sor szöveg és 11 glosszaszerű szó – a *hatodik magyar nyelvemlékünk,* a szakirodalomban *a Marosvásárhelyi Sorok és Marosvásárhelyi Glosszák* néven számon tartott írás-emlék.

Mindenekelőtt szóljunk néhány szót a nyelvemléket hordozó anyakódexről.[21] A latin nyelvű Ó- és Újtestamentumot tartalmazó nyolcadrét alakú kézirat 1860-ban került a marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtárába. Erről a kollégium egykori tanárának és könyvtárosának, Koncz Józsefnek a kódex előzéklapjára írott bejegyzése tájékoztat: „E ritka példány Erdőszentgyörgyön a Rhédei-, most Würtemberg-könyvtárból került az ott lévő kereskedő lomtárába. Ott meglátván megvettem és adtam a marosvásárhelyi ev. ref. tanoda könyvtárának 1860-ban. Koncz m.p." Úgy látszik nemcsak a könyveknek, hanem a nyelvemlékeknek is megvan a maguk sorsa, bár amikor Koncz az erdőszentgyörgyi szatócstól megvette a kézírásos bibliát, még nem tudta, hogy ezzel a hatodik magyar nyelvemléket is megmentette a pusztulástól.

---

[18] Harsányi István *i. m.* 75.

[19] Bottyán János: *A magyar Biblia évszázadai.* Bp., 1982. 75.

[20] Jelzetük: 03433; Bo-22541; To-7 a/1; Tho-42 a; Tho-42 b; Tho-44;

[21] Jelzete: MS (Bolyai) 365

A kollégiumi könyvtárba kerülésekor a kódex elég rossz állapotban lehetett. A fél évezredes hányódás alatt első levelei leszakadtak, s néhány lapot talán erőszakkal téptek ki. Ma összesen 9 lap hiányzik a Bibliából. A kézirat tehát 433 beírt és egy üres levelet tartalmaz. 322 lapon az Ótestamentum, 83 lapon az Újtestamentum szövege található, 28 levél pedig mutatókat tartalmaz. A kódexet két ízben is újrakötötték. Az eredeti kötésről ma már nem alkothatunk magunknak képet, de minden bizonnyal a szöveg leírását követően hamar sor került a bekötésre, egyébként az őrszó nélküli pergamenlapok rendjét nem lehetett volna megőrizni. A kódex újrakötésekor a lapokat körülvághatták, ezzel magyarázható a 204. és 205. lapokon lévő nyelvemlék szövegének csonkulása. Amikor a második kötés is megrongálódott, a fasciculusokat tűvel átlyukasztva erősítették a bordákhoz. Ezért volt szükség a kódex újabb átkötésére, melyet 1956-ban Marosvásárhelyen végeztek el. Ma tehát az 1300-as évek derekáról származó kézzel írott bibliát viszonylag jó állapotban őrzi a Teleki–Bolyai könyvtár.

A kódex felfedezése és megmentése kétségtelenül Koncz József érdeme. Ezért, miután Farczádi Elek – a Bolyai Könyvtár akkori igazgatója – jóvoltából az érdeklődés a kódexben található magyar szövegemlékre irányult, jogosan döntött úgy Farczádi és a nyelvemlék vizsgálatát végző Szabó T. Attila, hogy *Koncz-kódexnek* nevezik el a nyelvemléket hordozó anya-kódexet.

1956 után sor került a kódex és a magyar nyelvű beírás alapos vizsgálatára. Olyan szakemberek véleményét kérték ki mint Kelemen Lajos, Jakó Zsigmond, Bárczi Géza, Benkő Loránd, Szabó Dénes és Imre Samu. Több kisebb közlemény után került sor a részletesebb feldolgozásra. Farczády Elek és Szabó T. Attila két kiadványban tette közzé a vizsgálódások eredményeit.[22] A második tanulmány kiadására azért került sor, mert Bárczi Géza véleménye szerint a marosvásárhelyi nyelvemlék nem az eredetileg ötödiknek tartott, hanem a *hatodik,* és jól kitölti azt a szinte nyolc évtizedes hézagot, amely a Jókai-kódex és a 15. századi nagyobb terjedelmű szövegemlékek között létezik.

A szakembereknek a vitás nyelvtörténeti kérdésekhez fűzött észrevételeit is figyelembe véve, az 1973-as kiadás tehát összegezi a kódex és nyelvemlék vizsgálatának eredményeit.

A kéziratos biblia tehát a 14. század közepén vagy második felében készülhetett. Elejétől végig egy kéz írása. Az egyenletes gót minuszkulával írott szöveg 50-50 soros két hasábra tagolódik. A pontos sorvezetést vékony ólommal húzott vonalak biztosították. A fejezetek kezdetét pirossal és kékkel színezett nagybetűk jelzik. Az Ó- és Újtestamentum könyveinek kezdetét na-

---

[22] *A Marosvásárhelyi Sorok.* Közzéteszi Farczády Elek és Szabó T. Attila. Bukarest, 1957.; *A Marosvásárhelyi Sorok és a Marosvásárhelyi Glosszák.* Bevezetéssel, jegyzetekkel közzéteszi Farczády Elek és Szabó T. Attila. Bukarest, 1973.

gyon gondosan rajzolt betűkkel emelték ki. Egészen művészi formát adott az ismeretlen leíró a hosszú szárú betűknek. Az I és P betűk például a Példabeszédek Könyve elején a kódex legdíszesebb iniciáléi.

A kódex 17. század előtti történetére nézve nincsenek adatok. A hártyalapok készítésének helyét nincs lehetőség megállapítani, a korábbi tulajdonosi bejegyzések talán az eredeti kötéssel együtt semmisültek meg. Szabó T. Attila véleménye szerint abból sem lehet egyháztörténeti következtetéseket levonni, tehát esetleg a kódex keletkezési helyére vonatkozó feltevéseket megkockáztatni, hogy a biblia szövegéből a Dávid Zsoltárai hiányoznak. Ilyen körülmények között pusztán két 17. századi possessor-bejegyzéssel kell megelégednünk. Az egyik: *18. Januar. 1638. Accepit a Gener(oso) D(omi)no Gerlestei Gab(riele) P. Gaspar.* A másik beírás egy fakóvörös tintával, újkori gót betűkkel beírt név: *Karolus Magnus Liemborg.* Benkő Loránd szerint Gerlestei Gábor neve a Temes, később Krassó megyei Gerlistye településsel hozható összefüggésbe, tehát a tulajdonos egy délvidéki birtokos család tagja lehetett. A Karolus Magnus Liemborg bejegyzés talán arra utal, hogy a kódex szász közvetítéssel került Erdőszentgyörgyre. Szabó T. Attila úgy vélekedik, hogy a bibliát a töröktől veszélyeztetett Délvidékről menekíthették Erdély felé. Természetesen hasznos lenne, ha a kódex keletkezési helyére, továbbvándorlására kézzelfoghatóbb adatok állnának rendelkezésünkre, mert akkor esetleg a nyelvemlék keletkezési helyét is könnyebben lehetne definiálni. Ilyen adatok hiányában a nyelvemlékkel foglalkozó szakemberek elsősorban írás-, helyesírás- és nyelvtörténeti vizsgálódások eredményeivel gyarapították nyelvemlék-irodalmunkat.

Farczádi Elek végezte el a nyelvemlék leírását és szövegkritikai elemzését. Összevetve a magyar kurzív betűs írást a biblia latin szövegével megállapította, hogy a fordítás a Királyok II. Könyve (Liber Regum) 17. fejezete 8–10 versének tartalmi összefoglalása. Nem szó szerinti fordításról van szó, hiszen a latin szöveg tíz sora a kódexbeli fordításban hét és fél sorra zsugorodik.

A nyelvtörténeti vizsgálatok eredményeit Szabó T. Attila kolozsvári tudós összegezte. A szövegemlék 44 szava, 11 glosszaszerű szóval, tehát összesen 55 magyar szó minden bizonnyal az 1410-es évek táján került a kódexbe. Ezek között egy (titház) először a marosvásárhelyi glosszák között fordul elő, másik három szó (midőn, mellől, teszen) esetében pedig a szakemberek ezeknek a szavaknak korábbi előfordulásával nem találkoztak egyetlen nyelvemlék-szókészleti nyilvántartásban sem. Az egyetlen vagy először előfordulású szavak mellett a többi 50 szó esetében is olyan következtetések levonására kerülhetett sor, melyek szótörténeti problémák eldöntésében segíthetnek. Ebben látja Szabó T. Attila a nem túl nagy, de mindenképpen számottevő nyelvemlék jelentőségét.

A hatodik magyar nyelvemlékünket hordozó, lassan hat és fél évszázados Koncz-kódex egy hozzáértő könyvtáros ébersége folytán menekült meg a pusztulástól. Jó lenne végre fakszimile kiadásban közkinccsé tenni.

A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai könyvtár félezer kötetes régi Szentírás-gyűjteményéből csak néhány példát ragadtunk ki annak illusztrálására, hogy ezekbe a hagyományos könyvállományokat őrző régi könyvtárakba az évszázadok során milyen sokféle öreg biblia került be. Vannak itt példányok, melyek az európai nyomdászat értékes termékei, mások meg a magyar könyvtermelés évszázados emlékei. Van olyan példány, mely biblia-kiadástörténeti kuriózum vagy amelyik a benne található tulajdonos-bejegyzés miatt vált művelődéstörténetünk figyelmet érdemlő információ-hordozójává. A nyelvemléket őrző biblia-kódex jelentősége pedig jóval túlnőtte a marosvásárhelyi könyvesház falait.

Szelestei N. László *(Budapest)*

Magyarországi diákok a bécsi jezsuita gimnáziumban 1578-ban (Rekreációs diárium töredéke)

A tridenti zsinat határozatainak szellemében megújuló katolicizmus, a 16. század végétől erőteljessé váló rekatolizáció Magyarországon is a jezsuita rend jelentős közreműködésével történt. Az utóbbi évtizedekben, elsősorban Lukács László alapvető forráskiadványaira támaszkodva megnőtt a kutatók érdeklődése a téma iránt.[1] Bár Magyarországon a jezsuiták az első évtizedekben csak nehézségek közt és többszöri próbálkozás után lelhettek otthonra, bécsi 1551. évi megtelepedésük és az onnan kiinduló missziók kezdettől fogva éreztették hatásukat. Bécsben 1555-ben már az elemi iskolától kezdve hat osztályban tanítottak, a diákok közt ekkor is voltak magyarországiak. 1565-ben nyolcosztályossá vált a gimnázium, a tanulók létszáma meghaladta a 400-at.[2] A jezsuita központ által jól kiválasztott birodalmi főváros, Bécs a maga nyelvi tarkaságával és az uralkodóház hathatós támogatásával a protestáns és török területek misszionálásához alkalmas kiindulóponttá vált.

A 16. század közepe előtt a protestáns rendek ösztönzésére Bécsben nemesi gyerekek számára tartományi iskolát hoztak létre. 1565-ben az uralkodó ennek ellensúlyozására indított nemesi kollégiumot és tartományi iskolát (adeliges Kollegium und Landschule). A négyosztályos iskolában Melanchthon nyelvkönyvét használták. Benne szegényebb magyarországi nemesi családok és végvári tisztek fiai is helyet kaptak – ám ez az iskola is egyre inkább a rekatolizáció eszközévé vált. Gecsényi Lajos az iskola elszámolásainak adóslistáiból 42 magyarországi tanuló nevét azonosította 1568–1592 közöttről, s egyúttal felhívta a figyelmet arra, hogy magyarországiak külföldi

---

[1] Monumenta Antiquae Hungariae (= MAH), I–IV. 1550–1580, 1581–1586, 1587–1592, 1592–1600. Ed. Ladislaus Lukács. Romae, 1969–1987. – Monumenta Paedagogica Societatis Iesu (= MPS), I–V. Romae, 1965–1988. – *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae Societatis Iesu*, I. 1551–1600. Coll. et. ed. Ladislaus Lukács. Romae, 1978. – Balázs Mihály–Monok István: *Pápai szemináriumok magyarországi alumnusai.* Adalék a jezsuita iskoláztatás kezdeteihez. Szeged, 1990. (Peregrinatio Hungarorum, 7.) – Bitskey István: *A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés.* Doktori értekezés, 1990. Kézirat. (Országos Széchényi Könyvtár, Diss. 509.)

[2] Cf. Hübl, Albert: *Die Schulen, V. Der Unterricht der Jesuiten.* In: *Geschichter der Stadt Wien.* Hrsg. vom Altertumverein zu Wien. Red. von Anton Mayer. Wien, 1914. 400–437. I. h. 405–406. – Duhr, Bernhard: *Die Geschichte der Jesuiten in den Lämdern deutscher Zunge.* I. Freiburg, 1907. – A jezsuiták iskoláinak kialakulásáról, az azokban folyó oktatási és nevelési tevékenységről I. Schröteler, Josef: *Die Erziehung in den Jesuiteninternaten des 16. Jahrhunderts.* Freiburg, 1940.

iskolázásában nemcsak egyetemek játszottak szerepet, hanem az annál alsóbb fokú iskolák is.[3] Országon belül, vagy néha külföldön az utóbbiakban alakul ki az ifjak jelleme, s itt szerezték meg ismereteik nagyobb részét.

A bécsi jezsuita gimnáziumban kezdettől fogva voltak magyarországi diákok. Egy részük, főleg a központi hivatalokban dolgozók gyermekei, otthon lakhatott, más részüket magánházaknál vagy a jezsuita kollégium által irányított konviktusban helyezték el. Magánlevelezésekből néhány tanulót már a 16. századból is név szerint ismertünk. Most egy olyan forrás került a kezünkbe, amely 1578 tavaszáról húsznál több magyarországi diák megnevezését teszi lehetővé.

A Zichy család levéltárában fennmaradt egy rekreációs diárium töredéke, amelyet a jezsuiták bécsi gimnáziumában tanuló magyarországi ifjú írt 1578. május 1. és június 5. közt.[4] A latin nyelvű, nyolcadrét alakú kézirat tisztázat, másolat.[5] Benne a poétikai vagy retorikai osztályba járó szerző (akit név szerint megnevezni nem tudunk) iskolai tanuláson kívüli eseményekről számol be. Nem világos, milyen céllal: talán szülője vagy patrónusa számára.

A napló tartalma változatos. Jellemzője, hogy mindig megnevezi társait és gyakran a jelen lévő vagy engedélyt adó jezsuita atyát. Legtöbbet a rekreációs alkalmakkal (hadi játék leírása, gúlaépítések, a nemrég alapított kongregáció), sétákkal, kimenőkön véghezvitt csínytevésekkel (Duna-parti madárfészkek kifosztása, kígyók stb., csónakázás, ivászat – néha lerészegülésig.) Előfordul benne levélírás és -kapás, vásárlások, egy-egy szülő, s vele hazai élelem érkezése, magyar urakkal történő találkozások és tárgyalások említése. Egy alkalommal azt is megmondja, hogy a diákok számára tartott heti rekreációra több mint 500 diák sorakozott fel. A jezsuitáknál és Bécsben másutt látott egyházi és világi események közül is rögzít jónéhányat a diárium: bérmálást, úrnapi körmeneteket, népviseletbe öltözött asszonyokat. Az érdekességek leírása közül egyet idézünk: Május 9-én Horváth Kristófnál volt ebéden szerzőnk. „Ebéd közben egy nő érkezett, akinek zenéjétől mindnyájan felvidultak. A nőt ugráló és különféle mutatványokat végző kutya kísérte. Ugyanott egy meglehetősen koros magyar férfi előugorva nem tudta magát megtartóztatni a tánctól, amelyet a katonák táncának mondanak." Ritkán szól a tanulással kapcsolatos dologról, akkor is inkább csínytevésekről.

Bár sok iskolatörténeti adatra, érdekességre kitérhetnénk, most csak a diáriumban említett, a bécsi jezsuita gimnáziumban tanuló magyarországi diákokat vesszük szemügyre.

A szerző poétikai vagy retorikai osztályba járt. Június 4-én Justinust kezdte tanulmányozni, ezt a jezsuita tantervek szerint ezen osztályok vala-

---

[3] Gecsényi Lajos: *Magyar diákok a bécsi tartományi iskolában a 16. század második felében.* Történelmi Szemle, 1992. 95–106.

[4] Magyar Országos Levéltár (= MOL), P 707, Fasc. 285. et B. Nr. 2. ff. 21–28.

[5] A kézirat áthúzott részeiből ez egyértelműen megállapítható.

melyikében olvastatták.[6] Konviktusban lakott.[7] Május 3-án, mivel diktátumát Alaghy Ferencnek odaadta, elmulasztotta az órát. 30-án és 31-én Szaniczky János helyett írt verseket. A május 19-i bérmáláson Zeleméri Miklóst és Pente-Török Istvánt ő vezette a püspök elé. Szülei még élnek. Május 22-én Csáky Gergely Padovából címzett levelét kapta meg.

A diáriumot író diák személyére az előforduló eseményekből és nevekből próbáltunk következtetni. Számba vettük azokat is, akikről tudjuk, hogy ekkortájt a bécsi jezsuitáknál tanultak, ám a naplóban név szerint nem szerepelnek, azaz az egyes szám első személy mögött rejtőzhetnek. *Draskovich Mátyás*[8] a szerző által gyakran emlegetett Alaghy Ferencet segítette tanulásában.[9] Istvánffy Miklós és Draskovich György győri püspök unokaöccsei, *Draskovich János* és *Péter* is a jezsuiták gimnáziumát látogatták. *Telegdy Mihály fia,*[10] vagy *Uzsali Miklós* (Horváth Gáspár sógora),[11] esetleg mások is szóba jöhetnek. A kézírással való összevetés nem szolgál biztos támpontul, ugyanis a tévesztésekből teljesen egyértelmű, hogy a kezünkbe került szöveg másolat, s nem biztos, hogy a szerző sajátkezű írása.

Néhány, naplónkban is említett diákról találtunk levéltári és szakirodalmi adatokat. Néha biztonsággal következtethetünk a szakirodalomban és a diáriumban emlegetett név azonosságára, másutt nem.

*Alaghy Ferenc*et Melith István, a szepesi kamara prefektusa taníttatta. A diárium szerint 1578. május 11-én szállást változtatott, ezért nem ment iskolába. Néhány 1580–1581-ben patrónusához írott levele fennmaradt.[12] 1581 nyarán kérte Melithtől, engedje meg neki, hogy externista lehessen. Ősszel azt remélte, hogy a grammatikai osztályból előre léphet. Egyik levelét a szintén diák Bay Istvánt meglátogató Bay Mihállyal küldte. 1580-ig Draskovich Mátyás segítette tanulmányaiban, aztán pedig Szuhay István magyarázta neki magyarul a nehezebb leckéket. Alaghy későbbi életét, báróságra jutását

---

[6] A 16. századi jezsuita tantervek szerint Justinust a retorikai vagy a poétikai (humanitás) osztályban olvasták. Vö. *Ratio Studiorum et Institutiones Scholasticae S. J. per Germaniam olim vigentes.* Collectae a G. M. Pachtler. Tom. I. 1541–1599. Berlin, 1887. (Monumenta Germaniae Paedagogica, II.) 209, 318.

[7] Ez a szövegből egyértelműen kiderül, pl. május 27-én kifejezetten említi. A diákok egy része nem konviktusban lakott. A kollégium melletti konviktusban ez idő tájt 150 diák számára volt hely.

[8] Balázs Mihály–Monok István: *i. m.* 34. szerint 1577–1584 közt tanult itt.

[9] Draskovich Mátyás és Szuhay István levelei Melith Istvánnak, Bécs, 1580. júl. 6. és 1581. aug. 4. = MOL, P 707, 515. 81. NB. nr. 2338, 2681. és Alaghy levele uo. nr. 2236.

[10] Alaghy levele, 1581. júl. 12. (MOL, P 707, 515. 81. NB. nr. 2235), Szuhayné (Uo. nr. 2681).

[11] L. Horváth Gáspárnál.

[12] MOL, P 707, 515. 81. NB. nr. 2233–2237.

nemrég Szabó András követte nyomon.[13] Egyébként Alaghy Ferenc Várday Ferenc erdélyi püspök unokaöccse volt.

*Baróti Gáspár*ról, *Bika Ferenc*ről, *Chorba János*ról, *Károlyi László*ról, *Pásztói István*ról, *Sibak János*ról és *Pente-Török István*ról[14] olyan naplón kívüli adatot, amelyből érdemleges következtetést vonhatnánk le, nem találtunk.

Bay István 1584-től győri kanonok lett.[15] *Bejczy Benedek*et, akinek diákéveiből ismerjük Istvánffy Miklóst dicsőítő versét,[16] 1586-ban egri nagyprépostá nevezték ki († 1589).[17] *Horváth Gáspár* tulajdonába került hozomány révén az 1567 szeptemberében feloszlatott nagyszombati jezsuita kollégium kertjének egyik fele, mégpedig az Uzsali családba való benősülése révén.[18] Sógora, Uzsali Miklós 1579–1580-ban tanult Rómában a Collegium Germanicum et Hungaricumban.[19] *Kuchilich Mihály* Kuchilich Péter aradi prépost (1553–1580)[20] rokonságához tartozott. *Naprágy Demeter* 1586-ban lett kanonok, 1596-ban erdélyi, 1607-ben váci és győri püspök, 1608-ban kalocsai érsek. Őt Telegdi Miklós pécsi püspök pártfogolta, több levele ismert,[21] a lengyel király előtt 1595-ben beszédet mondott.[22] Könyvei a győri Egyházmegyei Könyvtárban ma is tanulmányozhatók.[23] *Révay István* valószínűleg azonos a későbbi szatmári kapitánnyal (1557–1598),[24] *Sárvári János* pedig a tanulmányait 1589–1594-ben a római Collegium Germanicum et Hungaricumban esztergomi egyházmegyésként folytató személlyel.[25] *Somo-*

---

[13] Szabó András: *Alaghy Ferenc és Menyhért, Pácin birtokosai (1590–1631).* Széphalom, 7. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, Sátoraljaújhely, 1995. 11–16. A cikkben a szerző idézi a Melith Istvánhoz a bécsi jezsuita kollégiumból írott leveleket.

[14] Esetleg arról a Török Istvánról van szó, aki számára 1586-ban Melith Istvántól kért segítséget Draskovich György érsek. Vö.: MOL, P 707, 515. 81. NB. nr. 2234.

[15] Bedy Vince: *A győri székeskáptalan története.* Győr, 1938. 389.

[16] *Panegyris in laudem Nicolai Istvánffy.* Bécs, 1582. (RMK III 5422)

[17] Kovács Béla: *Az egri egyházmegye története 1596-ig.* Eger, 1987. 33.; Szabó János Győző: *Az egyház és az ellenreformáció Egerben, 1553–1595.* Az Egri Múzeum Évkönyve, XV, Eger, 1977. 118.

[18] MAH, I. 362., Péteri János: *Az első jezsuiták Magyarországon (1561–1567).* Róma, 1963. 321.

[19] Bitskey István: *i. m.* (1. j.) (A névsorban.)

[20] Vö. Juhász Kálmán: *Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében.* Bp., 1926. 96.

[21] Leveleiből megjelent néhány *Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből (1566–1623).* Sajtó alá rend. Jankovics József. Bp.–Szeged, 1981. 119–150. (Rimay Jánossal is levelezett!)

[22] Hungariae periclitantis legatorum.. ad.... Sigismundum tertium...oratio. Sok kiadása ismert, latinul, csehül, lengyelül. Kolozsvári latin nyelvű 1595. évi kiadása: RMNY 762.

[23] Vö. Vásárhelyi Judit: *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai,* I–IV. I. *Náprági Demeter könyvtára.* Magyar Könyvszemle, 1980. 117–130.

[24] Nagy Iván: *Magyarország családai,* 9. kötet. Pest, 186. 694, 702.

[25] Bitskey *i. m.* (1. j.) (A névsorban.)

gyi István latin nyelvű versében a Corpus Juris Hungaricit kiadó Telegdi Miklóst és Mossóczi Zakariást magasztalta.[26] Belőle királyi ügyigazgató lett, 1605-ben Illésházy István felakasztatta.[27] *Szaniczky János*, aki helyett naplóírónk verseket írt, 1585–1588 közt zágrábi egyházmegyésként tanult Rómában a Collegium Germanicum et Hungaricumban.[28] *Szokoly Miklós* szintén követ volt 1595-ben a lengyel királynál, megjelent az ekkorra írott verse.[29] Neki ajánlott verset[30] és később a jezsuitáknál általa taníttatott diák neki írott levelét is ismerjük.[31] Néhány levele nyomtatásban is olvasható.[32] Anyai ágon a Várdayakkal rokon, felesége a költőnő Telegdy Kata lett. Rimay János a Balassi Bálint költészetét értékelő Pallas magyar ivadékai közt emlegeti. (Istvánffy Miklóst is!)[33] *Szuhay István* (1551–1607) teológiai tanulmányait is Bécsben végezte. 1581 nyarán a bécsi jezsuita konviktusból Melith Istvánnak írt levele szerint Alaghy Ferencet segítette tanulmányaiban, akit Telegdy Mihály szintén a bécsi jezsuitáknál tanuló fiával együtt a császári udvarba beajánlotta.[34] Szuhay 1585-től esztergomi kanonok. 1593-tól váci püspök és királyi kamaraigazgató, 1600-tól egri püspök lett. Saját művét és később neki ajánlottakat tart számon a szakirodalom.[35] Könyvei szétszóródtak, több magyarországi könyvtárban is található belőlük. Egy *Újlaki* nevű tanuló valószínűleg Újlaki János ekkori váci püspöknek, a magyar kamara prefektusának rokonságából került ki. *Zeleméri Miklós* apja katona, nagybátyja esztergomi főispán volt.[36]

Nem ejtettünk szót egy keresztnév nélküli *Forgách*ról. A gímesi és gácsi ágból is tanulhatott ekkor ifjú a jezsuitáknál, esetleg a későbbi nádorról, Zsigmondról, vagy testvéréről, Ferencről, a majdani esztergomi érsekről van szó.

Előfordulhat, hogy a tanulók közt olyan is akad, aki protestáns volt, maradt, vagy esetleg később azzá vált. A diáriumban emlegetett filozófiatanár,

---

[26] A jog és a két említett személy dicséretét tartalmazó terjedelmes elégia a nagyszombati 1584. évi kiadás végén jelent meg. (RMNY 549)

[27] Nagy Iván: *i. m.* 10. kötet. Pest, 1863. 285.

[28] Bitskey István: *i. m.* (1. j.) (A névsorban.)

[29] A 22. sz. jegyzetben említett műben.

[30] Forró Pál latin verse Krakkóban jelent meg (RMK III 856).

[31] Lipcsey Péter, a gráci jezsuitáknál grammatikai osztályba járó diák hasonló hangnemű levéllel ostromolta Grácból patrónusát, Szokoly Miklóst, mint korábban Alaghy Ferenc Melith István. (= MOL, P 707, 536. cs. Fasc. 81. NB. nr. 9365.)

[32] *Literátor-politikusok levelei... i. m.* (21. j.)

[33] *Rimay János Írásai.* Összeáll. Ács Pál. Bp., 1992. 14.

[34] MOL, P 707, 515. 81. NB. nr. 2681.

[35] Saját mű a bécsi Szűz Mária és Szent Borbála Társaság nevében mint filozófiát tanuló (Bécs, 1581): RMK III 703. Neki ajánlottak: Velich Gáspáré (Bécs, 1600, RMK III 942), Szentkereszti Jakabéi (Olmütz, 1602–1603, RMK III 994, 1002).

[36] Nagy Iván: *i. m.* (24. j.) 12. kötet. Pest, 1865. 347.

Christian Francken egy év múlva kilépve a jezsuitáktól, unitáriussá vált. 1591-ben újra katolizált. Az egykori diák, Szokoly Miklós kisvárdai udvarában is vendégeskedett.[37] A jezsuiták éves beszámolói persze a rekatolizálókat emlegetik fel inkább. 1582-ben például két magyarországi (a beszámolóban meg nem nevezett) protestáns prédikátor is katolizált.[38]

A napló keletkezésének évében a korábban szintén a jezsuitáknál nevelkedett egri püspök, Radéczi István támogatásával Leleszi János jezsuita atya Egerbe ment,[39] Arator (Szántó) István pedig római magyar gyóntatóként szorgoskodott magyarországiak számára létesítendő szeminárium felállításán.[40] A diárium egyiküket sem említi. Leggyakrabban Bartholomaeus Villarius atya neve kerül elő, aki ekkor a konviktus prefektus volt. Ő osztotta ki az ez évi úrnapi dialógus szerepeit. Szerzőnk a dialógus „címéül" a de translatione archaet adja meg, a rend hivatalos évi jelentésében ez a de manna megjelöléssel[41] azonos előadást takar. Név szerint szerepel még Johannes [Aschermann?] magiszter; Jacobus [Gordonus] atya mint gyóntató; Christianus [Numitius?]; [Johannes] Zedel [Zedl?]; Petrus [Busaeus] és a filozófiatanár [Christianus Francken].[42]

Naplóírónk gyakran találkozott a Pozsonyból Bécsbe tárgyalni érkezett Horváth Kristóffal (május 5–10.) és az Ernő főherceg szolgálatában álló Joó Jánossal.[43] Talán Horváth Kristóf rokona (fia?) az a Horváth Gáspár, akit naplónk diákként említ. A Joó család Balázs nevű tagja 1585–1590 közt Rómában a Collegium Germanicum et Hungaricumban tanult.[44] A diárium keletkezése után egy évtizeddel, 1588–1589-ben a diákok közül Bay István, Horváth Gáspár, Kuchilich Mihály és Szuhay István Győrben bejegyeztek az ott tartózkodó német Johann Wolf (katolikus, jezsuitabarát környezetben csak ritkán forduló) album amicorumába.[45]

A diáriumban felsorolt nevekkel igyekeztünk ráirányítani a figyelmet arra, hogy tárgyalt korszakunkban, a 16. század második felében (de talán más-

---

[37] *Új magyar irodalmi lexikon.* Főszerk. Péter László. 3. köt. Bp., 1994. 2062. (Horváth Iván: *Telegdy Kata*)

[38] Litterae annuae, 1582. (Kézirata Pannonhalmán, Főapátsági Könyvtár, 118 G 13. p. 31.)

[39] Szabó János Győző: *i. m.* (17. j.) 123.

[40] Szántó István ez irányú tevékenységéről l. a MAH I. kötetét.

[41] Litterae annuae, 1578. (Kézirata Pannonhalmán, Főapátsági Könyvtár, 118 G 13. p. 24.)

[42] A nevek kiegészítésénél a Lukács László által kiadott *Catalogi...* (1. j.) 1577. és 1582. év bécsi névsorát használunk. Christian Francken kalandos életútjáról l. *Új magyar irodalmi lexikon.* Főszerk. Péter László. I. kötet 1994. 620. (Pirnát Antal)

[43] Nagy Iván: *i. m.* (24. j.) 5. kötet. Pest, 1850. 349.

[44] Bitskey István: *i. m.* (1. j.) (A névsorban.)

[45] Katona Tünde: *Az album amicorum kultusza.* (Német–magyar művelődéstörténeti kapcsolatok a weimari gyűjtemény tükrében). Kéziratos PhD értekezés. Szeged, 1996. Johann Wolf albumának bejegyzői: 143–146.

kor is!) a közeli Bécs nemcsak egyetemével játszott szerepet magyarországiak iskolázásában, hanem alsóbb iskoláival is. Gecsényi Lajos bécsi tartományi iskolából felsorolt diáknévsora után a 16. század második feléből a jezsuiták gimnáziumában újabb korabeli bécsi iskolát ismerhettünk meg, amelyben jelentős számú magyarországi diák tanult. A jezsuiták éves beszámolója 1593-ban már azt rögzítette, hogy Bécsben a magyarul való prédikálást kiesdekelték tőlük a magyarok.[46] Hogy az ország határa melletti birodalmi fővárosban ekkor katolikus magyarok éltek, abban nem kis szerepe volt a jezsuiták missziós tevékenységének, benne nagyon fontos gimnáziumuknak. Ez bizonyára visszahatott a kollégiumban tanítókra és a növendékekre. 1593-ban a bécsi kollégiumban tevékenykedett Arator István, Leleszi János, Bejczy Tamás, Dobokay Sándor és év elején még Pázmány Péter is.

A diáriumban felsorolt nevek közt jeles, nem egyházi pályára lépett személyek is vannak. A diákok, még a konviktusba felvettek, sőt Közép-Európában a pápai szemináriumokba bekerültek sem kényszerültek papi pályára. A diárium keletkezése körüli időben a Károly főherceg által Ausztriában megindított erőteljes rekatolizáció Magyarországon is az ifjakat célba véve remélhetett legtöbb eredményt. Amint azt a bécsi jezsuita kollégium keletkezésénél bábáskodó Canisius Szent Péter megfogalmazta: csak konviktusok alapításával küszöbölhető ki a környezet eretnek hatása.[47] A most ismertetett diárium-töredékből ítélve a 16. század második felében a bécsi jezsuiták gimnáziumában magyarországi ifjak nagy száma készült egyházi és világi pályára egyaránt, s azok jelentős része bizonyult megbízható és hathatós eszköznek az államhatalom és a katolikus egyház szolgálatában.

---

[46] Litterae annuae, 1593. (Kézirata: Pannonhalma, 118 G 13. p. 203.)... Concionibus, quae quatuor diversis locis antea habebatur, et quidem in nostro templo, matutino et pomeridiano tempore, accessit hoc anno alia Ungarico idiomate, quam multis precibus Ungari tandem impetrarunt. Earum fructus fuit qui esse solet labore, videlicet non minor. Nam pene 80 fidem Catholicam susceperunt: inter quos fuere e primariis familiis nonnulli: tres etiam Barones opibus et dignitate magnifici, quorum universam cognationem haeresis occuparunt, reliqui aut cives, aut honestae conditionis homines fuerunt...

[47] Idézi Hübl, Albert: *i. m.* (2. j.) 405.

Király Péter *(Budapest)*

Magyar–olasz zenei kapcsolatok a 17. század végéig

Habár Magyarország késő középkori és kora újkori zenetörténetének számos külföldre mutató emléke ismert, és ezek nagy részére a zene- és kultúrtörténeti tanulmányok szerzői időről időre hivatkoznak, zenei külkapcsolataink alapos és átfogó vizsgálata azonban mindeddig hiányzik. Ennek következtében lényegében feltáratlan az egyik legfontosabb témakör, a magyar–olasz zenei összeköttetések története. Ugyanakkor, a különféle – részben még közöletlen – forrásokból viszonylag nagy számban összegyűjthető adalékok azt jelzik, hogy a kapcsolat egykor intenzív lehetett és több évszázadon keresztül folyamatosan tartott.

Királyi udvar

A ma elérhető dokumentumok a magyar–olasz zenei összeköttetések különböző színtereit és szintjeit körvonalazzák. A leggazdagabb forrásanyag kétségkívül az itáliai zenészek magyarországi működéséről gyűjthető össze, s mindez döntő többségében a királyi udvarra, illetve az 1542 után kialakult erdélyi fejedelmi udvarra vonatkozik. A folyamatosan alkalmazott, illetve az udvarokban rövid időre megfordult olasz és Olaszországból jött muzsikusokról tudósító adatsor szinte töretlen Hunyadi Mátyás korától egészen I. Rákóczi György fejedelemségéig. Mindössze a két Jagiello királynál (II. Ulászló, II. Lajos) valamint némely rövidebb ideig uralkodó erdélyi fejedelemnél (Bocskai István, Rákóczi Zsigmond, Báthory Gábor) nincs nyoma itáliaiaknak. Míg e fejedelmeknél – Báthory Gábor kivételével – a dokumentumaink olyan szegényesek, hogy ezek alapján messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le, addig a jobban adatolt Jagiello-házi uralkodók esetében biztos, hogy udvaruk zenei orientáltsága eltért Mátyásétól, illetve a II. Lajost követő János királyétól. Ulászló és II. Lajos külföldi zenészei ugyanis szinte kizárólag közép-európaiak, elsősorban németek és sziléziaiak voltak. Az olasz zenészek udvari alkalmazása a jelek szerint az 1630-as évekig tartott. Noha az erdélyi fejedelmi udvarban – ellentétben a gyakori vélekedéssel – később is, egészen Apafi idejéig, felbukkannak külföldi muzsikusok, ezek azonban – amennyire megállapítható – németek, sziléziaiak és lengyelek.

Miközben nyilvánvaló, hogy az olasz avagy Itáliából érkezett zenészek száma udvaronként más és más lehetett, mai ismeretanyagunk arányai azonban nem ezt tükrözik, hanem egyszerűen csak a források megmaradását. Jellemző módon Mátyás és Beatrix korának ránk maradt dokumentumaiból el-

sősorban nem az derül ki, hogy ténylegesen kiket alkalmaztak, hanem hogy kiket szeretett volna a királynő Olaszországból Budára hozatni.

Az uralkodói udvarok adatai azt mutatják, hogy a déli szomszédunktól érkezett zenészek sorában hosszú időn keresztül szép számmal akadtak más nemzetiségűek is; a 15. század végén és a 16. század elején elsősorban az akkor domináns szerepet játszó „oltremontani", vagyis észak-franciák és burgundiak. Az Ippolito d'Estét 1487 nyarán Magyarországra kísérő ferrarai zenészek sorába tartozott például a jeles zeneszerző, Joannes Martini,[1] s egy későbbi úton más muzsikusokkal együtt Ippolito mellett volt az akkor őt szolgáló Adrian Willaert is – utóbb a velencei Szent Márk bazilika kapellmestereként a korabeli olaszországi és nemzetközi zene egyik legnagyobb hatású egyénisége. Willaert 1517 októbere és 1519 júliusa között tartózkodott Magyarországon. Habár a flamand kortárs, Jacobus de Meyere (*Flandricarum rerum...*, 1531) a magyar király énekesének nevezi és Petrus Opmeer későbbi történeti összegzésében (*Opus chronographicum...*, 1611) az olvasható, hogy Willaert nagy becsben állt Lajos királynál, forma szerint azonban nem ment át a királyi kapellába. Legfeljebb arra gondolhatunk, hogy jó másfél évig tartó ittléte alatt egy ideig kölcsön lehetett az udvarnál.[2]

Az Itáliából hozzánk érkezett udvari muzsikusok között később is voltak más nemzetiségűek. Bethlen Gábor egy megbízottja például 1627-ben Padovában leszerződtette a spanyol Don Diego de Estradát, aki Erdélyben ceremónia- és táncmesterként, valamint muzsikus szórakoztatóként működött.[3]

Korábbi ismereteink az udvarokban alkalmazott, illetve ott röviden megfordult itáliai muzsikusokról jelentősen gazdagodtak az utóbbi években vég-

---

[1] Lewis Lockwood: *Pietrobono and the Instrumental Tradition at Ferrara in the 15th Century.* Rivista Italiana di Musicologica 10(1975) 129.; Uő. *Johannes Martini.* In: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians.* (A továbbiakban: New Grove) London, 1980. XI. köt. 726.; Ludwig Finscher: *Johannes Martini.* In: *Die Musik in Geschichte und Gegenwart.* (A továbbiakban: MGG) Kassel, 1949–1979. VIII. köt. 1724–1726.; Bertrando Costabili levele szerint (1487. augusztus 18, Sopron) a ferrarai muzsikusok kiválóan játszottak és énekeltek, amit Beatrix nagyon magasztalt. Alfonso Morselli: *Ippolito d'Este e il suo primo viaggio in Ungheria.* In: *Atti e Memorie dell'Academia di Scienze Lettere e d'Arti di Modena.* Ser 5. Vol. 15. Modena, 1957. 227.

[2] Újabb kutatások egyértelműen igazolták Willaert korábban vitatott magyarországi tartózkodását. Lewis Lockwood: *Josquin at Ferrara,* New Documents and Letters. In: Edward E. Lowinsky–Bonnie Blackburn közr.: *Josquin des Prez:* Proceedings of the International Josquin Festival-Conference. London, 1976. 119–120; Uő. *Willaert.* In: *New Grove* XX. köt. 420. és köv.; Lewis Lockwood: *Adrian Willaert and Cardinal Ippolito I. d'Este.* In.: Iain Fenlon ed.: *Early Music History.* V. Cambridge, 1985. 85–112.; Király Péter: *Adrian Willaert Magyarországon.* Muzsika 30(1987) 5. sz. 31–32.; Willaert magyarországi tartózkodására következtetett – konkrét források nélkül ugyan – de Haraszti nyomán és a történelmi adatokat értékelve Kubinyi András is. Kubinyi András: *Huszti Márton II. Ulászló király udvari muzsikusa.* In: *Magyar Zenetörténeti Tanulmányok.* Bp., 1969. 70.

[3] Király Péter: *Bethlen Gábor udvarának zeneéletéről.* II. *Don Diego de Estrada spanyol táncmester.* Muzsika 33(1990) 11. sz. 32–36.

zett (és részben még most is folyó) forráskutatások révén.[4] Elsősorban a 16. századtól fogva rendelkezünk új adalékokkal. Ezek közül kiemelendők a zenetörténetírásunk által méltatlanul mellőzött I. János király (Szapolyai János) udvarára vonatkozók. Őt több itáliai zenész is szolgálta, köztük egy bizonyos „Mathias Musico", aki Ippolito d'Este udvarában nevelkedett, valamint a milánói Matthias Marigliano, korábban a híres zenekedvelő X. Leo pápa magánegyüttesének tagja.[5] János királynak, majd utóbb özvegyének, Izabella királynőnek udvarában tanult – valószínűleg 1536-tól fogva – Valentin Bakfark (Bakfark Bálint), a 16. századi magyarországi zene legjelentősebb alakja. Az ő lantművei egyértelműen olaszországi mintákra mutatnak. Életútjának dokumentumai azonban azt jelzik, hogy fiatal korában nem járhatott Itáliában, noha ezt korábban többen is feltételezték. Az olasz lantzenével és lanttechnikával valójában a magyar udvarban ismerkedett meg. 1570-es adománylevelében említett „tudós" budai mesterének alighanem Mariglianót tarthatjuk.[6]

Más uralkodók esetében is sikerült az eddigi ismeretanyagot fontos részletekkel kiegészíteni, illetve helyenként módosítani. Ma már nyilvánvaló, hogy Báthory Zsigmond idején nemcsak azok az olasz zenészek működtek Erdélyben, akiket a sokat idézett Szamosközy-féle lista említ,[7] hanem jóval többen. Ugyanakkor, az újabb forrásanyag igazolja azt, amit Szamosközy írt. Közlése mindössze annyiban módosítandó, hogy nem Báthory Firenzébe küldött követe, Jósika István hozott először olaszokat Erdélybe 1592-táján,[8] hanem ilyenek már korábban is szolgálták a fejedelmet; 1590-ben például egy olasz lantos.[9]

Az újabb kutatás Báthory már ismert muzsikusairól is szolgált fontos adalékokkal. Ezek révén egyes olasz zenészek erdélyi működése ma már jobban behatárolható, ami igen lényeges, hiszen az udvari zeneélet kutatásának egyik nagy problémája, hogy a legtöbb muzsikus magyarországi alkalmazá-

---

[4] A szerzőnek, A magyar királyi és az erdélyi fejedelmi udvar zeneélete Zsigmond királytól I. Apafi Mihályig címmel készülő monográfiájához szolgáló adatgyűjtése.

[5] Király Péter: *A zene János király udvarában.* Magyar Zene 32(1991) 3–4. sz.; Megjegyzendő, János három Mathias nevű muzsikusának azonossága, illetve különválasztása a jelenlegi források alapján nem tisztázható. Vö.: Király Péter: *A lantjáték Magyarországon a XV. századtól a XVII. század közepéig.* Bp., 1995. 103. (Humanizmus és reformáció 22.)

[6] Király: *Lantjáték... i. m.* 80–81, 105–107.

[7] E. Abbaffy Erzsébet–Kozocsa Sándor közr.: *Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából,* Szamosközy István történetíró kézirata. Bp., 1991. 31–32.

[8] *Magyar nyelvű kortársi feljegyzések... i. m.* 179.; Jósika útja 1591 végén kezdődött.; A Szamosközy és az őt követő Bethlen Farkas nyomán elterjedt felfogást már Gárdonyi Albert is megkérdőjelezte azon az alapon, hogy az olasz hatás már korábban is erős volt Báthory udvarában. Gárdonyi Albert: *A Báthoryak és a zeneművészet.* Muzsika 1929. 6–7. sz. 34.

[9] Beszterce Missiles 1590/36. (OL mf. 438.) 3.; egy idevonatkozó másik számadást l. Király: *Lantjáték... i. m.* 112.

sának időhatára ismeretlen, mivel általában csak egyetlen forrásadat szól róluk. Báthory egyik olasz zenésze, a Szamosközy által említett „Antonetto venetus, organista",[10] például a kolozsvári számadásokban 1592 nyara és 1597 tavasza között bukkan fel.[11] E muzsikust Szabolcsi Bence Antonio Romaninivel azonosította, akitől Girolamo Diruta a Báthory Zsigmondnak ajánlott *Il Transilvano* című munkájában (1593) egy toccátát közölt.[12] Szabolcsi nézetét támogatja egy másik zenész, Giovanni Bassano utalása, aki egy 1599-ben megjelent kottájában Romaninire mint Báthory orgonistájára hivatkozott.[13] Romanini Velencében a híres Andrea Gabrieli tanítványa volt – vagyis kiváló képzést kapott. Gyulafehérvári alkalmazását megelőzően, 1586 végén megpályázta a velencei Szent Márk székesegyház másodorgonista posztját, Giovanni Gabrielli helyét, amit azonban végül más nyert el.[14]

A Báthory-udvar együttesét az 1590-es években vezető udinei Giovanbattista Mosto – jeles madrigálkomponista és kortárs művek szorgos közreadója – korábbi életútja (Udine, München, Padova) már régóta ismert.[15] Noha még mindig nem tisztázott, hogy első padovai alkalmazásának végetérte után (1589) mikor szegődött Erdélybe,[16] de életútjának 1593 őszét követő szaka-

---

[10] *Magyar nyelvű kortársi feljegyzések... i. m.* 32.

[11] Arhivele Statului Cluj, fond Primăria Cluj, Kolozsvár város számadáskönyvei (a továbbiakban: Kv. szk.), 1592. 5/XIV. 290, 297. és 1597. 7/XIV. 72.

[12] Szabolcsi Bence: *A XVII. század magyar főúri zenéje.* In: Uő. *A magyar zene évszázadai.* I. Bp., 1959. 246.; A Bárdos Kornél szerk.: *Magyarország zenetörténete* II. (A továbbiakban: MZT II.) Bp., 1990. 108. szerint Romanini 1588/89-ben volt Erdélyben. Ezt azonban a források cáfolják.; Diruta művére l. Haraszti Emil: *Sigismond Báthory, Prince de Transylvanie et la musique italienne.* Revue de Musicologie 12(1931) 203.; Uő.: *„Il Transilvano" di Girolamo Diruta.* Corvina 6(1943) 3. sz.; Barlay Ö. Szabolcs: *Girolamo Diruta: Il Transilvano – jelentősége külföldön és Magyarországon.* Magyar Zene 19(1978) 1. sz.; MGG III. köt. 556–559.

[13] Robert Eitner: *Biographische-bibliographischer Quellen-lexikon der Musik und Musiker.* Leipzig, 1900–1904. VIII. köt. 292.

[14] Francesco Caffi: *Storia della musica sacra nella gia capella ducale di San Marco in Venezia.* Venezia, 1854. 189.; Elena Zottoviceanu: *Un compozitor italian la Alba-Iulia în secolul al XVI-lea.* Studii de muzicologie 21(1976) 238.

[15] Mosto életrajza csak számos (részben hibás vagy ellentmondásos) közlés alapján körvonalazható. Vö: Barlay Ö. Szabolcs: *Giovan Battista Mosto gyulafehérvári madrigáljai.* Magyar Zene 16(1975) 2. sz. 173–177.; Zottoviceanu, *Un compozitor... i. m.;* Denis Arnold: *Mosto.* In: *New Grove* XII. köt. 616.; Luigi Ferdinando Tagliavini: *Giovanni Battista Mosto.* MGG IX. köt. 635–636.; Adolf Sandberger: *Orlando di Lasso.* III. Leipzig, 1895. passim.; Albert Smijers: *Die Kaiserliche Hofmusik-Kapelle.* Studien zur Musikwissenschaft. IX. Wien, 1922. 53.; Wolfgang Boetticher: *Orlando di Lasso und seine Zeit.* Kassel, 1958. 335, 431.; Uő. Aus Orlando di Lassos Wirkungskreis. Kassel, 1963. 125–126.; Martin Ruhnke: *Beiträge zu einer Geschichte der deutschen Hofmusikkollegien im 16. Jh.* Berlin, 1963. 248. Walter Pass: *Musik und Musiker am Hof Maximillians II.* Tutzing, 1980. 291.; Raffaele Casimiri: *Musica e musicisti nella cattedrale di Padova nei sec. XIV, XV, XVI.* Roma, 1942. passim.

[16] Haraszti feltételezte, hogy Mosto Jósika István révén került Erdélybe, vagyis 1592 táján érkezett volna. Ez lehetséges, de nem dokumentálható. l. Haraszti: *Sigismond Báthory... i. m.*

sza egyre részletesebben kibontakozik előttünk. Ismert, hogy 1593 szeptemberében a török hadjáratának hírére az erdélyi olasz muzsikusok – köztük Mosto is – Krakkóba menekültek.[17] Újabban megtalált, illetve eddig figyelembe nem vett dokumentumok révén most már világos, hogy Mosto a menekülés után nem tért vissza Erdélybe, hanem szinte folyamatosan külföldön volt.[18] Bizonyos, hogy az 1595 végéig tartó gyulafehérvári alkalmazását feltételező korábbi nézetek revideálandók, hiszen erdélyi szolgálatáról csakis az 1593 ősze előtti időszak kapcsán beszélhetünk. Nyilvánvaló, Mostót aligha tarthatjuk a sok évig egy helyen szolgáló hű udvaronc mintaképének, még akkor sem, ha a Báthorynak ajánlott 1595-ös madrigálkötetének előszavában sok éves hűséges szolgálatát említette a fejedelemnek. Ez kétségkívül olyan, az utókort félrevezető utalás, amely az 1593–1596-os adatok ismeretében már nem vehető szó szerint.

Az újabb forráskutatás eredményeként ma már Bethlen Gábor uralkodásának második felében is dokumentálhatunk olasz, illetve Itáliából érkezett zenészeket. Ezek 1622/1623-tól fogva folyamatosan kimutathatók az udvarban.[19] A fejedelem olaszországi kapcsolatait egyre növekvő intenzivitás jellemezte. Diego de Estrada feljegyzése szerint az 1628 januárjában érkezett, Olaszországban leszerződtetett udvaroncok között már tíz muzsikus volt.[20] Bethlen itáliai zenészei sorában – miként a korábbi udvarokban is – hangszeresek éppúgy akadtak, mint énekesek. Ez utóbbiak egyike volt egy 1624 végén Padovában felfogadott kasztrált diszkantista is, Prospero. A Bethlen-kori források azt tanúsítják, hogy az udvarban nemcsak véletlenül odavetődött („vándor") zenészeket fogadtak fel alkalmilag, hanem a fejedelem céltudato-

---

210.; Barlay viszont, indoklás nélkül, 1590-re tette Mosto alkalmazásának kezdetét. Barlay Ö. Szabolcs: *Reneszánsz muzsika a Báthoryak udvarában.* II. Magyar Zene 17(1976) 2. sz. 136.

[17] Mantova, Archivio di Stato, Archivio Gonzaga. Busta 525.; Pietro Canal: *Della musica in Mantova.* Mantova, 1881. 87.; Haraszti: *Sigismond Báthory... i. m.* 204.; Barlay, *Mosto... i. m.* 175.; A menekülő olaszok erdélyi forrásokban is felbukkannak, l. Beke Antal: *Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárott.* Bp., 1889. 247.; Kv. szk. 1593 5/XXIII. 85. 142.; Az olaszok közül két bolognai, Pompejus és társa, Julius Crema (másként Crodi), szeptember 27-én Besztercén kötött ki és onnan vitette őket a város tovább Husztra. Arhivele Statului Cluj, fond 44 Bistriţa, IV/a 25 (150–1623) 102, 117.

[18] Tartózkodási helyei időrendben 1593 végétől: Krakkó; 1594: Krakkó, Liège, Bonn, Brüssel, Regensburg, ismeretlen helyen; 1595: Velence, Gyulafehérvár (?), Padova; 1596: Padova, Gyulafehérvár, ahol meghalt.

[19] Király Péter: *Külföldi zenészek a XVII. századi erdélyi fejedelmi udvarban és hatásuk.* Erdélyi Múzeum 1994. 1–2. sz. 9–11.

[20] José de Cossio közr.: *Autobiografias de sodalos siglo XVII.* Madrid 1956. Biblioteca de autores espanoles. XC. 382.; Makkai Lászó szerk.: *Bethlen Gábor emlékezete.* Bp., 1980. 508.; A ma rendelkezésre álló forrásokban ugyan nem mutatható ki ennyi olasz, de tény, a dokumentumok a zenészek nemzetiségét többnyire nem jelzik.

san keresett is Itáliában alkalmas személyeket.[21] Bethlen tehát hasonló aktivitást folytatott, mint amiről Beatrix királynő olaszországi levelezése tanúskodik.[22] Úgy tűnik, hogy ezek az egymástól több mint száz évre lévő adatok egy általános hazai gyakorlatot tükröznek, nevezetesen azt, hogy uralkodóink céltudatosan kerestettek külföldi zenészeket. Egyes szórványadatok azt sejtetik, hogy más uralkodók is hasonlóan jártak el.[23]

Főúri udvar

A királyi és fejedelmi udvaron kívül a főuraknál is kimutathatók olaszok. Jelenlegi ismereteink alapján azonban úgy sejlik, mintha az itáliai zenészek lényegesen ritkábbak lettek volna náluk.

Albert Huet szász királybíró beszámolójából tudjuk, hogy Báthory Zsigmond fejedelem medgyesi beiktatásán (1588) unokatestvérének, Báthory Istvánnak[24] (az azonos nevű fejedelem és lengyel király unokaöccsének) zenészei játszottak. A templomban felhangzó többszólamú kórusmű („Motéta figurative") megszólaltatásában egy pozános mellett közreműködött egy *finom* („subtiler") olasz hegedűs, valamint Báthory István olaszai szolgáltatták az asztali zenét is.[25]

---

[21] 1628. március 7-én levélben megparancsolta az olaszországi tanulmányúton lévő unokaöccse, Bethlen Péter kísérőinek, hogy „igen fő muzsikusokat [...] ha találtok Velencében, vigyetek onnet, iktassátok be." Történelmi Tár 1881. 197–198.; E megbízatás eredményeként szó volt a római lantos, Giuseppe Baglioni leszerződtetéséről, ami azonban végül is meghiúsult. Király Péter: *Bethlen Gábor udvarának zeneéletéről.* III. *Giuseppe Baglioni.* Muzsika 34(1991) 1. sz. 26–28.; Király: *Lantjáték... i. m.* 120–121.

[22] Bethlen levelezése azonban Prága, Bécs és Lengyelország felé is mutat, l. Király: *Külföldi zenészek... i. m.* passim.

[23] II. Lajos 1522-ben felesége, Mária királynő szolgálatába rendelte Boroszlóból Thomas Stoltzert. Ez esetben azonban nem beszélhetünk igazán külföldről, hiszen Boroszló akkor Lajos uralma alatt állt.; János Zsigmond 1561. július 27-én Gyulafehérvárról Krakkóba küldte egy udvari emberét, hogy két kiváló ifjú muzsikust elhozzon. Arhivele Statului Cluj, fond 44 Bistriţa, missiles Nr. 2532.; Biztosra vehető, hogy ifj. Rákóczi György és Báthory Zsófia 1643. február 3–6. között Gyulafehérváron tartott esküvőjére érkezett bécsi zenészeket a fejedelem, I. Rákóczi György hívatta. l. *Király: Külföldi zenészek... i. m.* 14.

[24] Báthory István 1571–1573-ban Padovában tanult. Rá vonatkozóan l. Balogh Jolán: *Varadinum. Várad vára.* Bp., 1982. 98.; Uő.: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek.* Bp., 1985. 348–349.; Nagy László: *Tündérkert fejedelme, Báthory Gábor.* Bp., 1988. 12. és köv.; Báthory Szilágysomlyón lévő konfiskált javainak jegyzéke a zenészek szobájában hangszereket említ (trombiták, orgona, virgina, regál), valamint egy ládácskát, amely „Musika könyvekkel rakva" volt, továbbá Báthory szobája mellett négy „Musicahoz való könyv"-et. OL U. et C. fasc. 78/7.; Petri Mór: *Szilágy vármegye monographiája.* II. h. n. (1901.) 167. és köv.

[25] Haraszti: *Sigismond Báthory... i. m.* 200.; Haraszti Emil: *Etienne Báthory et la musique en Transylvanie.* In: *Etienne Báthory roi de Pologne Prince de Transylvanie.* Kraków, 1935. 74.; Báthory István muzsikusait (hegedűs, lantos, orgonista, virginás) más erdélyi forrá-

A Nádasdyaknál 1567-ben felbukkan egy Kelemen nevű olasz lantos,[26] és III. Nádasdy Ferenc udvartartásának 1644-es számadásai említenek a nevük alapján olaszoknak tartható zenészeket: egy bizonyos Muntziót mint *capellen meister*t, illetve utódját, Nicola Victorit, valamint egy pontosan meg nem határozott feladatkörű „Gabrieli Musico"-t.[27] Emellett egy irat tanúsága szerint a korábbi bécsi udvari muzsikus, Angelo Maria Marchesini is Nádasdy szolgálatában állt egy ideig az 1659/60 előtti években.[28]

A főúri adatok száma az uralkodói udvarokéhoz képes igen csekély. Mielőtt azonban túl messzemenő és végleges következtetéseket vonnánk le, érdemes figyelembe venni, hogy két alapvető probléma nehezíti a biztos ítélkezést. Egyrészt nagy mulasztása zenetudományunknak, hogy a rezidenciák zeneéletének átfogó kutatásával mindeddig senki sem foglalkozott alaposan. A zene- és kultúrtörténet-írás a legtöbb jelentős nagyúri család (pl. Balassa, Batthyány, Csáky, Erdődy, Forgách, Frangepán, Homonnay Drugeth, Illésházy, Nádasdy, Pálffy, Rákóczi, Révay, Thurzó, Wesselényi, Zrínyi stb.) udvartartási iratanyagából jó esetben is csak szemezgetett. Másrészt viszont a nemesi rezidenciák magyar nyelvű forrásanyaga – akárcsak az erdélyi fejedelmi udvarral kapcsolatos dokumentumok egy része – a muzsikusok nemzetiségéről nemcsak hogy nem ad biztos képet, hanem rendszerint egyenesen félrevezető. A korabeli hazai gyakorlatnak megfelelően ugyanis általában magyar keresztnévvel és a hangszerre/tevékenységre utaló jelzővel említik a muzsikusokat, függetlenül attól, hogy honnan származtak.[29] Ennek következtében csak egyéb utalások nyomán, és nemegyszer véletlenül derül ki, hogy valamely magyarnak tűnő személy valójában külföldről jött. Nem áltathatjuk magunkat tehát azzal, hogy pontosan tudnánk, a ma ismert főúri vagy uralkodói zenészek melyike volt hazai és melyikük külföldi, egyebek mellett olaszországi. Mindez pedig megnehezíti – sőt tulajdonképpen lehetetlenné teszi – az egykori hazai zeneélet egyik alapkérdésénél a helyes válaszadást, annak eldöntését, hogy a uralkodói és még inkább a főúri rezidenciák zeneéletét milyen külföldi kapcsolatok jellemezték; milyen mértékben lehettek ezek részesei avagy követői az összeurópai zenei folyamatnak és fejlődésnek.

---

sok is említik, de nemzetiségükre nem utalnak. Kv. szk. 1582. 3/V. 47.; 1589. 4/VI. 103.; 1590. 4/XXI. 91.; Balogh: *Kolozsvári kőfaragó... i. m.* 349. (1588 tévesen 1589 helyett); Báthory István orgonistája, Hieremiás, akit az 1594. szeptember 28-iki fejedelmi utasítás említ, esetleg azonosnak tartható a Szamosközy által számbavett udvari muzsikusok egyikével: „ieremias Organista, Gallus"-al, vagyis francia származásúnak tartható. Petri: *Szilágy vármegye... i. m.* 227. és *Magyar nyelvű kortársi feljegyzések... i. m.* 32.

[26] Király: *Lantjáték... i. m.* 133.

[27] OL mf. 31999. 489–591. felv.

[28] Herwig Knaus: *Die Musiker im Archivbestand des kaiserlichen Oberhofmeisteramtes.* I. Österreischische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte, Bd. 254. Wien 1967. 24–25.

[29] Pl. *Lantos Kelemen* = Nádasdyak olasz lantosa 1567; *Antal urunk Orgonása* = Antonio Romanini; Bethlen udvarának számadása az 1622-ben Velencében leszerződtetett lantost *Benedek*nek, a hegedűst pedig *György*nek nevezi.

Rövid ideig itt lévők

Az udvarokban alkalmazottakon kívül dokumentálhatók olyan olasz zenészek is, akik csak egészen rövid időt töltöttek nálunk. Közülük első helyen említendők a fontos események (pl. pozsonyi országgyűlés) miatt változó gyakorisággal ugyan, de mégiscsak időről időre Magyarországra jött Habsburg uralkodók udvari zenészei.[30] Rajtuk kívül megfordultak nálunk főrangú külföldi személyeket szolgáló olasz muzsikusok is. 1572 szeptemberében, Rudolf pozsonyi koronázásakor például együttműködött a királyi zenészekkel Karl főherceg gráci orgonistája, a híres Annibale Padovano.[31] Az 1595-ös török elleni hadjáratra Magyarországra érkezett mantovai herceget, Vincenzo Gonzagát pedig elkísérte az akkor őt szolgáló Claudio Monteverdi négy másik muzsikussal együtt.[32]

Habár a rövid időre hozzánk jöttek konkrét hatása nem követhető, de érintkezésük a helyiekkel nem kétséges. Egyrészt ugyanis nyilvánvaló, hogy a nagy ünnepi események (bevonulás, koronázás stb.) éppúgy, mint a tábori zene (pl. Monteverdi és társainak az esztergomi táborban tartott *vesperás*ai, valamint egyéb muzsikálásuk) nyilvánosan történt. Másrészt ismertek konk-

---

[30] A Habsburg uralkodókkal Magyarországon tartózkodott udvari zenészekről szóló adatok összegyűjtésével és értékelésével a zenetörténeti kutatás eddig R. Rybarič tanulmányától eltekintve nem foglalkozott. (Richard Rybarič: *Viedenská cisárska kapela v Bratislave.* In: *Bratislavský hudobný barok.* Bratislava, 1985. 29–35.) Különböző publikációkból azonban összegyűjthetők adatok, amelyek azt sejtetik, hogy a királyok többnyire zenészeikkel érkeztek az országba. II. Miksát pl. elkísérték az 1566-os hadjáratra muzsikusok (l. Smijers: *Die Kaiserliche Hofmusik-Kapelle... i. m.* 1919. Studien zur Musikwissenschaft. VI. 175.; Pass: *Musik und Musiker... i. m.* 45, 58, 183, 220.; Viktor Bibl: *Maximilian II. Der rätselhafte Kaiser.* Hellerau 1929. 148.); 1619 májusában a pozsonyi országgyűlésen jelen voltak II. Mátyás olasz zenészei is, közöttük Giovanni Priuli kapellmester valamint énekesek és hangszeresek: Antonio Vigasi, Francesco Cassani, Orazio Sega. (l. Helmut Federhofer: *Musikpflege und Musiker am Grazer Habsburgerhof.* Mainz, 1967. 134, 151, 220, 227.); Az 1647-es és 1688-as pozsonyi és az 1681-es soproni országgyűlésen valamint az 1655-ös és 1687-es pozsonyi koronázáson közreműködő udvari muzsikusokra, illetve Giovanni Valentini, Antonio Bertali és Antonio Draghi ekkor felhangzott műveire l. Rybarič: *i. m.;* Sas Ágnes közr.: Esterházy Pál: *Harmonia caelestis (1711).* Bp., 1989. Musicalia Danubiana X. 22. és az ott közölt irodalmat; MZT II. 25, 46.; Malina János: *Draghi-serenata Sopronban egykor és most.* Muzsika 37(1994) 8. sz. 33–34.

[31] Berndt Ph. Baader: *Der bayerische Renaissancehof Herzog Wilhelm V.* Leipzig–Straßburg, 1943. 233.; Federhofer: *Musikpflege... i. m.* 104.; Az MTA Kézirattára őriz egy két lapból álló orgonatabulatúra töredéket, amelynek egyik oldalán Annibale Padovano 1567-ben megjelent hatszólamú motettájának átirata található. A kotta származása tisztázatlan. A forrásra Ritoók Zsigmondné hívta fel a figyelmemet, a darabot Murányi Róbert Árpád határozta meg. Segítségüket ezúton is köszönöm.

[32] Lax Éva: *Fenséged jóindulatába ajánlva magam.* Szemelvények Monteverdi leveleiből. Muzsika 36(1993) 12. sz. 7.; Király Péter: *Olasz–magyar zenei kapcsolatok Monteverdi korában (1567–1643).* Muzsika 36(1993) 12. sz. 12.

rét adatok is a kapcsolatokról. A Nádasdy-számadások szerint például az 1572-es pozsonyi országgyűlés alatt a királyi trombitások (akik között olaszok is voltak[33]) asztali zenét szolgáltattak a főúrnak,[34] míg más alkalommal „olasz hegedösök" játszottak neki, akárcsak korábban, az 1561-es és az 1569-es gyűlés alatt.[35]

Városok

Ellentétben az udvarokkal, városi szolgálatban nincs nyoma olaszoknak. A javarészt protestáns magyar mezővárosok nem igényelték a zenei kapcsolatot külfölddel, a főleg német lakosságú felső- és nyugat-magyarországi, valamint az erdélyi szász városokban viszont elsősorban a Németország és Szilézia felé mutató összeköttetések domináltak; ily módon természetesen ottani hatás érvényesült.[36] Ennek megfelelően a városi kottaanyagban viszonylag háttérbe szorulnak az olasz zeneművek. Ami van, az is általában nem közvetlen úton jutott a városokba, hanem német források révén.[37]

Diákok

Mint köztudott, nagyszámú magyarországi diák tanult itáliai egyetemeken, elsősorban is a hozzánk közel eső, és vallási szempontból toleráns Paduában. A diákok közül jónéhányan felhasználták a külföldi tanulmányút adta lehetőséget hangszertanulásra. Elsősorban is a 16–17. században hallatlanul

---

[33] Ludwig Ritter von Köchel: *Die Kaiserliche Hof-Musikkapelle in Wien von 1543–1867.* Wien, 1869. (Repr. Wiesbaden, 1976) passim; Smijers: *Die Kaiserliche Hofmusik-Kapelle... i. m.* passim; Ruhnke, *Beiträge... i. m.* 259–264.; Knaus: *Die Musiker... i. m.* (II. rész Bd. 259. Wien, 1968. III. rész Bd. 264. Wien, 1969) passim; Pass: *Musik und Musiker... i. m.* passim.

[34] 1572. szept. 21. Pozsony, „Kyral trombitasy... az dobossal özve tyzen voltanak" OL mf. 31998.

[35] Király: *Lantjáték... i. m.* 98–99. 27. j.; Noha felmerülhet, hogy ezek is királyi zenészek voltak, de mivel a sáfár nem utalt arra, hogy kit szolgáltak, így valószínűbb, hogy független muzsikusok lehettek. Olyanok, akik az árusokhoz és mutatványosokhoz hasonlóan a jó jövedelem reményében keresték fel az országgyűlés színhelyét.

[36] Már Gombosi Ottó felfigyelt rá, hogy a felvidéki városokban az olasz zeneszerzők művei a német és németalföldi komponisták alkotásaival ellentétben jobbára gyengén képviseltek. Gombosi Ottó: *Die Musikalien der Pfarkirche zu St. Aegidi in Bártfa.* In: Walter Lott–Helmuth Osthoff–Werner Wolffheim közr.: *Festschrift für Johannes Wolf, zu seinem 60. Geburtstag.* Berlin, 1929. 47.

[37] Erre már Papp Ágnes is rámutatott a *Kájoni kódex* zenei anyagához fűzött kommentárjában. Saviana Diamandi és Papp Ágnes közr.: *Codex Caioni.* Bucureşti, 1993. Musicalia Danubiana XIV/b. 808.

népszerű lanttal foglalkoztak sokan.[38] Verancsics Antal 1569 nyarán írt levelében egyenesen ajánlotta a Padovába készülő unokaöccsének, Faustusnak a zenetanulást, és főleg, hogy ismerkedjen meg a lantjátékkal.[39]

A római Collegicum hungarico-germanicumnak számos magyarországi tagja volt. Az intézmény virágzó és időnként igen színvonalas zeneélettel büszkélkedhetett, hiszen olyan kiválóságok is működtek itt, mint Tomás Luis de Victoria.[40] Mindeddig tisztázatlan azonban, hogy a magyarországi diákoknak milyen rész jutott a zenélésben. Megemlítendő azonban, hogy a *Lyra caelestis* (1695) közreadója, Náray György, tanult a Collegiumban.

17. századi naplófeljegyzések tanúsága szerint az Itáliában peregrinálók (mint például Batthyány Kristóf, Nádasdy Ferenc, Bethlen Miklós, Bethlen Mihály) éppúgy eljutottak velencei vagy római ünnepségekre, mint operaelőadásokra.[41] Habár az nem ismert, mennyire voltak mélyen hatók zenei emlékeik, de már önmagában az a tény, hogy benyomásaikat feljegyezték, jelzi, a látottak-hallottak nem hagyták hidegen őket.

Bizonyos, hogy nemcsak a külföldre jutottak hallhattak olasz zeneműveket, hanem az ország határain belül maradt diákok némelyikének is megadatott ez a lehetőség. A szoros itáliai kapcsolatokat tartó jezsuiták nagyszombati gimnáziumának 1632-es katalógusa például számos olasz kottát sorol fel, javarészt egészen új kiadványokat.[42]

---

[38] Lásd Király Péter: *A 16–17. században külföldi egyetemeken járt magyarországi diákok és a zene.* In: *Régi és új peregrináció.* Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. Budapest–Szeged, 1993. 589–596.; Király: *Lantjáték... i. m.* 90–92.

[39] *Verancsics Antal összes munkái.* IX. Pest, 1860. 282–283.

[40] Thomas D. Culley: *Jesuits and Music.* I. Rome, 1970. 38–48.; Robert Stevenson: *Vittoria.* In: *New Grove* XIX. köt. 703–704.; Noel O'Regan: *Victoria, Soto and the Spanish Archconfraternity of the Resurrection in Rome.* Early Music 22(1994) 2. sz. 279. és köv.

[41] Batthyány Kristóf útinaplója, 1658 Velence: „Estvére mentünk egy mulatsághos comédiára, kit operának hínak, s noha 4 óráigh tart, de mind csak *válogatott musikából* áll". Szelestei N. László közr.: *Batthyány Kristóf európai utazása. 1657–1658.* Szeged, 1988. Peregrinatio Hungarorum II. 37–38.; Bezerédi Zsigmond feljegyzése Nádasdy Ferenc útjáról, 1665. IV. 2. Róma: „délután az Appolinare templomban, ahol *muzsikát* tartanak". Komáromy András: *Nádasdy Ferenc római zarándoklása.* TT 1899. 721. nyomán idézi Kovács Sándor Iván: *Zrínyi római útikönyve.* In: Király Erzsébet–Kovács Sándor Iván: *„Adria tengernek fönnforgó habjai".* Bp., 1983. 21.; Bethlen Miklós 1665-ben Velencében látott „Comoediák vagy operák"-ról emlékezik meg. V. Windisch Éva közr.: *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* Bp., 1980. 605.; Bethlen Mihály útinaplója, 1694. Aug. 8. Velence: „az incurabili ispotály templomában... *igen szép muzsika-* s éneklésszavat hallgatunk". Jankovics József közr.: *Bethlen Mihály útinaplója (1691–1695).* Bp., 1981. 131.

[42] Budapest, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, J. 1.; Jana Kalinayová a kolektív autorov: *Hudobné inventáre a repertoár viachlasnej hudby na Slovensku v 16.–17.* Storočí. Bratislava, 1994. 28–32.

Hangszerek

A forrásadataink azt tanúsítják, hogy kerültek hozzánk hangszerek a jelentős hangszerkészítő-iparral rendelkező Észak-Olaszországból (elsősorban Velencéből). Egy 1552-es elszámolás padovai vagy velencei „klavikordiom" vásárlást említ,[43] Kapornak inventáriumában (1569) pedig szerepel egy ciprus virginál, amit a kiváló velencei mester, Francesco Ongaro készített.[44] Az újabb kutatás tisztázta, hogy Thököly István (1581–1652) korábban hazai készítésűnek vélt csembalója valójában 1600 körüli velencei munka,[45] s azt – nyilván az időközben elszenvedett sérülések miatt – Magyarországon a 17. században csak átépítették, valamint átfestették. Bethlen Gábor gyakran idézett külföldi bevásárlásainak jegyzéke ugyancsak említi hangszerek (theorba, lant, „cythera", valamint „muzsika hegedü") velencei beszerzését, továbbá lant- és hegedűhúr ottani vásárlását.[46] A 17. század folyamán nemzetközileg ismert és keresett római húrokat[47] szintén megtaláljuk magyarországi forrásokban.[48]

Bizonyos, hogy Itáliából jóval több hangszert és húrt importáltunk, mint ami ma dokumentálható. A viszonylagos adatszegénység alighanem abból ered, hogy számos hangszer, miként a húr is, bécsi kereskedők révén jutott az országba, s ezeket az iratok – ha egyáltalán utalnak az eredetre – már inkább bécsinek tüntetik fel.[49]

---

[43] Veress Endre: *A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyvei és iratai.* Bp., 1915. 165.

[44] „Instrumentum virginale Venetys per Franciscum Ongaro ex cupresso factum" OL U. et C. fasc. 77/5.; Ongaróra l. Stefano Toffolo: *Antichi strumenti veneziani 1500–1800: Quattro secoli di liuteria e cembalaria.* Venezia, 1987. 161–162.

[45] Magyar Nemzeti Múzeum; Denzil Wright megállapítása szerint a hangszert Vitus Trasuntinus készítette Velencében. Erre Gát Eszter hívta fel a figyelmemet. Segítségét ezúton is köszönöm.; Thököly 1600-ban a padovai egyetemen tanult, így lehetséges, hogy a hangszert is akkortájt szerezte be.; Thököly tanulására l. Biagio Brugi: *Atti della Nazione Germanica dei legisti nello studio di Padova.* Venezia, 1912. 461.; Veress: *A paduai egyetem... i. m.* 109.

[46] OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 67. fol. 39^{r}, 56^{v}; Radvánszky Béla: *Udvartartás és számadáskönyvek.* I. *Bethlen Gábor fejedelem udvartartása.* Bp., 1888. 64, 97.

[47] Király: *Lantjáték... i. m.* 51. 144. j.

[48] Szegedi Mihály kassai kereskedő birtokosztályában (1632. december 8.) 28 motring római húr szerepel. J. Újváry Zsuzsanna: *Egy kereskedőcsalád metamorfózisa.* In: Zimányi Vera szerk.: *Óra, szablya, nyoszolya.* Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században. Bp., 1994. 41.; Berthóti Ferenc lőcsei kommendáns 1708. szeptember 6-án Munkácsra küldött Bercsényi Miklósnak Krakkóban és Boroszlóban vásárolt portékát, köztük „Négy csomó római húr"-t. Esze Tamás: *Zenetörténeti adataink II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának idejéből.* In: Szabolcsi Bence–Bartha Dénes szerk.: *Zenetudományi tanulmányok a magyar zene történetéből.* IV. Bp., 1955. 77.

[49] Az előkészületben lévő Magyarországi hangszertörténeti adattár anyaga jónéhány „bécsi" hangszer említését tartalmazza.

A Magyarországon felhangzott olasz zenére vonatkozó ismereteinket az eddig bemutatottakkal teljesen ellenkező megoszlás jellemzi. Ahol ugyanis a jelek szerint a kapcsolat a legintenzívebb volt, tehát a királyi és a fejedelmi udvaroknál, onnan lényegében nem rendelkezünk zenei emlékekkel. Legjobb esetben is csak következtetésekre hagyatkozhatunk, elsősorban a nálunk működött muzsikusok ismert életműve alapján.

Az mindenesetre világosan látható, hogy nem kizárólag olasz zene érkezett hozzánk Itáliából. Kortárs leírások nyomán tudjuk például, hogy a híres ferrarai lantos, Pietro Bono, akit 1487-től fogva egy időre kikölcsönöztek Beatrixnak, nemcsak olasz, hanem angol, francia (burgundi) és spanyol műveket is játszott.[50] Bakfark fantáziáira viszont olyan itáliai eredetű hangszeres stílus jellemző, amely németalföldi/észak-francia zeneszerzők (Willaert, Gombert és Clemens non Papa) alkotásai nyomán alakult ki.[51]

A mai külföldi – elsősorban is amerikai – szakirodalom több olyan olaszországi kéziratot kapcsol Mátyás udvarához, amelyekben ugyancsak a nemzetközi (burgundi) repertoárba tartozó művek találhatók. Habár a származtatás egy díszes firenzei kézirat esetében igencsak kétséges,[52] de valóban lehet, hogy a *Mellon chansonnier* – amelyet feltehetőleg Beatrix kapott ajándékba és amelynek összeállításában jelentős szerepe volt a Nápolyban működő Joannes Tinctorisnak – egykor Budán volt.[53] Egy harmadik emléknek, a Nápolyban őrzött és Antoine Busnoisnak tulajdonított *L'home arme* miséket tartalmazó burgundi eredetű kéziratnak (kb. 1470)[54] Beatrixhoz és Mátyáshoz

---

[50] F. Alberto Gallo: *Musica nel castello.* Bologna, 1992. 119, 147.; Lewis Lockwood: *Music in Renaissance Ferrara 1400–1505.* Oxford, 1984. 107–108.

[51] Király: *Lantjáték... i. m.* 80–81, 106–107.

[52] Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale Ms. Banco Rari 229.; Modern kiadása: Howard Mayer Brown közr.: *A Florentine Chansonnier from the Time of Lorenzo the Magnificent.* I. Chicago, 1983.

[53] Ebben található egy a 17. század elején *Freudenthal*ban (Olmüctől északra) íródott bejegyzés. Logikusnak látszik a feltevés, hogy a gyűjtemény Budáról került oda.; A kézirat kortárs burgundi kompozíciók mellett tartalmazza Tinctoris két szerzeményét is, köztük a Beatrixnak ajánlott *„O Virgo, miserere mei"* szövegű motettát. Leeman L. Perkins–Howard Garey közr.: *The Mellon Chansonnier.* New Haven, 1979.; Ronald Woodley: *Tinctoris's Italian Translation of the Golden Fleece Statutes: a Text and a (Possible) Context.* In.: Iain Fenlon ed.: *Early Music History.* VIII. Cambridge, 1988. 188–189.; Jaap van Benthem: *Concerning Johannes Tinctoris and the Preparation of the Princess's chansonnier.* Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis. 32(1982) 24–29.; Wolfgang Rehm: *Mellon-Chansonnier.* MGG IX. 18–19.

[54] Nápoly, Biblioteca Nazionale Ms. VI. E. 40.; Judith Cohen: *The Six Anonymous L'Homme Armé Masses in Naples Biblioteca Nazionale* Ms. VI. E. 40. American Institute of Musicology, 1968.; Uő. *Munus ab ignoto.* Studia Musicologica 22(1980) 187–204.; Gombosi Ottó: *Zenei élet Mátyás király udvarában.* Muzsika 1(1929) 38.; Haraszti Emil: *Zene és ünnep Mátyás és Beatrix idejében.* In: Lukinich Imre közr.: *Mátyás király emlékkönyv.* II. Bp., 1940. 401–402.

kapcsolódása ugyan ma már tisztázott,[55] ám bizonytalan, hogy eljutott-e az Magyarországra.

Mátyás és Beatrix kora kapcsán megemlítendő, hogy az 1476-os székesfehérvári és budai királyi esküvőről szóló német beszámolók egyikének tudósítása szerint Beatrix testvérével és másokkal olasz udvari táncot („hoflichen welschen tanz") járt.[56]

A későbbi időszak zenei emlékeit illető ismereteink talán még szűkösebbek, mint a Mátyás uralkodásáról nyerhetők. Noha Báthory Zsigmondnak számos itáliai muzsikusáról tudunk, az udvarában felhangzott zenére mégis csak következtethetünk. Aligha kétséges például, hogy Báthory orgonistája, Romanini a Diruta által közölt *toccatá*jához hasonló billentyűs kompozíciókat játszhatott Erdélyben is. Mosto 1595-ben megjelent kompozíciói a kiadvány ajánlása szerint az erdélyi időszak alatt keletkeztek, részben Báthory buzdítására. Így nehéz elképzelni, hogy ezek a reneszánsz vokális zene legjavába tartozó, főként Lasso, Marenzio és Monteverdi hatását mutató, hatszólamú művek ne hangzottak volna fel Gyulafehérváron. Mosto korábbi, mások alkotásait tartalmazó kiadványai azt tanúsítják, hogy jól ismerte kortársai (Lasso, de Monte, Palestrina, G. de Wert, Striggio, Marenzio stb.) munkásságát.[57] Elképzelhető tehát, hogy e zeneművek némelyikét az erdélyi udvari együttes megszólaltatta.

Don Cesare Viadana (Ferdinánd főherceg innsbrucki udvarának káplánja és énekese) említette a mantovai hercegnek írt levelében (1595. december 5.), hogy gyulafehérvári látogatásakor a kiválóan zenélő-éneklő erdélyi fejede-

---

[55] A kéziratot egy utólagos (valószínűleg 1475 nyara és 1476 eleje közé keltezhető) – de némely mai munkában olvasható véleménnyel ellentétben nem lényegesen későbbi – verses dedikáció ajánlja Beatrixnak, mint *magyar királynő*nek („Ad serenissimam/ Ungariae Reginam/ Regia progenies et regi nupta beatrix"). A vers a királyt – Beatrix férjét, Mátyást – úgy említi, mint a hit ellenségeinek legyőzőjét. Újabban felmerült, hogy a feltehetőleg az aranygyapjas rend céljait szolgáló gyűjteményt ajánlója Beatrix férjére, a török ellen hadakozó Mátyásra aktualizálta azáltal, hogy a *L'home armé*nak az aranygyapjas rendre vonatkozó jelképrendszerét Mátyásra alkalmazta. Vö. Woodley: *Tinctoris's Italian Translation... i. m.* 180, 186. Richard Taruskin: *Antoine Busnoys and the L'homme armé tradition.* Journal of the American Musicological Society 39(1986) 275. és köv. 272, 281, 283. (Hivatkozással W. F. Prizer közöletlen tanulmányára.)

[56] F. A. von Langenn: *Herzog Albrecht der Beherzte.* Leipzig, 1838. 525.; Haraszti: *Zene és ünnep... i. m.* 391.; A boroszlói Peter Eschenloer, a szász forrást követő krónikájában szép olasz táncra („hübschen Wällischen Tanz") utalt. Dr. J. G. Kunisch közr.: *Peter Eschenloer's Stadtschreibers zu Breslau,* Geschichten der Stadt Breslau, oder Denkwürdigkeiten seiner Zeit. II. Breslau, 1828. 348.; Tekintve, hogy nem sokkal később, a 16. század elején német források az úgynevezett *Hoftantz*ot gyakran nevezték olasz táncnak („Welscher Tantzt"), így elképzelhető, hogy a szász forrás is egy ilyenféle táncra utal. *Hoftanz*ból többféle ismert. Vö. Gombosi Ottó: *Der Hoftanz.* Acta Musicologica 7(1935) 50–61.; David Heartz: *Hoftanz und Basse Dance.* Journal of the American Musicological Society 19(1966) 13–36.

[57] Mosto műveire l. *New Grove* XII. köt. 616.; Boetticher: *Lasso und seine Zeit... i. m.* 500, 888–889.; Barlay: *Mosto... i. m.* 181–182.; Zottoviceanu: *Un compozitor... i. m.* 245–246.

lemasszony, Maria Christierna méltónak találta őt arra, hogy elénekelje vele néhány villanelláját.[58] E művek azonban ma nem ismertek.

Báthory Zsigmond unokaöccsét, András, a zenetörténeti munkák főleg azért említik, mert Palestrina 1584-ben neki ajánlotta egyik kiadványát.[59] Nyilvánvaló azonban, hogy a Palestrina-kotta, amely az akkor éppen Rómában tartózkodó és kardinálisnak kinevezett ifjú Báthorynak, valamint nagybátyjának, Báthory István lengyel királynak címzett alkalmi kompozíciót is tartalmaz, nem annyira Báthory zeneszeretetének,[60] avagy a Báthoryak intenzív itáliai zenei kapcsolatainak bizonyítéka – noha az ajánlást nem is ritkán így értelmezik –, hanem elsősorban a pápai curiának a Báthoryakhoz és Erdélyhez fűzött vallási és politikai reményeit tükrözi.

Bethlen Gábor idejéből egyedül Estrada emlékirata utal olasz zenére. A spanyol ceremóniamester-mulattató 1628 farsangján betanította huszonnégy apródnak a *barrierát*, vagyis egy akkoriban Itáliában népszerű szcénikus bajvívó táncot.[61] A segesvári Georg Kraus krónikája szerint Estrada gitározott és ezzel kísérte énekét-táncát, továbbá zsidók segítségével olasz nyelvű komédi-

---

[58] Veress Endre: *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării-Româneşti.* Bucuresti, IV. 216.; Cesare Viadanára (nem azonos a zeneszerző Ludovico Viadanával!), l. Walter Senn: *Musik und Theater am Hof zu Innsbruck.* Innsbruck, 1954. 129.

[59] Joannis Petraloysii Praenestini Mottetorum quinque vocibus liber quintus. Roma, 1584.; Báthory olaszországi útjára l. Franz Hipler: *Andreas Bathory und Pierluigi Palestrina.* Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands. 11(1897) 97–103.; Barlay Ö. Szabolcs: *A humanista Báthori András itáliai útja.* Irodalomtörténeti Közlemények 68(1964) 667. és köv. Barlay szerint Báthory Rómában találkozott a Collegium Germanico-Hungaricumban egy másik prominens római zeneszerzővel is, Tomás Luis de Victoriával. Ez azonban aligha helytálló, hiszen Victoria csak 1576. december 26-ig (vagy esetleg 1577 szeptemberéig) tartozott a kollégiumhoz és azután másutt szolgált Rómában.

[60] Báthory András vonzalmát a zenéhez egyébként nem csak Szamosközy sokat idézett feljegyzése tanúsítja, amely szerint 1599-ben, amikor arról értesült, hogy Mihály vajda Brassót ostromolta „Akkor is [...]. Virginát veri volt cardinál nocte" (Szilágyi Sándor közr. *Szamosközy István történelmi maradványai.* IV. Bp., 1880. 100.). Báthory 1599 előtti majdnem tíz évig tartó ermlandi (lat. Warmia) püspökségének forrásanyaga is szolgál zenei adalékokkal. Az 1594 októbere és 1597 közötti időszak számadásaira hivatkozik Josef Kolberg: *Aus dem Haushalt des ermländischen Bischofs und Kardinals Andreas Báthory.* Braunsberg, 1910. passim.; Egy olasz muzsikusra, Gioseffo Biffi da Cesenára azonban nem utal Kolberg tanulmánya, habár Biffi az *Il primo libro delle canzonette a sei voci...* címfeliratú kiadványában (Nürnberg, 1596) „maestro di capella dell'... Cardinal Bathori" nevezte magát. Pontosan mikorra tehető szolgálata, még tisztázatlan, de tény, 1597 augusztusától fogva a stuttgarti udvar lantosa volt. Vö.: Bertha Antonia Wallner: *Musikalische Denkmäler der Steinätzkunst des 16. und 17. Jhs. nebst Beiträgen zur Musikpflege dieser Zeit.* München, 1912. 413–433.; Gustav Bossert: *Die Hofkapelle unter Herzog Friedrich 1593–1608.* Württembergische Vierteljahrshefte für Landesgeschichte. Neue Folge 19(1910) 335, 347–348, 355, 364.; Barbara Kimball Ansbacher: *Biffi.* In: *New Grove* II. köt. 699.; A heilsberg püspöki udvartartásnak Báthory halála után felvett inventáriumai (1600, 1608) különféle hangszereket és kottákat említenek, köztük Orlando di Lasso műveit. MTA Kézirattár, Ms. 477. Veress Endre iratai. 54. és 216.

[61] De Cossio: *Autobiografias... i. m.* 383–384.; A *barriera* dallamát l. Király: *Don Diego de Estrada... i. m.* 33.; Estrada ugyanitt említi, hogy a farsangon előadtak egy „juego canas"-t is, vagyis egy a barrierához hasonló spanyol bajvívó táncot.

át adott elő és szép táncokat rendezett.[62] Alighanem jogos a feltevés, hogy a spanyol jelentős részt vállalt annak a mitologikus udvari balettnek a színrevitelében, amelyet a fejedelem úgy kommentált egy levélben, hogy „császár előtt is nevezetes lött volna az a balleth" (1628. március 8.).[63] Estrada emlékiratának ismeretében magától adódik a következtetés, hogy e balettben olasz népszerű muzsika is szerepelhetett.

Akad néhány olyan adat is, amely főúri környezetben felhangzott itáliai zenéről tudósít. Az 1688-as országgyűlés alatt a pozsonyi Pálffy-palotában Antonio Draghi *Il marito* című operáját adták elő.[64] A Jakusith Imre gróf által a poroszkai római katolikus templom zenészeire hagyott kottákról készült jegyzék (1692) említi Antonio Bertalli mellett Arcangelo Corelli műveit.[65] A századforduló e nagyhatású mestere más olaszokkal együtt (pl. Draghi) szerepel az 1721-es Esterházy kottainventáriumban is.[66] Az Esterházyak archívumában fennmaradt jónéhány bécsi udvari opera 17. századi szövegkönyve, köztük Habsburg szolgálatban lévő olaszok (elsősorban is Draghi) művei. Ezekről az operákról Esterházy Pál levélben is beszámolt feleségének.[67]

Miközben a hazai udvarokban felhangzott olasz/olaszországi zenéről csak keveset tudunk, ugyanakkor a megmaradt városi és egyházi kották között (pl. lőcsei evangélikus anyag, Bártfai gyűjtemény,[68] Csíksomlyón őrzött Viadana-kiadvány[69]), valamint még inkább a 16–17. századi kottajegyzékekben (Pozsonyi káptalan 1616,[70] Wigeleb, soproni kántor 1629,[71] brassói gimnázium

---

[62] *Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers,* Georg Kraus. I–II. Fontes rerum Austriacarum. Abt. I. Bd. III–IV. Wien, 1862, 1864. 56.

[63] „az fejedelem Asszony instituált volt egy tánczot, kiben 30 persona volt, igen szép inventio vala, maga Mars volt a Fejedelem Asszony, Alvinczinek imponálta volt Mercurius tisztinek repraesentálását. Ő jövén be elől szép gestusokkal és illendő perorálással hoza hírt az egész actus felől, öltözeti is illendő lévén; császár előtt is nevezetes lött volna az a balleth". Szabó Károly: *Bethlen Gábor levele Alvinczi Péter kassai református főpaphoz.* Erdélyi Protestáns Közlemények. Kolozsvár, 7(1878) 541.

[64] MZT II. 25.

[65] Kalinayová: *Hudobné inventáre... i. m.* 138–142.

[66] Hárich János: *Inventare der Esterházy-Hofmusikkapelle in Eisenstadt.* In: *Haydn Jahrbuch.* IX. Wien, 1975. 11–21.; Ulrich Tank: *Studien zur Esterházyschen Hofmusik.* Regensburg, 1981. 84–90.; MZT II. 122.

[67] Sas: *Harmonia caelestis... i. m.* 21.; Már Bethlen Miklós is megemlékezett arról, hogy 1661-ben Laxemburgban egy „igen ritka császári comoedia lőn", amelyet „a muzsikások rekeszi"-ből látott, vagyis nyilván valamilyen énekes-zenés kompozíció előadásán volt jelen. *Kemény János és Bethlen Miklós művei... i. m.* 570.

[68] MZT II. 411–412, 405–408.; Murányi Róbert Árpád: *Thematisches Verzeichnis der Musiksammlung von Bartfeld (Bártfa).* Bonn, 1991.

[69] MZT II. 183.

[70] Pór Antal: *A pozsonyi társas-káptalan egyház levéltára.* Történelmi Tár 1885.; Zdenko Novacek: *Music in Bratislava.* Bratislava, 1978. 258–259.; Kalinayová: *Hudobné inventáre... i. m.* 24–27.

[71] Házi Jenő: *Adatok Sopron zenetörténetéhez a Zeneegyesület megalapításáig.* (Kézirat. Bp., Zenetudomány Intézet) 52–55.; Bárdos Kornél: *Sopron zenéje a XVI–XVIII. században.* Bp., 1984. 45–48.

1630,[72] nagyszombati jezsuiták 1632,[73] soproni evangélikusok 17. század közepe,[74] pozsonyi evangélikusok 1651–1652[75] stb.), miként némely hazai kéziratban is (pl. *Kájoni kódex*[76]) jelentősebb számban bukkannak fel olaszországi kiadványok avagy olasz szerzők egyes művei. Döntő többségben egyházi kompozíciók. A leggyakoribbak G. Fattorini, A. Gabrielli, G. Gabrielli, A. Grandi, T. Massaini, A. Savetta, G. Rovetta, O. Vecchi, L. Viadana stb. alkotásai.[77]

Noha a kották és zeneművek javarészt – mint már szó volt róla – indirekt úton, áttételeken keresztül jutottak hozzánk, de létezett közvetlen kapcsolat is Itáliával. Erről tanúskodnak a nagyszombati jezsuiták (1632), valamint a pozsonyi evangélikusok kottajegyzékében (1651) említett olasz (elsősorban velencei) kiadványok, továbbá egy soproni kottaszámla a velencei Gardano nyomdászcégtől (1651). Habár az olasz zeneművek közvetlen átvétele a kéziratok esetében nem igazolható, de ennek ellenére számolnunk kell a lehetőséggel.[78]

A hozzánk jutott olaszországi zene külön rétegét jelenti a 16–17. századi népszerű muzsika, amely egészében elég jól adatolható. Az írásos említések közül a legismertebbek kétségkívül Balassi *ad notam* utalásai, amelyekben költeményeihez – ezeket akkoriban nemcsak olvasták, hanem énekelték is – olasz dallamokat adott meg: *Az Gianeta Padovana nótájára*, *Egy Siciliana nótájára*, *Az Lucretia éneke nótájára*, *Olasz nótára*.[79] Itáliai népszerű darabok felbukkannak a *Kájoni kódex*ben, de még a *Cantus Catholici*ben (1651) is.[80]

Ismereteink együttesen a populáris olasz zene bizonyos fokú hazai elterjedtségét jelzik. A népszerű muzsika idejutásának útja és módja azonban

---

[72] Julius Gross: *Zur ältesten Geschichte der Kronstadter Gymnasialbibliothek.* Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge XXI(1887) 653. Anhang. VI.

[73] L. a 42. jegyzetet

[74] Bárdos: *Sopron... i. m.* 63–64. 226. j.; T. Grüll–K. Keveházi–J. L. Kovács–I. Monok–P. Ötvös–G. Szende közr.: *Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg).* Szeged, 1994. (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/1.) 478.

[75] Richard Rybarič: *Stredovek, renesancia, barok.* Bratislava, 1984. Dejiny hudobnej kultúry na Slovensku I. 59.; Kalinayová: *Hudobné inventáre... i. m.* 33–65.

[76] Diamandi–Papp közr., *Codex Caioni... i. m.*

[77] A városokból fennmaradt zeneművekről az eddigi legjobb – habár nem teljes – áttekintés: MZT II. 348. és köv.

[78] E kérdésben csakis akkor látnánk világosan, ha megtörténne a kéziratok anyagának más forrásokkal való összevetése és alapos elemzése.

[79] Eckhardt Sándor közr.: *Balassi Bálint összes művei.* I. Bp., 1951. Nr. 18, 27, 23, 35, 29, 9, 88.; Virágh László: *Balassi Bálint „Az Gianeta Padovana nótájára".* Magyar Zene 17(1976) 3–12.; Uő. *Két Balassi nótajelzésről.* Magyar Zene 22(1981) 163–175.; Szabó István: *Reneszánsz költészetünk és zenénk forrásairól.* Magyar Zene 26(1985). 386. és köv.; Uő. *Újabb adatok a XVI–XVII. századi magyar zene forrásaihoz.* Zenetudományi Dolgozatok 1989. Bp., 1989. 63.

[80] Az „O pastores, boni cantores" kezdetű ének a 16/17. század fordulójának kedvelt táncmelódiáján, a *Girometta*n alapul. Szabó: *Újabb adatok... i. m.* 64, 79.

kideríthetetlen. Túl azon, hogy evidens, a nálunk járt itáliai zenészek repertoárjába a könnyedebb populáris „használati" zene is beletartozott, számolnunk kell azzal is, hogy a 16–17. századi Magyarországon megfordult számos egyéb olasz (katonatisztek, zsoldosok, hadmérnökök, mesteremberek és kereskedők stb.) között bizonyosan akadt jónéhány, aki zenélt, saját maga és környezete szórakoztatására. Az ő esetükben pedig elsősorban éppen a népszerű könnyűzene jöhet számításba.[81]

* * *

Annak ellenére, hogy a téma alapos kutatása még várat magára, a magyar–olasz zenei kapcsolatokról nagyszámú szórványadat gyűjthető össze. Ezekből viszonylag kerek és helyenként meglepően gazdag képet nyerhetünk. Kitűnik, hogy a vizsgált korban nagy számban – a korábbi nézetek tükrében alighanem meglepően nagy számban – érkeztek hozzánk Olaszországból zenészek és az ő révükön itáliai zene. Az olasz befolyás a hazai zeneéletre (elsősorban is az udvarokéra) a jelek szerint tehát sokkal jelentősebb lehetett, mint amivel zenetudományunk eddig általában számolt, illetve számolni mert.

Itt pedig hangsúlyozandó, mivel az uralkodói udvarokkal kapcsolatos forrásanyag még mindig nincs teljesen feltárva és a főúri udvartartások szinte teljesen vizsgálatlanok, így bizonyos, hogy a további kutatás még sok adalékot tárhat fel. A megalapozott ítéletalkotáshoz azonban nemcsak az egykori Magyarország forrásait kellene kutatnunk, hanem külföldieket is – elsősorban az olaszországiakat –, mert ezek a szűkös hazai dokumentumokat jól kiegészíthetik. Mivel a zenészek általában a Magyarországhoz közel eső északolasz területekről származtak – a kapcsolatokban kétségtelenül Velencének és Páduának jutott kulcsszerep –, ezért elsősorban az ottani levéltárakban kellene Magyarországgal kapcsolatos adatok után kutatni, valamint az idevonatkozó kultúr- és zenetörténeti szakirodalmat áttanulmányozni. Elengedhetetlen azonban az olasz és más külföldi kutatók érdeklődését is ráirányítani erre a témakörre. Ehhez legelőször tudatosítanunk kell – hazai és nemzetközi téren egyaránt – a zenei kapcsolatok tényét, fel kell hívnunk a zenetörténészek figyelmét az olasz zenészek magyarországi migrációjára.

---

[81] E helyen megemlítendő, hogy az MTA Kézirattára őriz egy igen szép olasz kéziratot (Régi és új írók 8^{r} 108.). A különféle színes tintákkal írt 72. folio terjedelmű gyűjtemény első fele billentyűs darabokat tartalmaz, második része pedig ún. alfabeto notációval lejegyzett gitárzenét. Sajnos, a kézirat eredete tisztázatlan és Magyarországra kerülésének időpontja is ismeretlen. Vásárlás útján jutott a gyűjteménybe az 1940-es években. A kéziratra Ritoókné Szalay Ágnes hívta fel a figyelmemet. Segítségét ezúton is köszönöm.

Szakály Ferenc *(Budapest)*

A harmadik skizma hatása a török kori magyar művelődésre

Megkülönböztetendő a kereszténységen belüli – meghiúsult vagy a meglevő struktúrába integrált – mozgalmaktól, *skizmán* azt a *három nagy egyházszakadás*t értem, amely ma is létező, számottevő egységekre szabdalta szét a kezdetben egységes kereszténységet:

1. A 325. évi niceai (nikayai) zsinat kiűzte a keresztény egyházból – amely eddig méltán rászolgált erre az elnevezésre, hiszen valamennyi keresztényt egyesítette – a Szentháromság dogmáját és Jézus isteni mivoltát tagadó felfogás követőit, akiket az irányzat meghatározó személyiségéről, Arius püspökről (†336) *ariánus*oknak mondottak. Miután a többség dogmaként fogadta el, hogy Jézus Krisztus az Isten egyszülött fia; egyszemélyben valóságos ember és valóságos isten, s ráadásul még e két szféra közti közvetítő (Messiás) is; az Isten maga egylényegű három személy: Atya, Fiú és Szentlélek (= Szentháromság) stb., az áriánusokat kiátkozták az „egyházból".

Mindazonáltal Európa, Kis-Ázsia és Afrika határmezsgyéjén a népvándorlás idején léteztek olyanok, akik a legyőzöttek tanait vitték tovább. Ez utóbbiaknál sokkalta fontosabb azonban az – addig sértő, sőt átkos mellékízű – ariánizmus 16. századi „recidívája". Az európai reformáció sodra felvetett olyan férfiakat, akik – a szent iratok beható tanulmányozása és kutatási eredményeiknek a józan logikával való összevetése nyomán – arra a következtetésre jutottak, hogy mégis Arius kiközösített híveinek volt igazuk. Innen kiindulva egyesek a többi egyistenhittel (a zsidóval és muszlimmal) való együttműködés, mások pedig egyenest az istentagadás irányába mozdultak el. A következmények tárgyalása azonban már a harmadik skizma, a reformáció témakörébe tartozik.

Itt csak annyit bocsátunk előre, hogy az *antitrinitárius (unitárius)* vallás csupán Lengyelországban és Erdélyben tudott eljutni a bevett vallás rangjára. Az előbbiben azonban csak 17. század közepi betiltásáig, az utóbbiban viszont kifejlődött egy *szombatos (zsidózó)* ága is, amely szektaként, az unitárius egyházzal együtt, megérte a 20. századot. (1944-ben a szombatosok a zsidók sorsában osztoztak, hiszen kicsiny szigetük már csak az egyre nagyobb lélekszámú zsidó felekezetre támaszkodva maradhatott fenn ily sokáig.)

2. 1054-ben a bizánci pátriárka és a római pápa kölcsönösen kiátkozta egymást, s ezzel együttesen véget vetettek annak az illúziónak, miszerint a kezdetektől fogva eltérő *decentralizált*, illetve *centralizált* formában szerveződött ortodox és nyugati egyházrész látszategysége fenntartható. Paradox módon a Rómából központilag irányított és igazgatott nyugati változat nyitottabbnak bizonyult a társadalom és a politikai hatalom felől érkező kihívások iránt, mint a látszatra egyenrangú konstantinápolyi, alexandriai és jeru-

zsálemi *pátriárkák* által irányított ortodox egyház. Ezen egyház *világi feje*, a mindenkori *bizánci császár* – az általa könnyűszerrel befolyásolható *egyetemes zsinat*on keresztül – messze kevesebb önállóságot s még kevesebb kísérletezési szabadságot nyújtott – még vezetőinek is –, mint a *pápaság*. Jellemző, hogy a görögkeleti egyház egyetlen számottevő belső dogmatikai vitája arról folyt, hogy szabad-e a templomokban emberábrázolásokat elhelyezni. (Ez hosszú, 726-tól 843-ig tartó háborúskodásba torkollott.)

Mindeközben a nyugati egyház egységét az „eretnekmozgalmak" folyamatos próbálkozásai edzették; ezek egy részét az egyház integrálta és saját céljaihoz igazította, másokkal több-kevesebb könyörtelenséggel leszámolt vagy – jobb esetben – elszigetelte őket. A fenti különbségek – amelyek mögött nehéz nem észrevenni a Róma örökére áhítozó két hatalom: a *frank* és a *bizánci császárság* rivalizálását – egyre élesebben jelentkeztek mind a jogi elvekben, mind a liturgiában. (A mindig is merevebb görögkeleti egyház fejlődése az igehirdetés helyett egyre inkább a szertartás dominanciája felé haladt. A tizenkét autokefál egyház közt nem annyira a teológiai nézetazonosság, hanem inkább a liturgia teremtett – és teremt – egységet.)

Európában a nyugati és keleti egyház közti határ hajszálpontosan egybeesik a nyugat- és kelet-európai mentalitás és társadalomszerveződés határával, ami a Szávánál és az Al-Dunánál, valamint a Keleti-Kárpátok láncánál azonos a középkori Magyar Királyság déli és keleti végeivel. Miközben Kis-Ázsiában és Közel-Keleten a *muszlim terjeszkedés* erősen leszűkítette mind a Bizánc, mind pedig az ortodox egyház befolyási övezetét, annak nyugati határa – lényegében mindmáig – átjárhatatlannak bizonyult. A végveszélybe került Bizánc császárai, politikai megfontolásból ugyan egyszer-másszor hajlandóak voltak egyes katolikus dogmák látszat-elismerésére, az *uniós* törekvések azonban mindannyiszor megbuktak az ortodox hierarchia és a nép elkeseredett ellenállásán. (Fényesen igazolva azt a máig érvényes, lapidáris igazságot, hogy a *liturgia-központú* vallások messze könnyebben hozzáférnek az egyszerű hívek lelkéhez, mint a *teologikus* irányultságúak.) A felfutóban levő reformáció is hiába próbálkozott a keleti végeken, bár a szászok is, az erdélyi fejedelmek is gondoskodtak román nyelvű, protestáns szellemű bibliafordításról. Végül is Róma uniós törekvéseit a lengyel és az erdélyi határok mentén kísérte némi eredmény (görög katolikus egyház létrehozása).

A fentiek önmagukban persze közömbösek is lehetnének, ha a görögkeleti világ egyébként fogékony lett volna a nagyvilág új gondolatai, találmányai, intézményei, általában: az újítás iránt. Mivel azonban nem így volt, a Nyugatról érkezett híradások a görögkeleti társadalmak *xenofóbiáját*, *elzárkózási kényszerét* erősítették.

3. Az immár csak a nyugati egyházon belül lezajlott – a jobb híján 1516-hoz kötött – szakadás *(a reformáció)* alapvetően különbözik az előző kettőtől, amelyek az elvált részek párbeszédének megszűnéséhez vezettek.

Ezzel szemben az élénk katolikus–protestáns összecsapások, illetve a protestáns irányzatok egymás közti vitái, a szembenálló felfogások folyamatos – a résztvevő feleket is alakító – ütköztetése végső soron az európai kultúra felmérhetetlen gyarapodását hozták.

Pedig ez nem kevesebb, mint féltucat egyházra robbantotta szét a nyugati kereszténységet. A protestáns felekezetek közül a legtöbb követője a lutheri *(lutheránus, evangélikus)* tanoknak akadt; ezek jószerivel egy tömbben helyezkedtek (helyezkednek) el a német-római birodalom (utóbb Németország) középső és északi részein és Skandináviában. Számuk ma 70–80 millióra tehető. Követőinek számát tekintve nem sokkal marad el mögötte a Kálvinéhoz közelálló, *helvét* hitvallásból sarjadt *református* egyház sem, amelynek Skóciában, Észak-Németalföldön, Svájcban és Magyarországon maradtak erős hadállásai. Ha a 16. században Dél-Franciaországot uraló *hugenottá*kat nem sikerül visszaszorítani és a lengyelországi hitújítást visszafordítani, meglehet, Európa egész felekezeti képe is másként alakul. Tízmilliós tömegek követik az *anglikán* vallást (természetesen a brit szigeten); a kisebb felekezetekre *(baptisták, metodisták, pünkösdi*ek stb.*)* itt nem térünk ki.

A nyugati keresztény egyházon belüli küzdelmet – néhol háborút – történeti kifutásában végül is a katolikus eszme és egyház nyerte. Híveinek száma (300 millió) Európában is meghaladja az összes protestánsét, pedig súlypontja immár nem is itt, hanem a harmadik világban: elsősorban a más vallások által meg sem érintett Latin-Amerikában, másodsorban a rohamosan katolizálódó Afrikában és Ázsiában van. (Az Egyesült Államok sokszínű vallási és felekezeti megoszlása nem tartozik ide. Mint ahogy nem vállalkozunk számszerű összevetésekre az *iszlám*mal, a *hinduizmus*sal, a *buddhizmus*sal sem, jóllehet az előző kettőnek külön-külön jóval több mint félmilliárd követője van.)

* * *

Aligha feltételezhető, hogy az evilág és a túlvilág viszonyának e mérhetetlen színes gazdagságában az egykoron 300 000 km^2-es történeti Magyarország valamikor valamivel kitűnhetett. Ebben azonban tévednénk: a 16–17. századi Erdélyben 1568-tól fogva mind a négy vezető vallási irányzat *(katolikus, evangélikus, református, unitárius)* „bevett vallásnak" számított. Mellettük természetesen a görögkeleti románokat, de még a *szombatosok*at is megtűrték, az *anabaptisták* idetelepülését pedig maguk a fejedelmek kezdeményezték-ösztönözték. Ha nem is törvényben deklarálva, össz-európai mércével mérve is meglepő toleranciát tapasztalunk a három részre esett Magyar Királyság török és – sokáig – Habsburg uralom alá került részein (az utóbbiban az 1670-es évekig) is. (Annak dacára, hogy a bécsi Habsburg-uralkodók a katolikus egyház patrónusának vallották magukat.)

Mindezek megítélése – néha: elítélése – a legutóbbi évtizedekig banálisan egyszerűen folyt. A protestánsok a hitújítás oktatásügyi, kulturális, sőt politikai hozamát hangoztatták, míg katolikus oldalról mindezt rombolásnak, az eredeti, igaz útról való időleges eltérülésnek látták és láttatták, szemérmesen elhallgatván az ellenreformáció – nem annyira Magyarországra, mint a nyugati területekre jellemző – rémtetteit. Előnytelenül motiválta a kutatásokat és a nyomukban kialakult összképet – nemcsak az egyházi viszonyokét, hanem az egész magyar történelemét –, hogy a múlt század végén kialakult modern magyar történetíráson belül a protestáns, közelebbről a kálvinista felfogás vált hangadóvá, amely rövidre zárt kapcsolatot „létesített" a magyar függetlenség és a protestáns vallásszabadság között. Rá se hederítve arra, hogy a 16. században, többek között, olyan nyugat-magyarországi arisztokraták karolták fel Luther vagy Kálvin tanításait és útmutatásait, akik Bécs leghűségesebb támaszai voltak, s a katolikus vallásra visszatérve éppoly odaadóan szolgálták a rendi Magyarország ügyét, mint protestáns elődeik. Ez nem más, mint a 17. századi viszonyok történetietlen visszavetítése arra a korszakra, amelyben a magyarság „csak" a török megállításával foglalkozott és – eléggé el nem ítélhető módon – tudni sem akart később oly sokra taksált Habsburg-ellenességéről.

A marxista történetírás sajátos módon erősítette fel a hagyományosan egyoldalú, protestáns nézőszögű felekezeti megközelítést. A bécsi udvart – amúgy jó kurucosan – megtette a reakció e térségbeli fellegvárának, következésképp minden „haladó", helyeslendő és jó, ami valami formában annak meggyöngítésére irányult vagy vele valamilyen formában szembekerült. A protestantizmus – amely kezdetben kétségtelenül mutatott fel népies és népbarát vonásokat – kiválóan megfelelt ezeknek az igényeknek. A katolikus egyház – rossz okokból – amúgy is eleve szálka volt a marxisták szemében; azzal, hogy az, úgymond, Bécs védőszárnyai alá húzódott – ami így általánosítva persze nem igaz –, végleg elvesztette jogát a méltányosabb elbírálásra.

* * *

A magyar történet- és főleg irodalomtörténet-írás az 1970-es évek óta – több-kevesebb sikerrel – tiszteletre méltó erőfeszítéseket tett egy minőségileg más, szintetikusabb – vagy divatos kifejezéssel élve: *ökumenikus* – megközelítés elterjesztése érdekében. Jelen előadás, a legjobb kezdeményekre építve, már egységbe fogva próbálja értelmezni a *reformáció–ellenreformáció ellentét*pár bonyolult művelődési kihatásait és kölcsönhatásait, teljesen elutasítva az azokhoz tapadt politikatörténeti allúziókat. Skizma alatt tehát jelen esetben nem egyszerűen a reformáció kibontakozását, elterjedését és irányzatait, hanem a reá adott katolikus válaszokat is vizsgálni kívánom,

amelyeket határainkon túl újabban nem annyira ellenreformációnak, inkább *katolikus megújulás*nak, *katolikus reform*nak szokás nevezni.

Sőt: főleg az angolszász szakirodalomban fel-felmerül a nézet, hogy maga a hitújítás – vagy ahogy a protestánsok állítani szokták: az eredeti forrásokhoz való visszatérés – tulajdonképpen káros jelenség volt, mert egy éppen kivirágzóban levő, szépreményű katolikus megújulást söpört el, illetve juttatott kényszerpályájára. Ebben a kérdésben nincs módom állást foglalni. A 16. század eleji magyar katolicizmusban jómagam nem érzékelem azokat az erőket, távlatos elképzeléseket, amelyekkel oly hatékony választ adhattak volna például a török hódítás következtében kialakult *identitás-válság*ra, mint amilyet a reformáció a *zsidó–magyar történeti párhuzam*mal és a *„török = Isten ostora"*-szerű ötletekkel nyújtani tudott. Ezt a nem annyira művelődési, mint politikai nyereséget azért kell hangsúlyozni, mert a korábban egységesen törökellenességéről ismeretes magyar közvélemény 1526 után váratlanul tévútra került. Ilyesfajta lelki orvosságokra volt szüksége, hogy az ország szétesése és a sorozatos katonai csapások közepette is meg tudja őrizni elkötelezett *keresztény önazonosság*át és *Európához tartozás*át (amivel az európai közösség gyakran vissza is élt). Nem kevesebb fordult meg ezen, mint hogy hazánk az előtte elfoglalt balkáni államok szomorú sorsára jut-e vagy nem.

A korábban általuk frekventált bécsi és krakkói egyetem nem tartozott éppenséggel az össz-európai kisugárzású szellemi műhelyek közé, az itáliai univerzitásokra pedig viszonylag kevesen jutottak el. (Az ibériaiakról és a franciaországiakról nem is beszélve.) Azzal, hogy a reformáció terjedésével a magyarországi *peregrináció* célpontja áthelyeződött Wittenbergbe, Svájcba, Heidelbergbe, majd még onnan is nyugatabbra: a németalföldi és szigetországi univerzitásokra, hallatlanul kitágult a magyarországiak tájékozódásának szemhatára. Ez eleve biztosította, hogy hazánkfiai mindig ott legyenek, ahol valami szellemileg izgalmas történik, újabb irányzat támad. Megkockáztatom: a magyar kultúra sem korábban, sem a későbbiekben nem jutott oly közel a szellemi mozgalmak kútforrásához, a szellemi élet meghatározó személyiségeihez, mint a 16. században. (Főleg, ha nem 1570 és 1600 közé, hanem a század derekára tesszük a magyarországi reformáció aranykorát. Akkorra, amikor a különböző felfogások magyar úttörői – s egyben legeredetibb tehetségei – felléptek.) Hajlamosak vagyunk természetesnek felfogni, hogy reformátoraink levelező partnerei közt Melanchthontól Lutherig, Bullingertől Bézáig, sőt Kálvinig (akik a jelek szerint a lerázhatatlan alkalmi érdeklődőket látták bennük, úgy tűnik, hogy eltávozásuk után is jószívvel emlékeztek a távoli országból érkezett vendégeikre) megtaláljuk valamennyi mértékadó reformátort, valójában azonban a kulturális felzárkózás sohasem tapasztalt és tapasztalható lehetőségéről, sőt mértékéről tanúskodnak.

A reformáció legfőbb érdemei közt szokás emlegetni az anyanyelvű egyházi, tudományos és szépirodalom elterjesztését. A hitújítás leginkább a tö-

megtámogatásra apellálhatott, ami eleve rákényszerítette a nemzeti nyelvek fejlesztésére, sőt – addig hiányos – alapvető szabályainak és szókincsének kimunkálására. Az eredmény nem is maradt el: azon túlmenőleg, hogy mindmáig az akkori nyelvművelés – időközben persze sokat módosult – kezdeményezéseinek haszonélvezői vagyunk, soha szellemi mozgalom nem hatotta át olyan mélyen az alsóbb társadalmi csoportokat (is), mint a reformáció. A legújabb kutatások azt mutatják, hogy a menetrendszerű református–antitrinitárius összecsapások oly népszerűek és látogatottak voltak, hogy maguk a résztvevők már szívesen elengedték volna az érvelést követő közönség-megnyilvánulásokat, a disputációkat körüllengő vásári, pontosabban: zsibvásári hangulatot. A *hitvita és a vásár összekapcsolódása* közel sem a véletlen műve, hiszen nem kisebb tekintély, mint Mélius Juhász Péter állítja, hogy a helvét hitvallás elterjesztésében éppen a kül- és belkereskedelemben egyaránt élenjáró városok – Nagyszombat, Debrecen, Kassa – magyar polgárai jártak elöl jó példával.

A *reformáció demokratizálódásá*ban azonban benne rejlett egy csapda is. Az anyanyelviség kizárólagossá válása ugyanis újabb leszakadást okozhatott volna, ha a hitújítás hívei és ellenfelei, belső problémáikon rágódva, egyaránt könnyen elfeledkezhettek volna arról, hogy illik a határokon túlra tekinteni, amivel az egész mozgalom a nagyközönség számára érdektelen „papi" belüggyé válik. A harmadik skizma java hazai terjesztőinek legnagyobb érdeme, hogy úgy tudtak elkötelezett magyarok, szászok, szlovákok stb. maradni, hogy közben félszemüket állandóan az élenjáró központokon tartották, s gyakorlatilag azonnal tájékoztatták a hazai tudományos közvéleményt a legfrissebb fejleményekről. (Az ortodox szerbek és románok, a fenti okokból mindebből kimaradtak; hiába kínálgatták a szászok, majd maga az erdélyi fejedelem a Biblia románra fordított protestáns változatát, vajmi kevés érdeklődőre akadtak.)

A friss tájékozódás klasszikus példájaként Sztárai Mihály *Cranmerus Tamás érseknek az igaz hitben való állhatatosságáról* című énekét szokás felemlegetni, amelyben a Dráva és Duna-melléki lutheranizmus úttörője már négy esztendő múlva (1560-ban) reagált egy Angliában 1556-ban történt eseményre, jóllehet Sztárai a megíráskor a Hódoltság legmélyén, a Baranya megyei Drávaszögben (ma: Horvátország pillanatnyilag szerb megszállás alatt levő része), Laskón szolgált. A gyors reakciókészség nemcsak egyesekre, hanem mind a hitújítás, mind a katolikus megújulás valamennyi nagyformátumú alakjára jellemző a 16. század második és a 17. század első felében. A java nyugati termés fordításban is megjelent, más darabjai – pl. egyetemi disputációk emlékeként – áttételesebben épültek bele magyar művekbe.

A legújabb mértékadó elmélet szerint *Európa három régióra oszlott*, amelyek közül hazánk térsége a kelet-közép-európaihoz sorolható, ami azt sugallja, hogy sem nem Nyugat, sem nem Kelet, hanem valami köztes, átmeneti

formáció a kettő között. Valójában azonban ez az elhatárolás legfeljebb földrajzi értelemben helytálló, hiszen lényegét tekintve *Kelet-Közép-Európa* – amely mellől mellesleg hiányzik *Nyugat-Közép-Európa* meghatározása és jellemzése – nem más, mint a nyugatinak később indult s kevésbé kifejlett változata. Vagyis: vitatható lehet, hogy a Magyar Királyság mikor, milyen mértékben szakadt le Nyugat-Európa legfejlettebb zónáitól, ám az nem, hogy – a három részre szakított állapotban is ahhoz tartozott. A tőle közvetlenül keletre elhelyezkedő ortodox világgal ugyanis legfeljebb annyi kapcsolata volt, hogy az ún. kelet-közép-európai országokban is éltek görögkeletiek. Nyugat- és Közép-Kelet Európa *egyneműsége* ritkán mutatkozott meg oly világosan, mint a harmadik skizma korában, amikor – legalábbis kulturális téren, de úgy tűnik, nemcsak ott (hanem pl. a külkereskedelmi forgalomban is) – a térség igen gyors felzárkózásnak lehetünk tanúi.

Nyugat-Európa központjának az atlanti térségbe helyeződésével valóban hosszú időre megmerevedett a régió összetevői közti minőségi tagoltság; nagyjában-egészében úgy, hogy minél távolabb esett valamelyik ország a centrumtól, annál fejletlenebb volt. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a viszonylatok változtathatatlanok lennének, s hogy valamennyi minőségi mutatót tekintve a gazdaságilag és társadalmilag valóban meghatározó, ún. *nyugati fennsík* országai jártak az élen. Az akkortájt kevésre becsült, manapság azonban annál többre értékelt *tolerancia* kérdésében Lengyel- és Magyarország messze lekörözte mind Angliát, mind Franciaországot. Mint fentebb más összefüggésben már érintettük, ez volt ugyanis az a két ország, amelyben a reformáció legteljesebben kibontakoztathatta a benne rejlő sokszínű lehetőségeket. Erdélyen és Kis-Lengyelországon kívül nem akadt más olyan területi egység, amelyben a katolikus, a lutheránus, a református és az unitárius egyház viszonylag békésen megfért volna egymás mellett. Az előbbiben már az 1550-es években kimondották a négy bevett vallás *egyenrangúság*át, s azt, hogy ezen a fejedelem köteles őrködni. (Ami persze nem jelenti azt, hogy valóban biztosították a vallások közti *egyenlőség*et. Látnivaló ugyanis, hogy az ide vonatkozó országgyűlési végzések, többek közt, tulajdonképpen a katolikus egyházi vagyon szekularizálását, tágabb értelemben: a katolikusok lehetséges mérvű háttérbe szorítását célozták.)

A szélsőséges antitrinitáriusból továbblépő ún. *eretnek gondolkodók* Erdélybe települése a 1560-as évek végén és az 1570-es években rendkívüli mértékben megnövelte az európai kultúrában addig csak az *input*ban jeleskedő térség – benne különösen Erdély – *output*ját. Az itáliai, németalföldi és német *szabadgondolkodók* működését megelőzően Magyarország szinte semmit sem tudott törleszteni abból az adósságból, amit a nyugat-európai szellemi mozgásokkal szemben magának felhalmozott. (Philipp Melanchthon azon 1546. évi ötlete, hogy – közelebbről tanulmányozandó az új nagy kihívást, a törököt – Magyarországra települ, egyszerű fantazmagória volt és félreérté-

sen alapult. Mint ahogy illúziók áldozatai voltak a heidelbergi teológus kör tagjai is, akik úgy igyekeztek előmozdítani az *egyistenhit* győzelemre jutását, hogy erdélyi közvetítéssel, felajánlkoztak a szultánnak.)

Ez a törlesztés persze sajátos módon történt. A magyarországi teológiai irodalomból egyedül Szegedi Kis István számos bázeli, genfi, sőt londoni kiadást megért műveit – elsősorban a *Theologiae Sincerae loci communes de Deo et Homine* (első kiadás: 1585) – jegyezték a nyugati kulturális „börzén", dacára annak, hogy az utóbbi igazolhatóan Wolfgangus Musculus *loci communes*eit követi. Egy Mathias Vehe-Glirius, Jacobus Paleologus vagy Christian Francken működése viszont időlegesen Kolozsvárra irányította mindazok figyelmét, akik az alapvetően biblia-kritikai fogantatású hitújítás összes konzekvenciáit levonták, s hovatovább odáig jutottak, hogy a felekezeti szervezeteket afféle nagyszabású európai vitafórummá kezdték átalakítani.

A 16. század magyarországi művelődése kétségtelenül a „reformáció jegyében" szerveződött és zajlott. Bár a reformáció modernizációs *(*pl. a *presbiteriánus* és *puritánus)* irányzatainak begyűrűzése a 17. században is folyt, emezt viszont az „ellenreformáció századának" szokás nevezni. (Jóllehet az úgyszintén a „legtisztább forrásokból" merítő peregrinusok száma, úgy tűnik, e században sem haladta meg a protestánsokét.) Ám ez csak a század végéről visszafele tekintve tűnik helytállónak. Pázmány Péter vitathatatlan rekatolizációs sikerei sokáig csak egy szűk kört érintettek. (Igaz, elsősorban a belpolitikát meghatározó *nagybirtokos arisztokrácia* számos családját.) Maga Pázmány írta a pápának, hogy Magyarország lakosságának jó ha 10%-a katolikus, s ez az arányszám csak az után kezdett el gyorsan növekedni, amikor a katolikus egyház – államigazgatási pozícióival visszaélve – erőszakos eszközöket is bevetett. (Vagyis: amikor *katolikus megújulásból* valóban *ellenreformációvá módosult*, mondhatnók: züllött.)

Rejtély, hogy Pázmány – főként a nyugat-dunántúli főnemesség körében elért – sikerei mire vezethetők vissza. Az a magyarázat ugyanis aligha helytálló, hogy az áttérők a Bécshez való lojalitásukat kívánták ilyképpen deklarálni s egyben pozícióikat megszilárdítani. A magyar rendiség sohasem volt virulensebb és öntudatosabb, mint a 17. század első felében. Az erdélyi fejedelmek sorozatos kitámadásai folyamatos háttértámogatást biztosítottak számára, egyben körülbástyázva a protestantizmus pozícióit a királyi Magyarországon is. A magyar rendek föderációt alkottak ausztriai, sziléziai és morva társaikkal; a folyamat azzal fenyegetett, hogy a dunai Habsburg-monarchia tartományai laza szövetségévé alakul át.

Ebben a helyzetben nem sok értelme lett volna, ha a magyar rendiség vezetői vallásváltással igyekeznek keresni a meggyengült Bécs kegyét. Jellemző, hogy az 1608-ban „újjáélesztett" nádori tisztet 1616-ig, majd 1622 és 1625 között heves lutheránus elkötelezettségükről híres főurak töltötték be. Ezek éppúgy a 16. században kialakult – behatárolt – keretek között mo-

zogtak, mint katolikus elődeik és utódaik, Forgách Zsigmond (1618–1621), majd a frissen katolizált Esterházy Miklós (1625–1646). Vagyis: vallási hovatartozásuk ugyan befolyásolhatta álláspontjukat és magatartásukat egyes ügyekben, ám működésük kereteit szigorúan megszabta a magyar rendiség és Bécs 16. században kialakult ellentmondásos együttműködése.

Aligha hihető, hogy főurainkat az a ritka szellemi teljesítmény nyűgözte le, ahogyan Pázmány – de jószerivel csak ő – a protestáns hitvitázó irodalom leghatékonyabb eszközeit kidolgozóik ellen fordította. (Jellemző apróság, hogy amikor a magyar reformátusok tizenhárom esztendős késéssel [!] megpróbáltak válaszolni *Isteni igazságra vezérlő kalauzá*ra, egyenest Wittenberghez fordultak segítségért. Az ott készült vitairat sem bizonyult azonban elég hatásosnak.) Azt sem hinnők, hogy főuraink oly fejlett kultúr- és oktatáspolitikai érdeklődéssel és érzékkel rendelkeztek volna, hogy felismerjék: a jezsuiták, majd a piaristák által kidolgozott iskolarendszer nagyobb eredményeket mutat majd fel a kor színvonalán jól képzett emberfők kimunkálásában, mint a protestáns kollégiumok. Az ellenreformáció legmaradandóbb alkotása ugyanis éppen az volt, hogy egyetemekkel és főiskolai hálózattal ajándékozta meg az országot, amely ilyenekkel addig csak alkalomszerűen rendelkezett. (Ezeket a középfokú kollégiumok jól szervezett rendszere vette körül.) Méghozzá, ellentétben a közhiedelemmel, nem is egy, hanem két egyetemmel, hiszen a később szervezett kassai tanintézet azonos formátumú volt a nagyszombatival.

Azok az idegen ferences, pálos és világi „misszionáriusok", akik ellepték a 17. századi Magyarországot, aligha gyakorolhattak a társadalomra számottevő vonzerőt, hiszen nagy többségük egyszerűen megélhetési forrást, sőt szerencsét keresni jött ide, s szép számmal akadtak köztük kalandorok is. Az ő működésükből nemigen tetszett ki, hogy a tridenti zsinat (1551–1563) által megújított katolikus egyház olyan szellemi tényezővé vált, amely színvonalát tekintve immár nemcsak vetekszik a protestánssal, hanem túl is szárnyalja azt. (Pázmányt ugyanaz a naprakészen friss tájékozottság jellemezte, mint annak idején a hitújítás úttörőit.)

A magyar társadalom sokáig gyanakodva és ellenszenvvel tekintett a kor szellemi elitjének számító *jezsuitá*kra is, s véleménye csak akkor kezdett változni, amikor kiderült: azok nem Róma s – bár szervezetileg az *Austria Provinciá*hoz tartoznak – nem is Bécs ügynökei, hanem messzemenően képesek és hajlamosak a magyar rendiséget Bécs ellen bevethető korszerű munícióval ellátni. E ponton ismét Pázmány messze kiemelkedő érdemeit kell méltatnunk, aki egyszemélyben reprezentálta a központi kormányzat és a magyar rendiség közti elvszerű összeköttetést, dokumentálván – lévén eredetileg jezsuita – a fenti állítás igazát. Őt – bár Bécs diplomataként is gyakran hasznosította képességeit és római összeköttetéseit – senki sem vádolhatta azzal, hogy működése nem magyar érdekeket szolgál. Ritka szerencse, hogy

– az általa áttérített – Esterházy Miklós nádorban olyan világi támaszra lelt, aki mindenben képes volt átlátni Pázmány törekvéseinek célzatát.

E ponthoz érve nem szabadulhatunk attól a benyomásunktól, hogy a főnemesség áttérésében valaminő szerepének kellett lennie az önmaga fontosságának és társadalmi súlyának kifejezését szolgáló *reprezentációs igények*nek is. A puritánus, sőt művészetellenes protestáns egyházak ennek kifejtésére nem voltak alkalmasak. (Még egy 1585-ben idevetődött német lutheránus is elképedt Skaricza Máté ráckevi templomának sivárságán; ez általános jelenség volt és csak lassan enyhített rajta az *úrihímzés* és a *festett mennyezetek* elterjedése.) Ha jó helyen kereskedünk, úgy az egyébként ismert összefüggés pontosan fordítva áll, mint azt korábban gondoltuk: nem a vallásváltás (úgymond, a barokk vonzása) vezette el a magyar arisztokráciát az igényesebb építkezésekhez, esztétikusabb épületbelsők kialakításához stb., hanem az önkifejezéshez találtak megfelelő formát a *későreneszánsz és barokk forma-* és *díszítésvilág*ban. Ilyen mintákhoz azonban csak a katolikusnak maradt országokban – ha tetszik: az „ellenreformáció jegyében" – juthattak, s programjukat csupán onnan érkezett mesterekkel és művészekkel hajtathatták végre.

Ha minden felekezeti elfogultságtól mentesen szemléljük, a katolikus megújulás egészében – az univerzitás-alapítással, az élenjáró iskoláztatással stb. együtt is – visszaesést hozott az előző századnak a különböző protestáns irányzatok közti szellemi összecsapások jegyében fogant pezsgéséhez képest. Amihez a humanistaként kiváló magyar főpapok (Oláh Miklós, Verancsics Antal, Forgách Ferenc stb.) nem a spirituális hanem „csak" a *világi tudományosság* terén tudtak valamicskét hozzáadni. (Igaz, a teológiától függetlenedett szépirodalmi és tudományos gondolkodás végül is – elsősorban Zrínyi Miklós működésében – ezekből az akkortájt másodlagosnak tűnő gyökerekből virágzott ki...)

A 17. század minden szellemi lelassulása, majd betokosodása ellenére is – amit az erőszakos ellenreformáció csak tovább erősített – magyarázatra szorul, hogy ez az addig a külső kihívásokra oly élénken és hevesen reagáló társadalom hogyan süllyedhetett vissza közmondásos 18. századi szellemi sivárságába és érdektelenségébe, amikor – sommásan szólva – a magyar kultúra adaptálóból másolóvá silányosodott. Ennek evidensen társadalmi okai lehetnek. A magyar arisztokrácia – amely valamikor a megújulások kezdeményezői közé tartozott – fokozatosan Bécs szellemi vonzáskörébe került, s legalábbis időlegesen kiszakadt természetes közegéből.

A társadalmi bázis beszűkülése már a 17. században is megfigyelhető: a katolikus megújulásnak nem volt olyan széles és karakteres hátországa, mint aminőt a 16. században a protestáns felekezetek mögött – kivált a mezővárosi paraszt-polgárság – alkotott. Közösségeik, még a nagy mezővárosok is – amelyek az előző századokban, főként a 16. században a magyar önkormányzatiság fontos bázisaivá nőtték ki magukat – a 18. századra teljesen vissza-

minősültek, nemcsak a 16., hanem 17. századi önmagukhoz képest is. A belpolitikai élet irányítása a nagyobb részében ortodox protestánsnak maradt köznemesi rétegek kezébe került. Ezek pedig – az előző évszázadokban kivívott kiváltságaik védelmében – kifejezetten elzárkóztak mindentől, aminek újítás jellege vagy akár csak szaga volt.

* * *

Mindezt annak tudatában vetettük papírra, hogy bizonyára csak a jelenségek és problémák felszínét súroljuk. A tisztelt olvasó talán mégis talál majd írásunkban olyan fogódzókat, amelyekbe kapaszkodva el lehet jutni érdemleges felismeréshez, talán még a vallási mozgalmak művelődési aspektusának szintéziséhez is.*

* E viszonylag kis terjedelmű tanulmányhoz annyi jegyzet és megjegyzés kívánkoznék, ami akkor is szétfeszítené a megadott kereteket, ha több érdemes írást figyelmen kívül rekesztenénk. Mivel ezt az udvariatlanságot nem akartuk elkövetni, a jegyzeteléstől – jóllehet valamennyi mondatunk mögött részmunkák sora áll – generálisan eltekintettünk.

Gábor Csilla *(Cluj-Napoca)*

Szent Ignác-i lelkiség, barokk világkép Káldi György prédikációiban

Jelen dolgozat – egy irodalomtörténeti jelenség, Káldi György prédikációinak kapcsán – a Szent Ignác-i lelkiség és a barokk (stíluskategóriánál tágabban értelmezett fogalmának) kapcsolódásait keresi, némiképpen a barokk fogalma további tagolásának, esetleg majdani árnyalásának szándékával, ugyanis a téma kutatástörténete alapján szinte azt lehetne mondani: ahány elemzés, annyiféle megközelítési szempont a belőle következő értelmezési perspektívákkal, ám ugyanakkor korlátokkal, ellentmondásokkal.[1] Burckhardt nézete, amely szerint stílusfogalom lenne, az elfajult reneszánsz művészet jelölésére,[2] azért korlátozó és egyoldalú, mivel figyelmen kívül hagyja a kultúrtörténeti vonatkozásokat és gondolati-világképi hozadékokat. Heinrich Wölfflinnek a rehabilitációra tett kísérlete rokonszenves és indokolt ugyan, ám szintén stílusjegyekre szűkítő megközelítése és a barokkot a reneszánsszal szöges ellentétbe állító értelmezése a folytonosság elhanyagolása miatt vitatható.[3] Mint ahogyan vitatható a Tridentinummal és valami nagy, jóvátehetetlen társadalmi-politikai visszafejlődéssel kizárólagos összefüggésbe hozó, az ideológia oldaláról közelítő szemlélet is.[4] Vagy a lelkes értékelés, amely a modern eredetét látja benne,[5] általánosító szuperlatívuszai okán tágítja parttalanná, valamiféle „örök barokká" azt a kategóriát, amelynek minden rugalmassága mellett is az lenne a feladata, hogy térben-időben elhelyezhetővé tegye a kultúrában jelentkező folyamatokat.

Barokk-megközelítésünk természetesen vállalja a részlegességet: a stílustörténeti illetőleg szociológiai megközelítést ezúttal mellőzve a mentalitás, a gondolkodás szempontjából vizsgálódik,[6] a barokk és a jezsuita lelkiség összefüggéseit keresi. E kapcsolat nem ismeretlen a szakirodalomban,[7] ám az erre vonatkozó megfigyelések, mivel a kínálkozó elemzési lehetőségeknek más útját választották, többnyire megmaradtak az említés szintjén.

---

[1] A megközelítési lehetőségek sokféleségét mutatja a különféle nézeteket összegző tanulmánykötet: *Der literarische Barockbegriff*. Hrsg. von Wilfried Barner. Darmstadt, 1975.

[2] Jakob Burckhardt: *Die Kultur der Renaissance in Italien*. Leipzig, 1880.

[3] Heinrich Wölfflin: *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe*. München, 1915.

[4] Bán Imre: *A barokk*. Bevezető tanulmány az azonos című kötethez. Bp., 1963. 18.

[5] Walter Benjamin: *A német szomorújáték eredete*. In: *Angelus novus*. Bp., 1980. 230–232.

[6] Ehhez ösztönzést és hasznosítható szempontokat nyújt Klaniczay Tibornak a barokkkutatás új eredményeit összegző tanulmánya: *Pallas magyar ivadékai*. Bp., 1985. 222.

[7] Pl. Horváth János: *Barokk ízlés irodalmunkban*. In: *Tanulmányok*. Bp., 1956.; Klaniczay Tibor: *A magyar barokk irodalom kialakulása*. In: *Reneszánsz és barokk*. Bp., 1961.

Mielőtt a szorosan vett elemzéshez kezdenénk, talán nem árt emlékeztetnünk arra, hogy a reformáció kihívására adott válaszként a Tridentinum egyházfegyelmi intézkedései legalább annyira jelentősek voltak, különösen a művelődés alakulása szempontjából, mint a hittételek reflektált megfogalmazása. Hiszen a főpapok rezidencia- és prédikálási kötelezettségének törvénybe iktatása, valamint a korszerűen képzett papi utánpótlásról való gondoskodás szükségességének felismerése a minden népréteget átfogó katekézis előtt nyitotta meg az utat, s egyúttal ennek olyan differenciálódása előtt, amelyet mai szóval rétegpasztorációnak nevezünk. Katekizmusok, gyermekkatekizmusok, a hitigazságok megértését könnyítő példagyűjtemények kora ez Európa-szerte, és ebben a műfajstruktúrában sajátos helyet kap a belső reformfolyamat alakításában oroszlánrészt vállaló jezsuiták által is művelt prédikáció mint a tanítás, meggyőzés és megindítás eszköze.[8]

És éppen a műfaj mivolta, karaktere indokolja a teológiai (lelkiségtörténeti) illetőleg irodalmi vizsgálati szempont összekapcsolását: a prédikáció, jellegénél fogva, egy időben integrálja a szakrális és esztétikai értékek rendszerét, ennek megfelelően pedig, akár egyetlen beszéden belül, jellemző rá a hangnemek, beszédmódok változatossága, a tanító, felhívó és gyönyörködtető funkciók szinkron jelenléte. Valahogy oly módon, ahogyan a *dulce–utile* kettősségét a *Víz-Kereszt-után-valo I. Vasárnapi* első beszéd emblematikusan megjeleníti, igaz, a képek tartalmát is szavak segítségével adva vissza: „*Nem régen, egy Bonóniai túdós fő ember, követvén a régi Bőlchek szokását, hogy a fiatskáját minden tisztességes erkölchre künnyen meg-taníthatná, egy jeles képet íratván, a gyermek-eleibe adta: hogy gyönyörködvén a képben, és annak magyarázattyát kívánván, meg-értené mint kelletnék magát viselni.*"[9]

A továbbiakban tehát két úton teszünk kísérletet a Loyolai Ignáctól örökölt lelkiség és a barokk mint sajátos világlátás, gondolkodási mód Káldi György egyházi beszédeiben jelentkező kapcsolatának vizsgálatára. Figyelemmel kísérjük egyrészt a *Lelkigyakorlatos könyvre*[10] visszavezethető látványossági, reprezentációs rétegeket, elemeket, másrészt pedig az ugyanonnan ihletődő misztika jelenlétére igyekszünk rávilágítani. Ha előbbi megközelítésünk a távlatok és tablók szemrevételezésére irányul, ez utóbbi az apró, meghitt részletek iránti fogékonyságot szándékozik tetten érni. Mivel azonban a prédikációk az egyházi év ritmusát követik, az ignáci karakterjegyek inkább a liturgikus alkalmakhoz kötötten jelennek meg, semmint a fő forrásnak szá-

---

[8] Erről lásd bővebben Wolfram Metzger: *Beispielkatechese der Gegenreformation.* Würzburg, 1982. 16–41.

[9] I.: *Az Vasarnapokra-valo Predikatzioknak Első Resze.* Pozsony, 1631. 124.

II.: *Az Innepekre-valo Predikatzioknak Első Resze.* Pozsony, 1631. A továbbiakban az idézetek után zárójelben: a kötetek oldalszámai.

[10] Magyar nyelvű kiadását lásd: *Loyolai Szent Ignác írásaiból.* Összeállította Szabó Ferenc S. J. Róma, 1990.

mító *Exercitia spiritualia* mentén – ezért az elemzés gondolatmenete, a szöveg egészének áttekintése után, mesterségesen konstruált. Hiszen e szövegek nem lelkigyakorlatozók számára készültek, még akkor sem, ha jól kivehető rajtuk szerzőjük lelkigyakorlat-vezetői tapasztalata, és ha joggal tekinthetők – akárcsak a Pázmányéi ugyanebben a műfajban, Őry Miklós szavait kölcsönvéve – „kitűnő lelkigyakorlatos kommentár"-nak.[11]

A *Lelkigyakorlatos könyv* felépítésében nem csupán szerzője személyes fejlődésének tárgyiasított változatára, az egyéni tapasztalat egyetemes érvényűvé tett rendszerezésére ismerhetünk rá, hanem a lelkiélet hagyományos fejlődésvonalát, a megtisztulás, megvilágosodás és egyesülés fázisait is nyomon követhetjük. Az általánosítás mégsem megy a személyes dimenzió rovására, hiszen alapkérdése éppen az isteni akarat egyénre vonatkozó részének keresése, az irányító pedig komoly figyelmeztetést kap e személyes szabadság és felelősség tiszteletben tartására: a Tizenötödik megjegyzés szerint nem biztathat az általa jónak vélt döntés meghozatalára, még kevésbé dönthet a lelkigyakorlatozó helyett, hanem középen kell maradnia, „mint a mérleg nyelve, hogy a Teremtő a teremtménnyel és a teremtmény az ő Teremtőjével és Urával közvetlen kapcsolatban tevékenykedjék."[12]

Végső soron tehát az is igazán személyre szabott, amit látványosságnak, végletesnek érzünk, különösen az első hét gyakorlataiban – ezek a megtisztulás folyamatának feleltethetők meg. A személy lelki – értelmi és akarati – képességeit mozgósítja, segítségül híva a képzeletet is: és itt kezdődhet az események kiszínezésének játéka. Mert a komolyabb töredelem, a hatásosabb bűnbánat inkább elérhető a bűnbeesés részleteinek sorravétele, egyetemes elterjedésének emlékezeti, azaz a képzelet használatával történő áttekintése révén, a bukott angyalok, az emberi közösség, a személy kárhozandóságának fokozatossága útján (48–52., ill. 65–70. pontok). Itt találkozunk első ízben az *érzékek* alkalmazásával: a gyakorlatozónak látnia, hallania, szagolnia, ízlelnie és tapintania kell képzeletben mindazt, amit a pokol jelent.

Ami a lelkigyakorlatban a megtisztulás útja, az a liturgikus év ritmusában az adventi és a nagyböjti várakozás: olyan időszakok, amelyek jellegüknél fogva figyelmeztetnek az ítélet közelségére és hívnak az önvizsgálatra. Természetesnek tarthatjuk tehát, hogy Káldi is – évszázados hagyományt követve – adventi beszédeiben taglalja a témát. Összhangban van a teológia tanításával, mégis érdemes a figyelmünkre az a villódzás, amellyel egymás mellé állítja az ítélet rettenetességét és vigasztaló, szabadulást hozó voltát, az igazságszolgáltatásban megnyilvánuló igazságosságot, haragot és irgalmat (I. 24, 27), vagy a rövid emberi élet során elkövetett és meg nem bánt bűnök miatt az örökké tartó kárhozatot (I. 34). Így, miután felvázolta az ítélet víziójá a maga borzalmaival és pompájával, hallgatóját is mintegy elhelyezi a

[11] Őry Miklós: *Pázmány az ige szolgálatában.* Szolgálat, 1969/2.
[12] *I. m.* 74.

képben, tükörsorozatot tartva elé a legelterjedtebb vétkekből: folyvást nyomorult, esendő voltát szegezve szembe látszólagosnak mutatott jósorával, biztonságával, sőt akár erkölcsösnek tudott életével is.

Érdemes odafigyelnünk az ítélet-vízió világképpel is összefüggő, ám ugyanakkor biblikus megalapozottságú konkrétságára: a „derék harczok" analógiájára elgondolt forgatókönyv (I. 37), az „Égi állatok" megindulása, a kozmosz törvényeinek felfüggesztése: mindezek egyaránt visszavezethetőek az ó- és újszövetségi apokaliptika szóhasználatára és a patrológiai hagyomány szövegértelmezéseire. Egyúttal figyelmeztetünk arra is, hogy a jezsuitizmus mint – alapítója személyiségéből is következően – katonai vonásokat hordozó szerzetesrend, az „ecclesia militans" szószólója és képviselője: nem kell tehát azon csodálkoznunk, hogy az egyházi tradícióban föllelhető motivikus anyagot saját karaktere szerint hangsúlyozza, esetleg akár más, ezzel egyenértékű elemek rovására.

A további értelmezés, részletezés azonban, a Káldié, ezt a több irányból összeadódó szimbólumrendszert egységesíti, ezzel is fokozva az egyenként is félelmet keltő képek hatáslehetőségeit. És itt valóban a megindítás szándékáról van szó, hiszen a képsorok bemutatását azok „lelki példázattyának" fölvillantása követi. Képes beszéd és magyarázat: íme, miként alakul át a szimbólum allegóriává, mihelyt minden elemének megfeleltet egyet a bemutatni szándékozott valóságból, miként az alábbi mozzanatban is: „... a derék harczokon, elől-mennek a chatázó gyors lovasok, és az-után a derék harcztartó dandár seregek; mihelyen pedig az ellenséget meg-futamtattyák, a győzedelmes Fejedelemnek zászlóit, a várnak vagy várasnak falaira helyheztetik, és végezetre, a meg-vert seregnek táborát, vagy várasát tűzzel emésztik-meg: alkolmasint hasonló dolgok történnek az Úrnak nagy napján. A Gyors lovasokon, érthettyük az Angyalokat; kik el-jőnek a dichőséges Királlyal, és előljáróban lésznek. A Dandáron, a több teremtett-állatokat (...). A Zászlókon, érthettyük a Sz. Kereszt jelét, és a Krisztus szenvedésének egyéb eszközit; mellyeket, a mint a Doktorok elmélkednek, a Sz. Angyalok mindenek láttára hordoznak. Végezetre, a Tábornak meg-égetésén, az iszonyú nagy tüzet, melly mindeneket meg-emészt" (I. 37). Ezzel a módszerrel aztán sikerül elkerülni a teológiai igazság meghamisítását (ami reális veszély a fogalmi tartalom láthatóvá tételének igyekezetében), egyúttal pedig ébren tartani a rettenetet. Hasonló jelenséggel találkozunk a pokol leírása kapcsán is: az egyházatyák tipológiájából kiindulva, amely szerint a *„kárvallás"*, az Istentől való örök elhagyatottság büntetése mellett az *„Érzékenség büntetését"* is el kell szenvedniük a kárhozottaknak, az örök tűz részletezésével igyekszik rávilágítani a várható kínok nagyságára (I. 33). A *Lelkigyakorlatok*hoz hasonló módon vonul itt végig elvont és konkrét, szó szerinti és átvitt értelmű kettőssége: a teológia gondolati megközelítése bővül ki az érzékek gyakorlása által megmozgatott, felrázott személyiség egészének részvételével. A látványelemek dominanciája az érzékekkel alig megragadható lelki szenvedést méretei-

vel, intenzitásával igyekszik fogalomközelbe hozni. Végső soron túlvilágtoposszal, ennek egy változatával van dolgunk: kísérlettel, amely az ismeretlent próbálja meg a rendelkezésre álló, eléggé csekély támpont alapján bemutatni, a hiányzó mozaikkockákat pedig a képzelet segítségével pótolni. Egyúttal azonban a nyelv kifejezési lehetőségeinek, határainak próbálgatását is megfigyelhetjük.

Valóság és fikció, az irodalom mibenlétének sarkalatos dilemmájára is utal ez a jelenség. Csakhogy a hívő ember számára Isten és a hozzá bármi módon kapcsolódó metafizikai világ a legvalóságosabb valóságot jelenti, az erről szóló beszéd mégis szimbolikus vagy rekonstruált mozzanatokkal van kényszerűen, ugyanakkor perspektivikusan tele. És ezt magának a beszélőnek is el kell fogadnia mint korlátozottságának és végességének egyik következményét, olyan következményt azonban, amely az analógiák hosszú során keresztül mégiscsak a fürkészni vágyott igazságban, realitásban való elmélyülést segíti elő. Akárcsak az ellentétező, a dialektikus beszédmód, amely az Istenről és szakrális témákról való teológiai beszéd alapadottsága,[13] és amelynek esztétikai vonzatai is vannak. Az előbbiekben bemutatott antitézisek ugyanis, akárcsak a katonaéletből vett analógiák, a szellemek harcára, a jónak és a gonosznak az emberi egzisztenciában (is) zajló összeütközésére utalnak. És a barokk kor írója fogékony az egymásnak feszülő, drámaiságban formát öltő gondolkodásmód iránt.

Ezért tudja remekül kiaknázni a teológia istenképében rendszerbe szedett ellentéteket is: különösen a krisztológiai részekben, ahol istenség és emberség, királyi fönség és jászlas szegénység, hatalom és a végsőkig vállalt kiszolgáltatottság kerül egyidejűleg a hallgató/olvasó elé.

Figyeljünk egyúttal arra is, hogy a világ megsejtett rendjét tükrözi a többszörösen összetett kompozíció: mert hisz végső soron az ítélet-téma, a hozzá kapcsolódó összes kísérő érzelemmel és színárnyalattal a bűn következtében megbomlott erkölcsi rend helyreállításának reményét fejezi ki. Ez a gondolat pedig a retorika területére vezet, ami, ha csak közvetve függ is össze a Szent Ignác-i lelkiséggel, művelése a rend tevékenységének szerves részét képezi. Klasszikus változatának jezsuita recepciója része a rend összehangolt munkájának, amelyet az elveszett terrénumok visszahódításáért és a hívek jámborságra neveléséért kifejtett.[14] A tradíció a humanizmusba, sőt az antikvitásba nyúlik vissza, hiszen Arisztotelész, Cicero, Quintilianus elvei, rendszere jelentik a normát, és Soarez retorikája foglalja össze az egyházi használat számára a szónoklat szabályait, egy olyan követelményrendszert állítva föl, amelynek tulajdonságait a „sapiens et eloquens pietas", a bölcs és

[13] A teológiai istenismeret ún. *hármas útja* (állítás, tagadás, fokozás) éppen ezt a dialektikát fejezi ki és foglalja rendszerbe, bővebben minderről: Előd István: *Dogmatika*. Bp., 1978. 16–18.

[14] Wolfram Metzger: *i. m.* 97.

ékesen szóló kegyesség eszményében jelöli meg.[15] Munkája tehát nem annyira a retorika elméletét, mint inkább technikáját foglalja össze, és ez nem csupán annak tankönyv-jellegével van összefüggésben, hanem az alapállással is, amellyel feladatához lát: a retorika eszköz-voltával. Amiben segítséget akar nyújtani, az a világosság, pontosság, szerkesztési és megfogalmazási fegyelmezettség, és ehhez szigorú szabályokat ad. Népszerűségét kiadások sorozata bizonyítja, valamint az a tény is, hogy ezek némelyike a barokk irányába hajlítja Soarius alapjában véve skolasztikus rendszerét.[16] Ebből az átalakulásból válik érthetővé a 18. századi utód és rendtárs Kaprinai István elismeréssel vegyített bírálata szerzőnkről: „Káldi Györgynek is megvan a maga kivételes, utánzásra méltó tisztasága, ragyogása, műveltsége s komolysága, de hiányzik nála az alakzatok, az érzelemkeltés és a szónoki ritmus díszítőeleme."[17] Ha megkísérelünk e jelzők hátterébe tekinteni, Káldinak ama törekvésében, hogy mondandóját rendszerbe, a hallgatóság által is jól átláthatókövethető egységbe foglalja, hogy gondolatmenetének sarkalatos pontjait külön is megszámozza és kiemeli: helyenkénti szétszórtsága, az egyes részek esetleges egymásrakövetkezése ellenére is a skolasztika eljárásmódjára, a tudományosság követelményeinek megfelelő módszereire ismerünk rá – ezzel együtt a humanizmus erudíciójának, többek között retorikai ideáljának érvényesülésére. Vagyis a Kaprinai szóhasználata szerinti világosságra és komolyságra. A beszédekben erőteljesen érvényesülő tanító célzat, a bevezető ajánlás bejelentésével szemben a „mélyebb tudomány" beemelése az átlaghívőknek szánt prédikációkba, a lapszéli jegyzeteken és hivatkozásokon lemérhető imponáló mennyiségű és változatosságú forrásanyag: íme az a több szinten is érvényesülő eruditus megalapozottság, amelyet Kaprinai a „műveltség" jelzőjével illet, és amely egyúttal az érthető és könnyen nyomon követhető szerkezet kialakításának igényét is jelenti.

Térjünk tehát vissza a kompozíció kérdésköréhez: kövessük nyomon egy önkényesen kiválasztott példa, a *Karáchon-napi* ötödik beszéd (II. 154–159) építkezését a tervtől a téglák egymáshoz illesztéséig. Ez a csöppet sem hangulattipikus beszéd éppen az átlagostól való tematikai eltérése révén lehet érdekes számunkra: a karácsonyi atmoszféra – a szent család pszichologizáló bemutatása, a pásztorok, háromkirályok hódolatának hálás, mert remekül színezhető történetsorozata – kiaknázása helyett dogmatikai tételekre és alapigazságokra épít, igaz, olyanokra, amelyek a napi evangéliumból (Jn 1, 1–14) kínálkoznak. Így lesz a prédikáció témája a megtestesülés, annak szentháromságos vonatkozása, valamint Krisztus istenemberi természete.

---

[15] A jezsuita retorikai doktrínáról lásd bővebben: Wilfried Barner: *Barockrhetorik. Untersuchungen zu ihren geszchichtlichen Grundlagen.* Tübingen, 1970. 321–339.

[16] Bitskey István: *Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi.* Bp., 1979. 39–41.

[17] In: *A magyar kritika évszázadai.* I. Szerk. Sőtér István. Bp., 1981. 212.

Ilyenformán, bár elszakad a szokványostól, mégis a liturgikus alkalom keretei között marad. A befogadó pedig, aki a bevezetés és divízió olvastán mármár felkészül valamiféle száraz dogmatikai értekezésre, a skolasztikusra emlékeztető konstrukció mint váz mögött művészettel, *ars*szal találkozik. A szó korabeli értelmében persze, a mívesség, az erudíció, a világosság, az összetettség jelentésében. A bekezdésnyi bevezetést (amely méltó a szerepéhez: formájában is mintegy „beígéri" a folytatást, amennyiben egy ószövetségi hivatkozást állít párhuzamba főtémájával, a megtestesüléssel) az általánosnak mondható gyakorlat szerint hárompontos fölosztás követi (a testté lett Ige, a megtestesülés szükségszerűen a második isteni személyhez kapcsolódik, Jézusban két természet van témák megjelölésével). A beszéd maga a három pont mentén oszlik nyomdatechnikailag is elkülönített részekre, a részek mindenike pedig további fölosztások segítségével válik többszörösen szervezetté. A befejezés pedig, a hittitkok tárgyalása után, következtetés és összefoglalás gyanánt, egy előzmények nélküli, ám az elmondottakból mégis logikusan következő felhívó fordulat: a hallgatót hálaadásra, szeretetre, ámulatra szólító, Istent egy fohásszal invokáló szövegdarab.

Nincsen terünk arra, hogy a konstrukció és a világ elrendezettségének középkori eredetű, a vallásos megújulás korában újjáéledő gondolata közötti összefüggéseket körüljárjuk, be kell érnünk ennek mikroszkopikus szinten történő fölvillantásával. A barokk írásmű szerves tartozékának, a körmondatnak a prédikációkban betöltött szerepéről egyetlen szempontból hívjuk fel a figyelmet: teljességre törekvése, sokféle tartalmat egyszerre kifejezni kívánó tömörsége a *Lelkigyakorlatok* holisztikus igényére emlékeztet. Önkényesen választott mondatunk elemzése helyettesítse tehát az átfogó analízist: az egy gondolategység köré mellérendeléssel felsorakozó tagmondatokból épül fel, közöttük a tartalmi összetartozáson túl a többször megismétlődő párhuzamra vagy ellentétre épülő szerkezet biztosítja a kohéziót, és teszi azokat, minden kifejezett képszerűség nélkül, pusztán a grammatikai konstrukció révén, szemléletessé.

A *Pünkösd-hétfői* második beszédben olvassuk: „A Fölséges és megfoghatatlan Isten, ki semmi-nélkül nem szűkölködik, senkitől semmit nem vár; az ő véghetetlen jó-voltából, e Világ-teremtése-kor, mindeneket az ember szolgálattyára rendelt: Az eget, hogy bé-födné; a tüzet, hogy melegítené; a vizet, hogy hívesítené; a lelkes állatokat, hogy szolgálnának néki, és táplálnák; a füveket és virágokat, hogy gyönyörködtetnék; egy szóval, mindeneket a végre adott keze alá, hogy hasznát vegye, és azok által az Istent megismérje, meg-ismérvén szeresse, szeretvén az örök bóldogságba jusson" (II. 557). A gondolatot két pillér tartja, az isteni fölségességé és végtelenségé, illetőleg az ember szolgálatára teremtett világé. A bővítés valójában az alapgondolat értelmezéséből és részletezéséből jön létre, és lesz egész univerzummá: mivel az első, teológiai tartalmú pillér néhány sorban Isten egyikmásik léttulajdonságára tesz célzást, és mivel a felsorolás minden eleme a

dogmatika egy-egy fejezetét képezi, ezért nagy távlatok, mélységek sejlenek föl bennük, akár artikulálatlanul is. Hasonlóképpen történik a másik, a teremtményi szinten: az elemek, majd a létezők hierarchikus egymásutániságának fölvillantása a világ elrendezettségére, harmonikus strukturáltságára utal, valamint a teremtés célirányosságára: ebben, az ember rendeltetésének és ontológiai Istenre irányultságának megemlítésében csúcsosodik ki, majd jut nyugvópontra a gondolatsor, kiegyensúlyozottságával és arányosságával is visszautalva mindarra, amit tartalmilag kifejez. Egy kérdés azonban azonnal tovább is lendíti: „*De Istennek minden javaiért, az ember mivel fizetett?*" (uo.) A válasz pedig két újabb körmondat, hasonló szerkesztési technikával, ezúttal a bűnbeesés főbb mozzanatainak emlékezetbe idézése által, majd hivatkozással a kiengesztelődés esélyének megadására: „*Meg-mondhatatlan háládatlansággal; egy Almát, nagyobra böchülvén az Isten ajándékinál; az Ördög chalárd ígéretinek többet hívén, hogy-sem az Isten igaz fenyegetésének; egy-szóval, az Istent meg-vetvén, és az Ördögöt követvén: melly háládatlanságért, méltó volt az örök kárhozatra és gyalázatra. De az Istennek véghetetlen jó-voltát, nem győzhette meg az embernek iszonyú gonossága: hanem, e nagy bosszúságot el-szenvedvén, Adámot meg-büntette ugyan időszerént, de el nem vetette szeme-elől; hanem időt engedett néki, hogy megtérne, és az Istennek kedvét keresné*" (uo).

A szövegrészlet egy miniatűr üdvtörténeti áttekintés: nagy tér-idő távlatokat fog át rövid terjedelemben. Érdekes módon, a körmondatok nem lazítják a tömörségét és feszességét, sőt, fegyelmezettségükkel még inkább fokozzák is azt. Mintha nem a stílusban, annak klasszikus veretességében, hanem a reneszánsz elemekből építkező világszerűségben nyilatkozna itt meg a barokk: a körültekintő, átfogó témakezelésben, amely összességében a monumentalitás hatását kelti.

Tablókonstituáló passzusai, a katonaéletből vett képei, a rettenetet az érzékterületek mozgósításával is erősítő utalásai okán az ignáci lelkiséget hajlamosak lehetnénk kizárólag a keménységgel, vasakaratú racionalizmussal azonosítani. Pedig a *Lelkigyakorlatos könyv* számos részlete a minden létezőt megalapozó transzcendenciával való személyes találkozás, valamint a találkozásból fakadó intimitás keretét teremti meg. A második és harmadik hét gyakorlatai – amelyek oly módon követik Jézus életútját, hogy a gyakorlatozó számára már a megvilágosodás útjának, a *presentia Dei* érzékelése fázisának felelnek meg – annak az ajándéknak a befogadásához kívánnak fogódzót nyújtani, amely a természetes misztika által bárki, nem csupán a kiváltságos kevesek számára elérhető. Lényegtelen tehát itt a rendkívüli kísérőjelenségek kérdése – ezek különben sem elengedhetetlen velejárói a misztikus tapasztalatnak –, jóval nagyobb hangsúlyt kap az ágostoni „interior intimo meo", a lélek legbensőbb bensejére való rátalálás, az örök boldogság ízlelése, amely-

nek a Szentírás egzisztenciális olvasása az egyik lehetséges segédeszköze.[18] Ignác ezt úgy kapcsolja össze a hivatásválasztás vagy életreform kérdésével, hogy Jézus életeseményeinek, az ezekhez kötődő hitigazságoknak szemlélésére szólítja a lelkigyakorlatozót. A módszer ismét az érzékek alkalmazása, szerepe pedig, hogy az imádság témáját képező anyagot ne pusztán kívülről, mintegy tananyagként asszimilálja, hanem résztvevőjévé váljék, magára ismerjen benne. A személyesség tehát még az első hetinél is fontosabb szempont.

Káldi prédikációiban a bensőségességnek, a megkezdett örök élet tapasztalatának éppúgy helye és létjogosultsága van, mint a kárhozat fenyegető realitásának. Ha megfigyeltük az ítéletről szóló szemelvény hangnemét, a leírás tárgyszerűsége, némiképp személytelensége, a kijelentéseknek a közösség egészére kiterjedő érvényessége tűnhetett fel: a hallgató „kész tényekkel" találkozott, a szituációban való aktív részvételre nem kapott felszólítást, csupán a látottak-hallottak alapján kellett a megfelelő – csakis egyféleképpen lehetséges, a pokoltól megrettenő, ezért a megtérés irányába mutató – következtetéseket levonnia. Ezzel szemben ott, ahol a személyes Istenről szerezhető tapasztalat kerül előtérbe, a szónok által kínált elmélkedési irány csak nagyon tágan körvonalazott, és az is mintha inkább a személyes élmény megosztása lenne – a felhívás tehát kinek-kinek a lelki képességei, a szöveg szerint „lelki érzékenységink" mozgósítására szól, ígérvén, hogy ily módon azokat „szép elmélkedésekkel gyönyörködtethettyük" (II. 153). A *Karáchon-Napi* negyedik beszédben imígyen buzdít benső látásra, hallásra: „Elsőben: Lelki szemeinkel nézzük a szép ékes Gyermechkét; ki *szép ábrázattyával meg-előzi az emberek fiait; Sok ezerek-közzül választatott: Feír és piros:* Feír, ártatlanságáért; piros, szeretetiért, mellyel vérét-is érettünk adta. Kövessük e két színnel, hogy a hasonlatosságért kedvében lehessünk. Másodszor: Füleinkel hallyuk az Angyaloknak gyönyörűséges éneklésöket; hogy az Isteni dichéretre fel-indúllyunk. Továbbá, a Szűz Mariának és Szent Józsefnek, e szentséges titokról-valo beszélgetésöket; hogy mi-is arról hasonló-képpen elmélkedjünk. Végezetre, az ártatlan Gyermeknek sírását és zokogását, hogy mi-is sirassuk bűneinket, mellyekért az Isten Fia e világra jött, és azokért szenvedett" (II. 153). A Krisztus-követésnek mint célnak a tételezése a kompasszió, a személyiség egészét megmozgató belehelyezkedés révén valósul meg: az örömet szerző, olykor jelentéktelennek látszó részletekkel való *együtt-érzés* folyományaként. A pillanat nagy horderejének tudatosításával. Amit itt Káldi javasol, az valójában egy imatalálkozás keretszituációjának felvázolása, a dialogikus viszony kialakítására való biztatás. Melyben az embernek adottságai: gondolkodása, érzésvilága, képzelete aktivizálásával ké-

[18] A témáról lásd bővebben: Karl Rahner–Herbert Vorgrimler: *Teológiai kisszótár*. Bp., 1980. 497–498.; Söveges Dávid O. S. B.: *Fejezetek a lelkiség történetéből*. Pannonhalma, 1993. 131–135.

pessé kell válnia arra, hogy a „fölülről" jövő – nem nyelvi, ám igen diszkrét, tapintatos – jeleket, jelzéseket befogadja és értelmezze. Nem áll módunkban e szemlélet számos korabeli párhuzamának vizsgálata, ezért csak emlékeztetünk arra, hogy például Hajnal Mátyás *Szíves könyvecskéje*[19] a maga versesképi, embléma-nyelvén ugyanerről: Istennek és embernek a szívben – azaz a személyiség centrumában – zajló párbeszédéről mond el néhány dolgot.

Amit az összegzésben kiemelendőnek tartunk, az mindenekelőtt a misztikus tradíció meghittségének, intimitásának jelenléte a beszédekben. E hagyomány éppen a jezsuita szellemiség legjellemzőbb újdonsága mentén helyezkedik el: az érzékek alkalmazásában. Az érzékterületek szimultán alkalmazásának gyakorlata ugyanis, azáltal, hogy a személy fantáziájára, egyéni megmozdulásaira apellál, az éppen szóban forgó hittitok egyéni átélésére – az átélés révén pedig a transzcendenciával való közvetítő nélküli kapcsolatteremtésre – ösztönöz. És valójában ebből a tapasztalatból származnak a kimondhatatlan kimondására tett kísérletek is, amelyek a szövegek gazdag képanyagában nyernek megformáltságot.

Az érzékek gyakorlása egyúttal a beszédekben föllelhető reprezentációs, triumfalisztikus elemeknek is kiindulópontja – itt kapcsolódnak eszmetörténetileg a harcoló, győzelmes egyházról kialakított képhez, ugyanakkor a különféle művészeti ágak vonatkozásában itt kereshetjük a barokk korszak sokat emlegetett műfaji összetettségeinek, a műfaji határok átjárhatóvá válásának gyökereit is.

[19] Bécs, 1629. Hasonmás kiadását közzétette Kőszeghy Péter. A kísérő tanulmányt írta: Holl Béla. Bp., 1992.